
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

ІСТОРИЧНІ ЗОШИТИ

І.Т.Лісевич

ДУХОВНО СПРАГЛІ

**(ДУХОВНЕ ЖИТТЯ ПОЛЬСЬКОЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕНШИНИ НА
НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ
в 1864-1917 рр.)**

Київ-1997

Національна академія наук України

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ.

ІСТОРИЧНІ ЗОШИТИ

І.Т.Лісевич

ДУХОВНО СПРАГЛІ

(ДУХОВНЕ ЖИТТЯ ПОЛЬСЬКОЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕНШИНИ НА
НАДДНІПРЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ
В 1864 - 1917 рр.)

Київ 1997

Лісевич І.Т. Духовно спрагли (Духовне життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в 1864-1917 рр.). — К.: Ін-т історії України НАН України. 1997.

На обширному фактичному матеріалі, почерпнутому з різних джерел, в тому числі і з архівних фондів, висвітлюється духовне життя польського населення на Наддніпрянській Україні в умовах царського гніту: боротьба за національну школу, можливості здобути вищу освіту, поширення польської книги і друкарства на східноукраїнських землях, забезпечення свободи совісті.

Дана публікація є третьою частиною виданих автором в Інституті праць, присвячених становищу польської національної меншини на Наддніпрянській Україні в другій половині XIX — на початку XX ст.: “В затінку двоглавого орла”, К., 1993 і “Родом з України...”, К., 1995.

Лісевич Іван Тимофійович — к.і.н., старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України.

Автор вміщених матеріалів висловлює свою особисту думку, яка не обов'язково збігається з точкою зору редколегії.

Редколегія: С.В.Кульчицький (головний редактор),
В.Ф.Верстюк, О.І.Ганжа (відповідальний секретар), О.І.Гуржій, В.М.Даниленко,
М.Ф.Дмитрієнко, В.С.Коваль,
М.В.Коваль, І.С.Хміль, Н.А.Шип.

Оригінал-макет підготував В.В.Дрозденко

Коректор С.М.Пільчєвська

Набір підготувала Н.В.Шостик

У разі передруку матеріалів узгодження з редколегією обов'язкове.

ISBN 966-02-0074-9

© Інститут історії
України НАН України

І. БОРОТЬБА ЗА НАЦІОНАЛЬНУ ШКОЛУ

І. В лещатах русифікації

“Духовной жаждою томим”! Ці поетичні строфи із знаменитого пушкінського “Пророка” часто спливали мені в пам’яті, коли я вивчав матеріали, які мали відношення до духовного життя польської національної меншини на Наддніпрянській Україні у другій половині XIX ст. - на початку XX ст. Тільки що О.С.Пушкін писав про одну людину, хай і пророка, а тут йшлося про кілька сот тисяч чоловік - представників народу, багатомістовий вклад якого у світову культуру загальновідомий.

Та й як вони могли не томитись духовною спрагою, коли політика царизму щодо польської національної меншини у Російській імперії в галузі культури - була політикою суцільних заборон і обмежень, прирікала цю меншину на духовний голод. Своїм вістрям вона спрямовувалась на її винародовлення і русифікацію - явище характерне, до речі, і для культурної політики царизму й щодо інших поневолених народів імперії, в тому числі й українців. З тією лише різницею, що по відношенню до поляків вона проявлялася особливо жорстоко, оскільки волелюбні і горді ляхи не корились царському самодержавству, і це виявилось у трьох національно-визвольних повстаннях, які прокотились наприкінці XVIII ст. - у XIX ст., й хоч закінчилися невдачею, але завдали багато клопоту Російській імперії. Цю культурну політику царизму щодо польського населення на Україні можна охарактеризувати одним словом: “не пущать!”.

І не пускали. Польські театри, а також концерти польської

музики (за винятком хіба що концертів інструментальної музики) на Україні були заборонені, як і польські школи чи видання польської преси. Лише зрідка вдавалося видати на Україні польську книгу. Залишався, отже, тільки коцьол (хоч і на його діяльність були значні обмеження) та те друковане польське слово, яке ввозилось з-за меж України, хоча на це теж були певні обмеження — полегші наступили в другій половині досліджуваного періоду.

Але щоб читати це друковане слово, слід було людину навчити грамоти, що, як відомо, відбувається головним чином через школу. А такої, яка б навчала польських дітей читати рідною мовою в Україні, та й взагалі по всій імперії (навіть і в Царстві Польському) просто не було. Всі школи в імперії були виключно російськомовними, до того ж система народної освіти була далеко не досконалою.

Що стосується польської мови, то вона взагалі була піддана царизмом на українських землях жорстоким дискримінаційним заходам аж до повної заборони користування нею, за тодішньою термінологією “у присутственных местах”. “Царські власті, які за словами варшавського історика Анджея Сліша, — завжди мали алергію на польські впливи на давніх окраїнах Речіпосполитої, обмежили в 1865 р. польську мову до такої міри, що єдиним її зовнішнім нагадуванням були оголошення, що висіли в установах: “Говорити по-польськи заборонено”. Часто їх вмещували поряд з табличками про заборону плювати на підлогу”¹.

Лібералізація суспільного життя, яка розпочалась в імперії в другій половині 50-х років — на початку 60-х років, в тому числі і в галузі народної освіти, відбилась певною мірою і на становищі польської школи на Україні. “Височайшими повеленнями” від 16 червня і 6 вересня 1860 року польська

мова була введена, як необов'язковий предмет для бажаючих в гімназіях і дворянських училищах Південно-Західного краю. Тоді ж було дозволено викладання польської мови в приватних жіночих пансіонах.

Але після повстання 1863-1864 рр. царизм знову вдався до драконівських заходів щодо польської школи. Якщо енергійно взялися русифікувати її в Королівстві Польським, то що вже говорити про польські школи на Україні?

До того ж загальнополітична обстановка тоді в Росії була несприятливою для розвитку демократичних процесів у народній освіті в імперії. Деякі прогресивні реформи в цій галузі, розпочаті в другій половині 50-х років — початку 60-х років, скоро стали згортатись. Невдовзі, особливо після невдалого замаху Д.Каракозова на царя Олександра II, розпочався відхід від цих реформ. Міністром народної освіти було призначено запеклого реакціонера графа Д.Толстого, який до того ж був одночасно обер-прокурором Синоду. Він негайно приступив до перегляду розпочатих реформ: ліквідував, зокрема, реальні училища, обмежив права шкільних рад і т.д.

Особливо важко стало школі в національних районах імперії — на Україні, в Польщі і т.д. Тут повним ходом йшла безсоромна русифікація. Протягом другої половини XIX ст. польська мова рядом царських указів була витіснена з шкіл у Королівстві Польському. Було тут заборонено навіть початкову польську освіту, а в гімназіях викладали польську мову... російською.

Небезвідомий царський генерал Й.Гурко, який був наприкінці XIX ст. варшавським генерал-губернатором і проявив себе як запеклий русифікатор, і то писав у своєму рапорті царю в 1890 році, що "так обходитися з польськими дітьми, як обходиться з ними російська школа, не можна".²

Ще в 60-і роки царський уряд затвердив нове Положення про школи (1864 рік), в якому вираз “отечественный язык” в попередньому шкільному статуті неспроста було замінено виразом “русский язык”. Говорячи словами М. Драгоманова, шкільні укази 1863-1864 рр. остаточно вигнали зі шкіл України, як і Білорусії, іншу мову, крім російської, визнаної єдиною мовою навчання в закладах освіти імперії.³

Школи стали на Україні зняряддям русифікації як української, так і польської молоді, що царизм навіть і не дуже приховував. Волинський губернатор Суходольський в своєму річному звіті за 1894 р. Миколі II, ратуючи за всемірне відкриття в губернії російських шкіл, в яких, як він пише, “освіта ... ведеться в істинно російському напрямі”, так це обгрунтовував: в них “діти іновірців отримували б російське виховання і освіту, і потім поступово би входили в загальну течію російського життя, мало-помалу втрачаючи ознаки національної і навіть релігійної відокремленості”.⁴ Пишучи це, він як далі виходить з тексту звіту, мав насамперед на увазі поляків.

А те, як царська школа служила зняряддям русифікації населення України, переконливо, пригадаймо собі, змальовано в оповіданні Дніпрової Чайки (Людмили Василевської) “У школі”. Дискримінація поляків за національною ознакою була в російських школах просто таки жахливою. На директора Немирівської на Вінниччині гімназії (вона, до речі, була заснована графом Болеславом Потоцьким і майже повністю ним утримувалась) була заведена, наприклад, справа по анонімному доносу про те, що він дозволяє учням розмовляти польською мовою.⁵

Вчительські кадри складали, як правило, росіяни або зрусифіковані українці. Ще напередодні вибуху повстання 1863 року, або на його початку царські власті вжили заходів

по переведенню вчителів-поляків з гімназій та училищ Південно-Західного краю в глибинні губернії Росії і заміщенню їх посад росіянами.⁶ Кого ж не встигли переселити, тих просто напросто звільнили з роботи, та ще й встановили над ними поліцейський нагляд.⁷

27 березня 1867 року цар Олександр II “височайше” схвалив “заходи, спрямовані на те, щоб на майбутній час не допускати уродженців Царства Польського і західних губерній римо-католицького сповідання на посади начальників навчальних закладів Міністерства народної освіти, інспекторів словесності, з тим щоб це проводилось в життя без усякої огласки”.⁸ Далше — більше. Через рік — 27 вересня 1868 року цар ще раз “височайше повелеть изволил” осіб польського походження, як уродженців Царства Польського, так і західних губерній римо-католицького сповідання, не допускати надалі ні до яких посад в навчальних закладах Міністерства народної освіти, крім Варшавського і Дерптського навчальних округів.⁹ Додамо також, що постановою Міністерства народної освіти від 28 березня 1864 р. було заборонено працювати вчителями в училищах і гімназіях навіть особам, жонатим на католичках польського походження.¹⁰ Уродженцям Царства Польського за його межами було заборонено займатись повсюди в Російській імперії приватним навчанням в якості домашніх вчителів.¹¹

В ті важкі часи кожна більша або менша польська колонія на Україні старалась хоч щось зробити, щоб якось організувати навчання своїх дітей і хоч трохи пом’якшити натиск на них русифікації. З цією метою відкривались при римо-католицьких парафіях початкові класи, де навчання велось російською мовою. Єдине що старались хоч знайти вчителя-поляка, але це не завжди вдавалось.¹²

Само собою зрозуміло, що навчання польської мови в

таких школах, відкритих при католицьких церквах на Україні, було заборонено. Коли в 1869 році спробували ввести все-таки навчання польської мови в одному з цих училищ, організованому при католицькій церкві в Одесі, попечитель одеського учбового округу негайно цю спробу присік¹³.

В умовах тотальної русифікації, аби уберегти своїх дітей від неї, поляки намагалися в північно- і південно-західних губерніях відкривати свої підпільні школи, що переслідувалося в кримінальному порядку — на це був спрямований спеціальний царський указ від 3 квітня 1892 року. Ці школи відвідували, як відзначалося в одному з документів Міністерства внутрішніх справ, поряд з дітьми римо-католиків і діти православних, що пояснювалось, між іншим, і недостатнім розвитком мережі шкіл в західних губерніях.¹⁴

Такі підпільні польські школи функціонували на Україні протягом всього досліджуваного періоду. Так, уже невдовзі після повстання 1863 р. відкрились підпільні школи в Ставищах Київської губернії у володіннях графів Браницьких і при їх допомозі та в Тетіїві. В Половецькому тієї ж губернії в 1873 році початкову школу організували Єнке-Соколовський з дочками. Школа існувала десять років, поки царські власті не розкрили її існування. Так само від 70-х років К.Пшецлавський з жінкою в Любчі під виглядом навчання ремесла вчили дітей польської мови й історії. На зламі ХІХ-ХХ ст. появилось таємне навчання в Ядвиполі на Волині.

Перед першою російською революцією відкрились підпільні школи в Махнувці і Томашівці Київської губернії, в Немирові, Старій Синяві, Тимкові, Віньківцях, Залісцях Подільської губернії, на Волині — в місті Шепетівці і селі Брикулі Ізяславського повіту та ін.¹⁵

При поміщицьких дворах і при парафіях стали також виникати нелегальні щось ніби хати-читальні, де читалась література освітнього характеру для навколишніх мешканців. Утворювались також освітні осередки при цукроварнях, які належали полякам.¹⁶

Внаслідок дискримінаційної освітньої політики царизму значна частина польського населення була неписьменною, особливо на селі. В містах становище в цьому відношенні було дещо кращим. В Одесі, наприклад, згідно перепису 1897 р. серед поляків було 63% письменних (вищий відсоток був лише в замешкалих тут французів, німців і греків), тоді як серед одеських росіян лише половина була письменних, а серед українців тільки 35% — менше всіх інших національностей, які мешкали тоді в цьому місті на Чорному морі. Цікаво, що серед поляків в Одесі було дещо більше письменних жінок, ніж чоловіків.¹⁷

На Поділлі згідно того ж перепису письменних з числа польського населення було значно менше — 45%, причому чоловіків і жінок майже порівну. З числа письменних абсолютна більшість — 21365 осіб вміли читати, писати лише по-російськи. Освіту вище початкової мали всього навсього 4100 чоловік.¹⁸ Ще один гнітючий приклад яскраво вираженої русифікаторської політики царизму. І така картина в цьому відношенні була типовою для польського населення по всіх тодішніх українських губерніях Російської імперії.

2. Марні сподівання на пореволюційні кращі часи

Але поляки, як і всі поневолені народи Російської імперії, вели вперту боротьбу за свою національну школу. Під натиском революції 1905 року, що розгорталась в імперії, в правовому відношенні національні школи імперії, в тому

числі польські, добилися в своєму статусі принаймні на папері певних змін на краще. Ще коли революція назрівала — 12 грудня 1904 року було дозволено у містах України навчати факультативно польської мови (на селі заборона залишалась в силі і надалі) в позаурочний час і при тому, якщо даного вчителя цієї мови і в даній школі затвердить “попечитель школ”, який звичайно, робив це дуже неохоче, всіяко зволікаючи вирішення питання. Ще через рік — тобто у 1905 році було дозволено у приватних школах навчати учнів польською мовою, за винятком уроків російської мови, історії і географії. В квітні того ж 1905 року у відомому указі царя про релігійну віротерпимість декларувалось, зокрема, право навчати релігії у школах рідною мовою, в даному випадку польською. Здавалося б, кряга розпочинає скресати, хоч насправді було далеко не так. Покищо ж 24 серпня 1906 року царські власті зробили ще один крок в напрямку ніби скресання цієї кряги — скасували свій же указ від 3 квітня 1892 р. відносно покарання за таємне навчання в Західному краю і Царстві Польському.¹⁹ Деякі з підпільних шкіл легалізувались, але як надалі виявилось — передчасно.

Зразу ж після революції 1905 року на Правобережній Україні появилось чимало польських приватних шкіл і власті скріпивши серце давали дозвіл на їх функціонування. Так, попечитель Київського навчального округу дозволив відкрити у цьому місті приватну третьокласну школу з тим, щоб там навчались лише діти польської національності, і що всі предмети окрім польської мови і Закону Божого будуть викладатись виключно російською мовою, а уроки польської мови будуть вестись лише факультативно.²⁰

Але ці школи (як і українські, які тоді теж появились) в тій атмосфері, більш полегшеній, яка витворилась в імперії в перший період після революції 1905 р., не дуже зважали на

такі обмеження. По-перше, до них приймалися не лише діти поляків, але й представники інших національностей, в тому числі й українці, по-друге, вчителі тут тоді не дуже рахувались з тим, що викладання предметів слід вести лише російською мовою. А це вже місцевим царським властям дуже не сподобалось. Проти цих шкіл виступив сам тодішній київський, волинський і подільський генерал-губернатор В.Сухомлинов. Він звернувся у цій справі до Міністра внутрішніх справ, яким був тоді ніхто інший, як сам П.А.Столипін. І ось що міністр відповів йому на це: “В листі від 3 січня цього (1907 — І.Л.) року... Ваше високопревосходительство зволили мені повідомити про виявлення в Південно-Західному краю українофільської і польської пропаганди, яка проявляється в спробах до влаштування приватних училищ з викладанням польською і українською мовами. Не бачачи необхідності у викладанні наук у приватних училищах вказаними мовами і пояснюючи саме виникнення таких спроб намаганням польської й українофільської партій до колонізації Південно-Західного краю і розвитку ідей сепаратизму серед малоросійського населення, Ви... визнаєте здійснення таких спроб і намагань небажаними в політичному відношенні”.²¹

Але Петербург в тодішній політичній обстановці вирішив у цій справі зайняти покищо більш обережну, ніж Київський генерал-губернатор, позицію. П.Столипін писав далі, що з копією листа В.Сухомлинова він ознайомив Міністерство народної освіти, котре з огляду на політичну ситуацію, реакцію думських кіл на можливу заборону цього і т.д., не висловилося за рішучі кроки, спрямовані на заборону викладання у приватних школах польською і українською мовами. Тому міністр просив В.Сухомлинова ще раз все обдумати гарненько перед тим, як приймати конкретне

рішення відносно цієї справи. Останній ще раз подумав... і залишився при своїй думці.²² І уже невдовзі царські власті в терміновому порядку стали закривати щойно відкриті або легалізовані польські школи. Так, у Луцьку були в 1907 р. закриті всі три нещодавно відкриті польські школи.²³

Знову посилилась дискримінація по відношенню до вчителів-поляків. В другій половині досліджуваного періоду — від початку 80-х років, появились були певні полегші для поляків у влаштуванні на педагогічну роботу в Україні. З усієї тут кількості педагогів поляки наприкінці ХІХ ст. склали в системі освіти, однак, лише 3,3%.²⁴ Вони працювали в російськомовних за відсутністю інших шкілах. Певна їх кількість були також найняті вчителями чи вихователями в поміщицьких маєтках, домах купців, заводчиків і т.д.

Але невдовзі настали для поляків-вчителів знову гірші часи. Їх знову не допускали до педагогічної роботи. У затвердженому Миколою ІІ 1 травня 1905 р. довжелезному списку посад, які не підлягають заміщенню особами польського походження в різних міністерствах і відомствах 9-ти західних губерній, знаходимо по лінії Міністерства народної освіти заборону полякам займати адміністративні посади в державних навчальних закладах, посади викладачів російської мови і словесності, історії, географії і педагогіки, а також всі посади в початкових школах (училищах), за винятком законовчителів римо-католицького віросповідання.²⁵

За указом як водиться пішли на його основі і конкретні справи. Ось один характерний приклад як це виглядало на практиці.

В училищному відділі Управління Південно-західних залізниць працювало на різних посадах на 1 січня 1914 р. 436 поляків, але з них — жодного вчителя, якщо не рахувати

8 ксьондзів, які читали в школах ПЗЗ Закон Божий, але не входили в штати залізниць, а, отже, не отримували тут ніякої грошової винагороди.²⁶

Може не було бажаючих серед поляків працювати тут учителями? Так ні ж — були. Але шлях їм сюди був перекритий. У 1908 році, наприклад, попечитель Київського навчального округу відхилив кандидатуру дільничного лікаря Південно-західних залізниць Б.С.Солтана на посаду викладача гігієни в Корсунському двокласному залізничному училищі в зв'язку з польським його походженням.²⁷

В 1908 році був прийнятий закон про введення загальної обов'язкової початкової освіти в Росії, але школа і далі за замислом самодержавних властей повинна була лишатись знаряддям русифікації інших народів імперії, в тому числі польського. Ось характерний приклад для ілюстрації сказаного. Пунктом 14 вищезгаданого царського указу від 17(30) квітня 1905 р. передбачувалось викладання Закону Божого учням інославних віросповідань їх природною (тобто рідною — І.Л.) мовою. Виходячи з цього указу, Міністерством народної освіти 22 лютого 1906 року були затверджені "Тимчасові правила", пункт 2-й яких встановлював, що природна мова учнів визначається "письмовою заявою батьків чи опікунів учня".

Однак дещо згодом царські власті спохватились, бо виявилось, що в Білорусії, наприклад, де за переписом 1897 р. це населення було записано, як білоруси, раптом посипались заяви від батьків, що природна мова їх дітей є польською. Царські чиновники офіційно це пояснили неосвіченістю, малописьменністю і слабо вираженою національною самосвідомістю місцевого населення, і розцінили ці факти, як такі, що завдають шкоди як російській мові, так і Російській імперії.²⁸

Отож, коли поляки в Україні теж спробували скористатись цим пунктом, вони нашоувхнулись на спротив з боку місцевих царських властей. Ось на підтвердження сказаного два конкретних випадки.

Ксьондз Євгеній Швертберг, будучи настоятелем Бердичівського костьолу св.Варвари, покинув викладання Закону Божого у місцевому двокласному училищі в знак протесту проти того, що його заставляли викладати російською мовою, тоді як усі учні були поляками і розмовляли польською мовою. На думку ж жандармів, вони говорили “російською або малоросійською мовою”.

За цю провину ксьондз на вимогу міністра внутрішніх справ був переведений в іншу місцевість на нижчу посаду вікарія. Йому також ставилось у вину те, що він організував релігійні походи у Бердичеві, а також і в Житомирі, на які запрошував для участі робітників Бердичівського заводу Шленкера (в тому числі православних).²⁹

На початку 1906 р. попечителем Київського округу було дозволено місцевому ксьондзу Андрію Каптиніку викладати Закон Божий учням-католикам Топорищенського двокласного училища польською мовою. Зразу, як пише волинський губернатор в своєму листі з приводу цієї історії міністру внутрішніх справ, “число учнів-католиків виросло до 20 чоловік”. Тоді попечитель відмінив свій дозвіл, але А.Каптиник не погодився з цим і далі продовжував вчити Закону Божого польською мовою. У відповідь попечитель звільнив ксьондза від викладання в училищі. Тоді до попечителя письмово звернулись прихожани топорищенського костьолу з проханням відмінити це своє рішення і дозволити знову А.Каптиніку вчити дітей Закону Божого їх рідною мовою.

Волинський губернатор побачив у цьому ніщо інше як

наслідок відповідної агітації ксьондза серед прихожан. А як докази цього губернатор у своєму листі міністру внутрішніх справ з поясненням ситуації наводить факти, що з числа прихожан, які підписали лист, лише діти чотирьох навчаються в училищі, і всі вони дома і в школі розмовляють, за термінологією губернатора, “малоросійською мовою”.

Оскільки, згідно з царським указом від 17 квітня 1905 р. лише батьки учнів інославних віросповідань мають право визначати, якою мовою їх діти мають навчатися Закону Божого, а не ксьондз, тому цей випадок слід розглядати як факт протиурядової агітації (підкреслення наше — І.Л.) з боку А.Каптиника, який, писав губернатор, відзначається взагалі фанатизмом.³⁰

Царські власті ще дуже лякало те, що такі заяви підписували і батьки-українці. Ось що доповідав міністру внутрішніх справ петербурзький чиновник високого рангу, бо дійсний статський радник — чин, що дорівнював генеральському, член Ради Міністра (сказати потеперішньому — колегії міністерства) Зайончковський, посланий на Україну для перевірки дільності римокатолицької Луцько-Житомирської єпархії. На його цій ревізії детальніше ми зупинимось дещо нижче. А покищо наведемо одну цитату з його рапорту: “У справах кс.Владислава Вольського, — пише Зайончковський у своєму рапорті, — є прошеніє прихожан Мястовецького костьолу від 1 листопада 1908 р. польською мовою. Воно підписано 106 особами з чисто російськими (?) прізвищами: Гоголі, Калачі, Побережні, Гаврилюки, Лісні, Безкоровайні, Мартинюки, Бондарі, Степчуки і т.п. і т.п.

Прошеніє польською ж мовою мешканців села Нові Коричинці Лятичівського повіту, має 20 підписів — з них 3, мабуть, польських; 13 — російських (7 — Бондарів, 3 —

Юрчаків, 1 — Мельник і 2 Токарі, 4 — невизначених прізвищ — І.Л.). Таких прохань — маса. Треба зауважити, що покищо ці росіяни-католики підписуються на польських прошеннях по-російськи”.³¹

Тут Зайончковський має на увазі під росіянами українців, яких царизм вперто називав росіянами. І якщо українці так робили, то не в силу своєї безпринципності чи затурканості. Скоріше справа була в іншому. В архівах відклатося чимало документів того часу, які свідчать про те, що високопоставлені царські чиновники в Південно-Західному краю, жандармські управління били тривогу з приводу фактів зближення польського і українського національних рухів в Україні в плані спільної боротьби проти царсько-самодержавного гніту. Це питання не є предметом даного дослідження, воно потребує спеціального розгляду, тому тут обмежимося лише одним свідченням того ж таки Зайончковського, який в силу доручених йому завдань вивчав це питання. “Панове ксьондзи в крайньому випадку, — з досадою відзначає у своєму рапорті Зайончковський, — готові йти на компроміс на користь малоросійської мови, тобто прийняти програму мазепинців-українофілів і допомогти їм вбити клин в “єдину, неділиму Росію””.³²

Царські власті все, звичайно, приписували підступам ксьондзів. “Римсько-католицьке духовенство Південно-Західного краю, — писали з Петербурга з департаменту духовних справ МВС новому київському генерал-губернатору Ф.Трепову, а той, в свою чергу, це саме писав губернаторам ПЗК 17 грудня 1911 р., — всіма засобами намагається використати встановлений Правилами 22 лютого 1906 р. спосіб визначення природної мови тих, хто навчається Закону Божого, шляхом письмових заяв батьків таким чином, що ці останні, під впливом ксьондзів, не дивлячись на своє явно

непольське походження, заявляють про своє бажання навчання їх дітей істинам віри польською мовою”.³³

Але достатніх фактів, які підтверджували б це, царські власті не знаходили, хоч їм дуже хотілося перекласти вину за це на ксьондзів з тим, щоб їх скомпрометувати, а одночасно звалити відповідальність з себе на когось іншого. Знову стали шукати компромат, але він вперто не знаходився. Так, подільський губернатор 20 серпня 1912 року сповіщає Київського генерал-губернатора у відповідь на його запит від 28 листопада 1911 р., що “до цього часу, виявлено лише один випадок підбурювання селян непольського походження подавати шкільному начальству заяви про бажання навчати своїх дітей Закону Божому польською мовою. Такий випадок мав місце в м.Оринині Кам’янецького повіту, де в цьому напрямку агітував ксьондз Чирський”.³⁴

Історія ж з цим ксьондзом за архівними документами виглядала так: його діяльність була визнана царськими властями як така, що є “шкідливою, супротивною інтересам російської національності і державній політиці в Південно-Західному краю”.³⁵

В чому ж вона полягала? У квітні 1912 р. Францішек Чирський, будучи вчителем Закону Божого у Орининському двокласному училищі, у відповідь на розпорядження вести навчання російською, а не польською мовою, демонстративно в знак протесту припинив свої уроки в цій школі. В цьому він мав рацію. По-перше, згідно царського указу від 17 квітня 1905 р. він мав право навчати учнів польською мовою, оскільки були відповідні заяви від батьків. По-друге, при його прийомі на роботу в училищі не було обумовлено, на якій мові вести уроки.

Ксьондза обвинуватили ще й в тому, що він нібито підбурив батьків учнів написати заяви про те, що природна

мова їх дітей польська, і вони просять вести уроки Закону Божого цією мовою, До того ж виявилось, що батьки, які підписали ці заяви, в переважній більшості були українцями. І вже зовсім крамолою було те, що Чирський роздавав дітям польські букварі, при чому намовляв їх не тільки самим по них вчитись, читати і писати, але й навчати цьому двох-трьох сусідських дітей або дорослих.

Але цього було мало, щоб розправитись з непокірним ксьондзом. І тут царським властям допоміг донос Подільського і Брацлавського православного єпископа Серафима, який звинувачував ксьондза в нетерпимому ставленні до змішаних шлюбів, а також в тому, що він намовив неповнолітню Степаниду Топоровську (в інших документах вона названа Фроєиною, що є зайвим свідченням “чіткості й акуратності” в роботі царських органів адміністративної влади) перейти в католицьку віру. А це вже в очах царизму був серйозний злочин.

Проти ксьондза було заведено кримінальну справу. 21 березня 1911 р. Кам'янець-Подільський окружний суд виніс вирок в його справі: усунути Ф.Чирського на три місяці від посади настоятеля Орининського костьолю і ще накладти на нього грошовий штраф. Але оскільки він і далі не розкався, Міністерство внутрішніх справ взагалі усунуло Ф.Чирського в 1913 р. з цієї посади. Його перевели з Орнина в іншу парафію на нижчу посаду вікарія. І даремно прихожани орининського костьолю письмово просили самого Миколу II повернути Ф.Чирського — їм в цьому було відмовлено.³⁶

Проти 2-го пункту “Правил” Міннаросвіти запротестували місцеві російські “діячі”, як світські, так і духовні, вони скликали з цією метою численні з'їзди і конференції, слали одну за другою делегації до Міністерства народної освіти, доводячи, що народ тут темний і несвідомий, не може сам

визначити, якою є його рідна мова, і що цю справу слід доручити поліції або ж керівникам шкіл. Зайончковський теж пропонував у своєму рапорті: прийняти рішення “без погодження з римо-католицьким духовенством, згідно з історичними і етнографічними даними і справедливістю про природну мову учнів у Південно-Західному краю, населеному росіянами, а не поляками”.³⁷

Сім років йшов безперервний тиск на Міністерство народної освіти, і таки його змусили у березні 1913 року змінити 2-й пункт вищезгаданої постанови від 22 лютого (6 березня) 1906 року, сформулювавши його тепер у такій редакції: національність учня-католика визначають не батьки, а вчитель, або його зверхні особи: директор школи, інспектор чи попечитель навчальної округи. Для виконання цього пункту місцеві царські власті були зобов'язані вжити всіх необхідних заходів.³⁸ А царські чиновники від освіти тепер часто-густо визначали національність учня так, як це було вигідно імперській русифікаторській політиці. При цьому царизм застосовував у цьому питанні політику батога й пряника. Ксьондзи, які викладали Закон Божий у школах, були попереджені, що у випадку незгоди з такою політикою визначення національності учня, їм перестануть виплачувати гроші. А якщо ксьондз візьметься викладати цей предмет по-російськи, йому виплачуватиметься півтора окладу.³⁹ Охочих було мало.

3. Репресії проти освітнього Товариства.

Ще одним яскравим прикладом наступу царизму на прагнення польського населення в Україні була заборона у 1909 р. діяльності київського Товариства “Освята” (“Освіта”) після трьох літ його функціонування.

Слід сказати, що Товариство існувало віддавна, але нелегально. Ще в 1881 році на Україні діяло підпільне Товариство Освяти Людовей (Товариство народної освіти). Воно й було організатором таємних польських шкіл в Україні. Так, один з організаторів цього товариства і пізніший голова “Освяти” Юзефат Анджейовський — організував таку школу у своїй керамічній фабриці.

Інша така таємна школа була організована, як кажуть, під носом у жандармів у самому центрі Києва — на тодішній вулиці Фундуклеєвській під егідою Товариства народної освіти. Ще одна така школа під назвою “Вільна школа” діяла в читальному залі, відкритому Корнелією Чарнецькою. Діяв у Києві і підпільний так званий “Літаючий університет”, заняття в якому проводилися в різних місцях міста. З лекціями тут виступали відомі представники польської науки і культури, в тому числі приїжджі з польських земель.

В 1904 році в помешканні одного з директорів цукрозаводів в Україні відбувся польський освітній з’їзд. На ньому власне й було створено покищо підпільне товариство національної освіти, яке невдовзі прибрало назву Товариство “Освята”. В липні 1906 року воно залегалізувалось і стало клопотатись про свою реєстрацію, чого й добилось. 10 вересня 1906 р. відбулися загальні збори членів Товариства (на той час їх було 248, на весну наступного року уже 460), які обрали його правління.⁴⁰ Статутом “Освяти” перед нею ставилось завдання “піднесення розумового і морального рівня всіх шарів польського населення і поширення серед нього освіти переважно рідною мовою.⁴¹ З цією метою передбачувалось відкриття польських шкіл, притуків для дітей, бібліотек та інших просвітницьких установ.

Однак від самого початку діяльності “Освяти” вона відчувала на собі дискримінаційні заходи з боку царських

властей. На всі клопотання про відкриття школи, бібліотеки і т.д. царські власті відповідали одне: “Не можна”. Єдине, на що ще давався дозвіл — це відкривати для польських дітей охронки (дитбудинки) та організувати лекції на культурно-освітні теми. Так, на початку 1907 р. Товариство зверталось до Міністерства народної освіти за дозволом відкрити в Києві дві початкових школи. Йому було відмовлено в цьому. Як писав петербурзький часопис “Край”, власті, очевидно, побоялись, щоб ці школи не стали “потужним засобом для колонізації української людності”.⁴²

Формально “Освята” мала всі юридичні права для існування, оскільки закон від 4 березня 1906 р. дозволяв організацію спілок і товариств. Але власті на Правобережній Україні, очевидно, за погодженням з Петербургом, ігнорували цей закон. Так, київський генерал-губернатор надіслав весною вже наступного 1907 року до губернаторів Південно-Західного краю циркуляр, в якому чорним по білому було написано, що цей закон, загальний для всієї імперії, не скасовує положень про надзвичайне становище, введене на Україні в дні революції 1905 року. Вони й надалі залишаються в силі, особливо це торкається діяльності польських, єврейських і змішаних товариств.⁴³

Дальше — більше. Тепер уже на сцену виступив сам петербурзький Сенат. Його указом Товариство закривалось, а попереднє рішення про реєстрацію “Освяти” відмінялось. Цей указ з огляду на те, що в ньому з цинічною відвертістю викладалась політика царизму щодо поляків на Україні, гадаю, варто тут навести майже повністю. Отже, урядуючий Сенат констатував, що “як впливає з статуту Товариства, останнє, ставлячи собі за мету піднесення розумового і морального рівня всіх верств польського населення шляхом поширення освіти польською мовою, передбачує в програмі

своїї діяльності право на відкриття шкіл, дитячих садків, книгарень і читалень, організації літературних вечорів, концертів, проведення конкурсів на кращі літературні твори, придбання нерухомості, відкриття філій Товариства і т.д.

Маючи таке широке поле діяльності, товариство, що зрозуміло, не обмежується її проведенням у містах, але поширює свою діяльність і на село, де розвиток таких шкіл може бути особливо шкідливим, оскільки програма навчання у них, враховуючи їх певну автономію, не підлягатиме жодному контролю, контингент викладачів буде тут більш ніж сумнівний, а в системі навчання безумовно матимуть місце тенденційні погляди, що їх сповідують особи, які стоять на чолі товариства.

За основний терен такої діяльності товариство взяло собі Київську губернію, населення якої майже скрізь є в переважній більшості не польським, а російським (і це пишеться вже після революції 1905 року — І.Л.) і православним, де польська національність сконцентрована лише в окремих містах і поміщицьких маєтках і де термін “поляки” є не так етнографічним, як терміном політичним. Звідси ясно, що новоутворене товариство, незважаючи на свої запевнення, що воно не має ніяких політичних цілей, в тутешніх умовах, навіть мимо волі своїх засновників, неминуче вийде на слизький шлях тісної, націоналістично-політичної діяльності.

Тому реєстрація Товариства означала би заохочення до діяльності польсько-національних партій, які заради досягнення своєї кінцевої мети, втягнувши в своє середовище кількісно переважаючу російську (!) людність, не гребувала б ніякими засобами і не щадила б її інтересів. Виходячи з вище наведеного і маючи на увазі російську державну політику в Південно-Західному краї, яка полягає у витворенні

національно-політичної єдності з тим, щоб польський елемент був засимільований російською народністю, котра заселяє цей край, не можна не визнати, що мета товариства “Освята”, спрямована на посилення і зміцнення польських національних ідей і об’єднання поляків, суперечить вищезгаданім, основоположним завданням державної політики в краю”.

А раз суперечить, то що ж — заборонити — і баста! “Урядуючий Сенат ухвалив... постанову названого (київського — І.Л.) Присутствія від 14 липня 1906 р. про реєстрацію Товариства відмінити”.⁴⁴

І це рішення Сенату стало, в свою чергу, підставою для заборони діяльності товариств “Освяти” також і в інших місцевостях імперії, в тому числі у Подільській губернії, де вони також раніше були зареєстрованими. Щодо Волинської губернії, то тут місцеві організації “Освяти” взагалі не були допущені до реєстрації губернським присутствієм за наполяганням місцевого прокурора.⁴⁵

Думку поляків щодо закриття “Освяти” висловив київський польський місячник “Пшегльонд крайови”: “Сенат вирішив, — писав журнал, — що ми, місцеві поляки, повинні стати росіянами, злитись з корінним тубільчим... російським населенням. Сенат, отже, виявився невігласом в політичній географії, тому що ми, поляки, злившись з корінним населенням краю, стали б українцями (русинами) і ніколи — росіянами, які складають, як і ми, незначну меншість. Різниця між нами лише в тому, що росіяни мають владу і привілеї”.⁴⁶

Цей дискримінаційний акт царського Сенату засудила й українська громадськість. “Ми розуміємо великий жаль поляків з powodu закриття “Освяти”, — писав, в свою чергу, двотижневик “Рідний край” О.Пчілки. — Тому жалеві ми спочуваємо по щирості. Просвіта, поширювана між поляками

в Київщині не може надати нам страху, що польщизна поглине нашу народність у краю. В Київщині, як відомо, величезна більшість населення — українська; в цілій губернії — українського населення більш 7-ми мільйонів, а поляків усього скільки сот тисяч. Коли маса нашого населення не спольщилась тоді, як польська освіта й культура розливалася в краю на протязі скількох віків широкою течією, то вже нема чого боятися, що польська національність подолає українську. І коли б польські діти молились Богу польською мовою, коли б тією ж мовою давалася їм освіта в польських школах, — в тих школах, що польське Товариство хотіло заводити своїм коштом і заходом, то нічого не мали-б проти сього ті українці, що так прагнуть поширення прав своєї рідної мови”.⁴⁷

Таку ж саму оцінку діям царського Сенату дала й київська “Рада” — тоді чи не найбільш популярна й авторитетна українська газета. Вона теж гостро критикувала рішення Сенату. “Цей указ, — писала газета, — є документом, який має виняткове значення, і найвища державна інституція, обов’язком якої є тлумачення права, вперше значно переступила межу своїх обов’язків і визначила шлях, якого повинна триматися державна політика в так званому Південно-Західному краї. Відверто виповідившись за русифікацію поляків на Україні, урядуючий Сенат тим самим додав ще більшого заохочення місцевій адміністрації до роботи в цьому напрямку... Що ж до польського елемента, котрий віддавна мешкає у нас на Україні, то його не можна знищити жодними циркулярами і наказами”.⁴⁸

До речі, це той самий Сенат, на совісті якого і указ, яким визнавав українськомовну культуру і освітню діяльність на Україні шкідливою, і як таку, що може викликати наслідки, загрозливі для спокою і безпеки в імперії. Ці два сенатські укази — ще одне наочне свідчення однаково

дискримінаційного ставлення царських властей і до поляків, і до українців, Слід сказати і про те, що через рік, 20 січня 1910 р. спеціальним циркуляром голови уряду П.Столипіна, якого так сьогодні підносять на щит в Росії, було наказано губернаторам взагалі не давати дозволу на створення товариств “інородцями”, до яких були віднесені і українці, і поляки.

В той час на Наддніпрянській Україні виникло аналогічне за своїми цілями українське товариство “Просвіта”. І це ще більше нагнало переляку на царські власті. “І поляки, і українці прагнуть до організації в Південно-Західному краю своїх товариств з політичними цілями — писав у своєму рапорті Зайончковський. — Поляки виступили при цьому з “Освятою”, українці — з “Просвітою”. Перше ставило своєю метою “піднесення розумового і морального рівня всіх верств польського населення”, (якого в Південно-Західному краї, населеному велико- і малоросами, немає).

Статут “Просвіти” складений за зразком “Освяти”... Відділення “Освяти” в Київській і Подільській губерніях на сьогодні уже закриті, а діяльність “Просвіти”, — явна і підпільна, знаходиться під надійним наглядом. Треба думати, що в скорому часі і це товариство буде закрите (так воно невдовзі і сталось — І.Л.). Діяльність обох товариств повинна була розвиватись паралельно, прагнучи до однієї мети — духовного відродження Південно-Західного краю як підготовчої ступені до відторгнення матеріального”.⁴⁹ І це, як ми бачимо, наганяло смертельний переляк на царські власті.

Після закриття товариства “Освяти” його діяльність, що й підтверджують архівні жандармські донесення, не припинялась, але продовжувалась нелегально. При цьому члени товариства, будучи під недремним жандармським оком,

намагались вести свою діяльність дуже обережно, суворо конспіративно. “Закрите польське товариство “Освята” — говориться в одному з таких донесень, — в даний час (лютий 1910 р. — І.Л.) поширило свою нелегальну діяльність на провінцію... Головна його діяльність полягає в поширенні польських національних ідей в душі сепаратизму серед польського населення (так в тексті — І.Л.) робітничого класу. З цією метою на всі цукрові заводи, де багато робітників-поляків, посилаються спеціальні керівники, які влаштовують бесіди і лекції для дорослих робітників і також дітей”.⁵⁰

Голова уже нелегальної “Освяти” Ю.Анджейовський через деякий час був заарештований і засланий до Астрахані за свою нелегальну освітню діяльність і повернувся звідти лише після Лютневої революції.⁵¹

І майже до самого свого скону Російська імперія вважала осіб, причетних до діяльності “Освяти”, своїми лютими ворогами. Коли розпочиналась перша світова війна, царські власті вирішили найбільш небезпечних для імперії, на їх погляд, осіб польської національності вислати у глибинні райони країни. Серед тих, кого виселяли, були люди різних верств населення: землевласники, домовласники, службовці, ксьондзи, медики і т.д. І в жандармських документах, в яких обґрунтовувалася необхідність їх виселення, проти переважної більшості намічених до висилки, першим пунктом стояло: “Колишній член “Освяти””.⁵²

4. І знову загнані в підпілля школи.

І залишався для польських шкіл в Україні тепер лише один шлях існування — нелегальний. Багато з них були й раніше нелегальними — тепер вони змушені знову піти у підпілля.

Сам Ф.Трепов у грудні 1911 р. констатував, звертаючи

на це явище увагу підлеглих йому губернаторів: "Крім таємних польських шкіл, в краю існують і явні, але як тільки інспектор народних училищ зробить спробу заборонити викладання в них польською мовою особами самовільно до цього допущеними, як ці школи офіційно закриваються і перетворюються у таємні"⁵³

Поліція, звичайно, тут не дрімала і робила все можливе, щоб паралізувати їх діяльність, тим більше що мала в цьому добровільних помічників з середовища російських шовіністів в Україні. Так, наприклад, доноси про таємні польські школи нерідко друкувались тут на сторінках чорносотенної преси.

Але репресії, що падали на голови організаторів і вчителів цих шкіл у випадку викриття поліцією такої школи, не відлякували тих, хто ставив метою свого життя боротися за польську національну школу на українських землях. Таємні польські школи тут росли як гриби після дощу. Архіви канцелярії київського генерал-губернаторства місцями аж рясніють від поліцейських донесень про викриття таких шкіл.

У Волинській губернії лише за 1908-1910 рр. було виявлено і закрито 31 таємна польська школа, в тому числі в селах Холонів, Конюхи та інших Володимирського повіту, у м.Млинові Дубенського повіту, в самому Луцьку і в навколишніх населених пунктах: містечку Гулевичі, в селі Копачівка та інших, в багатьох селах Овруцького повіту: Ситівцях, Старій Гуті, Хриплі, Рудні-Осошні, Клітні та інших, в м.Рівному, в містечку Волочиськ, в селах Буртин Новоград-Волинського повіту і Мала Салиха Ізяславського повіту та інших.

У Київській губернії за цей час було виявлено і закрито 29 польських шкіл, в тому числі у самому Києві, в Умані, в містечку Монастирищі Липовецького повіту, в селах Людвинівці і Берковка Радомишльського повіту, Вікторівка,

Велика Радзивіловка Юзвин-Бердичівського повіту, в Узині, Веприку, Пришивальні і Рокитно Васильківського повіту, в селах Сквирського повіту: Волиця-Зарубинецька і Липки, в Ольховці Звенигородського повіту і багатьох інших.

У Подільській губернії за цей же час викрито і закрито 26 шкіл, в тому числі в містах Кам'янець-Подільський (на Польських Фільварках) і Проскурові, в селі Райківцях Проскурівського повіту, в с.Стріхівці Ушицького повіту, в Чернівцях Ямпольського повіту і багатьох інших.⁵⁴

Організаторами таємних шкіл виступали представники різних верств польського населення: землевласники, ксьондзи, селяни, робітники, -службовці і т.д. Так, наприклад, організаторами або вчителями у цих школах у населених пунктах Радомишльського повіту Київської губернії були: в селі Кочереві шляхтич (дворянин) Станіслав Консенціум і його син, коростишівський міщанин Іван Свірський, селянка з Гути-Заболочської Станіслава Бобровська, міщанка Дорофея Стаховська з Юзефовки того ж повіту, селянин з Озерян Михайло Шиманський, мешканець Житомира Йосип Поплавський, землевласник с.Осовець шляхтич Ципріян Кржижановський, настоятель Брусилівської римокатолицької парафії ксьондз Миколай Урода та інші.

Засновників, а також і вчителів цих шкіл неодмінно чекали адміністративні або судові переслідування. Звичайно, часи змінились — після революції 1905 р. уже на довгі роки не відправиш етапом у Сибір. Але штрафи (і часом досить значні) або короткотермінові ув'язнення, а щодо ксьондзів — кільkamісячне усунення від богослужіння чи переведення в іншу місцевість, в біднішу парафію і з пониженням в посаді — було звичайним в ті роки явищем. Так що ксьондз М.Урода, оштрафований рішенням генерал-губернатора Південно-Західного краю від 26 березня 1911 р. на 300 крб.

(з заміною двомісячним ув'язненням), відбувся ще відносно легким покаранням. Всі інші були оштрафовані на 50 крб., а при несплаті штрафу з заміною арештом на 2 тижні, Ц.Кржижановський — арештом на 2 місяці. Дружина останнього зверталась до самого імператора з проханням відмінити або пом'якшити вирок її чоловікові з огляду на поганий стан його здоров'я, — їй в цьому відмовлено. А мотивування було таке — поліція опитала місцевих жителів, які знають Ц.Кржижановського, вони вважають, що він цілком здорова людина.⁵⁵

Були серед організаторів цих шкіл й аристократи з досить знатних родів, наприклад, граф Тадеуш Чацький — у селі Конюхи Володимир-Волинського повіту, князь Фердинанд Радзивілл — у своєму фільварку в Дубнівському повіті теж на Волині, графи Кароль і Мечислав Ходкевичі — у Млинові на Рівненщині; граф Ксаверій Красицький — в селі Холоневі Скобелецької волості на Волині, княжна Анна Радзивілл — у Рівному. Бувало й, що вчителями цих шкіл виступали члени цих аристократичних сімей, як це мало, наприклад, місце в с.Блудові Володимир-Волинського повіту, де дітей таємно навчали дочки графа Едуарда Роттермунда.

Серед організаторів таємних польських шкіл виступали робітничі колективи окремих підприємств Південно-Західного краю: Уманського цукрового заводу, Гулевичського склозаводу на Волині. Заняття тут проходили в заводських приміщеннях або на кошти заводу, як у першому випадку, або на кошти самих робітників, як це мало місце у другому випадку.⁵⁶

Отже, як бачимо, в організації цих шкіл брали участь представники всіх верств польського населення в Україні, це був, можна сказати, воістину всенародний рух за свою національну школу, тому й так важко було боротися з ним

царським властям, і вони з цим завданням так і не впорались до самої першої світової війни.

Незважаючи на всі репресії, ці школи виникали як гриби після дощу. Бувало, що невдовзі після виявлення і закриття поліцією такої школи і покарання її організаторів і вчителів, вона через короткий час регенерувалась часто навіть тими ж самими особами. Так, у січні 1908 р. поліція викрила і закрила підпільну школу в селі Зозулинці Старо-Костянтинівського повіту на Волині. А через рік її знову виявили і ще раз, звичайно, закрили. Тільки в перший раз її організував селянин Казимир Соколовський (він же був у ній і вчителем), а в другий раз селянин Вільгельм Осташевський. Та й на Гулевичському заводі школу двічі виявляли і закривали: у лютому 1908 р. і в січні 1910 р. Двічі в 1911 р. викривала поліція таємну школу в м.Вороновиця Брацлавського повіту на Поділлі. Спочатку її організував у костьольному будинку ксьондз Каетан Зданьчук, за що, до речі, був притягнутим до кримінальної відповідальності і рішенням Вінницького окружного суду 22 березня 1911 р. був усунений від посади на три місяці. Потім в своєму будинку її організувала дворянка Йоанна Жабокліцька. А в селі Буда-Голубієвичська Овруцького повіту на Волині таємну школу відкривали і закривали навіть тричі: у лютому і листопаді 1908 р. та в квітні 1909 року. Усі три рази як організатор цієї школи в поліцейських доповідях фігурує хабненський ксьондз Юзеф Александрович.⁵⁷

Мізерні результати в намаганнях паралізувати нелегальну польську освіту в Південно-Західному краю визнавала і найвища посадова особа тут царської адміністрації — генерал-губернатор. З тривогою він доносив самому імператору Миколі II про те, що знову відкриваються таємні польські школи, куди посилають своїх дітей і православні.

Особи, які відкривали ці школи, були віддані під суд, але, як пише генерал-губернатор, “судові заходи мети не досягали і таємні школи продовжували викриватись в різних місцевостях”. Генерал-губернатор вирішив загострити заходи. 9 лютого 1911 року він видав уже вищезгадану обов’язкову постанову, за якою під адміністративну відповідальність підпадали не тільки керівники і вчителі цих шкіл, але й ті особи, які виявляли те чи інше сприяння в роботі цих шкіл, або надавали приміщення для них.⁵⁸

Але незважаючи на такий суворий нагляд, царські власті і далі були безсилі розкрити і ліквідувати всі таємні польські школи в ПЗК. Жандарми перехопили, наприклад, лист однієї з організаторок таких шкіл Марії Стабровської, писаний закордонному адресату німецькою мовою, в якій вона писала, що сама відкрила на Волині 42 таємних школи і католицьких приюти, деякі навіть з каплицями.⁵⁹

Така ситуація дуже непокоїла Петербург. В 1911 р. по “высочайшему указанию” самого Миколи II для ревізії Луцько-Житомирської єпархії з огляду на небезпечний там з точки зору самодержавства стан справ і був посланий з Петербурга член Ради Міністра внутрішніх справ, дійсний статський радник Зайончковський. Велику увагу в своїх розслідуваннях він, зокрема присвятив діяльності польських таємних шкіл. В ПЗК за останні 4 роки, — писав у своєму звіті про результати ревізії Зайончковський, — викрито 122 школи, але поліція викриває лише незначну кількість існуючих таємних шкіл.⁶⁰

Їх царські власті більше вогню боялись. “Як тільки, — бідкається той же Зайончковський, — місцева цивільна влада позбавиться права видавати обов’язкові постанови про таємні школи, з одного боку, і отримає силу закону прийнятий Державною Думою проект про народні школи, з другого —

то весь край покритється густою мережею явних польських шкіл і ополячення російського населення піде швидким ходом, і скаже російський історик: “повернуте (Катериною) расточіхом”.⁶¹ Так ось чого і боялись до тремтіння колін вірні слуги імперії, вони в цьому вбачали велику небезпеку для самого її існування.

Міністерство внутрішніх справ на основі рапорту Зайончковського зробило і свої висновки, котрі довело до відома Київського генерал-губернатора Ф.Трепова, а він, в свою чергу, до губернаторів ПЗК: “...З огляду на вказівки, які мають місце в доповіді Д.С.Р. Зайончковського, щодо відміченої ним недостатності спостережень в Краю за таємними польськими школами і беручи до уваги ту небезпеку у державному відношенні, яку представляють собою такі школи, насаджувані і керовані ксьондзами і поляками-фанатиками..., прошу Вас саме на це питання звернути особливу увагу, виробити і здійснити заходи, які, виходячи з місцевих умов, були б найбільш дійовим способом боротьби з цим злом.

В цьому відношенні я визнав би корисним, поза існуючим за таємними польськими школами спостереженням з боку чинів загальної поліції, залучити до такого спостереження православне парафіяльне духовенство і чинів сільської поліції... Як свідчить Д.С.Р. Зайончковський на основі добутих ним даних, поліція не виявляє чинам Міністерства народної освіти належного сприяння по виявленню польських шкіл, особливо на великих заводах і в місцевостях багатих поляків”.⁶²

Цей прочухан активізував діяльність царських властей в ПЗК. Вже в грудні 1911 р. київський губернатор доповідав Ф.Трепову: “...Мною звернута увага начальників поліції на значний розвиток недозволеного польського навчання і

запропоновано вжити заходів до викорінення цього зла. Про встановлення ж нагляду з боку православного парафіяльного духовенства я звернувся з проханням до Преосвященного Іннокентія, єпископа Каневського і одночасно запропонував мировим посередникам Київської губернії встановити нагляд за недопущенням таємного навчання через сільських посадових осіб з тим, щоб відомості про виникнення таких шкіл повідомлялись духовенством і сільською поліцією підлеглим класним поліцейським чиновникам для проведення ними дізнання і подальшого направлення діл згідно обов'язкової постанови Вашого Високопревосходительства від 9 лютого 1911 року".⁶³

Ще через рік він же знову доповідав тому ж Ф.Трепову: "За недопущенням в Київській губернії таємного навчання здійснюється суворий нагляд з боку чинів поліції і сільських посадових осіб. Крім того, за цим наглядають чини Міністерства народної освіти і православне приходське духовенство. Всі виявлені до цього часу таємні школи закриті і винні особи понесли кару. Діяльність закритих шкіл, як видно із справ, виразилась у навчанні польських дітей римокатолицькому Закону Божому і польській грамоті (який злочин! — І.Л.). Скарг від чинів Міністерства народної освіти на відсутність допомоги і сприяння з боку поліції в справі знаходження таких шкіл до мене не поступало".⁶⁴ Ще б пак!

В свою чергу подільський губернатор теж доповідав генерал-губернатору: "В даній час згідно вказівок Вашого Високопревосходительства... мною знову доручено начальникам поліції звернути особливу увагу на це питання, організувавши особливо старанний нагляд на великих заводах і в садбах багатих поляків. Крім цього, я звернувся до Преосвященного Серафима (подільського православного єпископа — І.Л.) з проханням залучити до участі в цьому

нагляді і православне парафіяльне духовенство”⁶⁵.

Чого ж навчали в цих таємних польських школах? Здебільшого польської мови і Закону Божого та молитись по-польськи. В деяких з них — ще й російської грамоти. До винятків належало те, що княжна Анна Радзивілл у відкритій на її кошт у місті Рівному таємній школі крім Закону Божого і польської та російської мов особисто навчала ще дітей і рукоділля. А в організованій в селі Буртин Новоград-Волинського повіту місцевим поміщиком Яном Дуніним-Карвацьким в його лісі таємній школі проводили уроки також з арифметики та географії. Та ще в селі Блудові Володимир-Волинського повіту в організованій графом Едуардом Роттермундом на своїй кошт школі його дочки вчили дітей теж рукоділля й арифметики⁶⁶.

Царські власті з метою компрометації таємних польських шкіл в Україні наполегливо шукали якісь факти для цього. Це було їм потрібно не тільки в цілях компрометації польського національного руху, але й компрометації самого польського освітнього руху. Якраз у Думі розгорялася в цей час боротьба депутатів-поляків, українців, представників інших народностей імперії за національну школу, і царському самодержавству було вкрай важливо скомпрометувати польські таємні школи, показати підступність поляків.

З цією метою київському генерал-губернатору поступила вказівка з Петербурга — з Департаменту духовних справ шукати компромат, в тому числі у навчальній базі цих шкіл. Ф.Трепов в свою чергу, відповідну команду дав губернаторам на місця.⁶⁷ Але останні як не шукали з допомогою поліції такого компромату, знайти його не змогли. Так, подільський губернатор доповідав 11 жовтня 1911 р. Ф.Трепову, що “при обнаранженні тайных польських школ, не было случаев нахождения учебников с тенденциозно польским

характером”.⁶⁸

Та й що можна було тут знайти? Ось, наприклад, у таємній школі с.Сичовка-Стремигородська Радомишльського повіту всього було конфісковано книг — 12, з них — 2 польських букварі, 1 — польська читанка для першого класу, 1 — короткий катехизис, 1 — мала історія Польщі, три російських азбуки, 1 — польсько-російський буквар, 2 — російськомовних книжки для дитячого читання, в тому числі дуже поширена тоді і в російських школах “Звездочка”.⁶⁹ Оце й уся навчально-матеріальна база школи, яка так налякала царські власті. Ще один приклад. Коли викрили таємну школу в м.Вороновиця Брацлавського повіту на Поділлі, то при її закритті поліція вилучила три польських підручники для навчання дітей читанню і письму, 8 зошитів, кілька чисел “Газетки для дзеці” — додатку до газети “Люд Божий”, яка цілком легально видавалась тоді у Києві. Тим не менше господиню приміщення, в якому працювала ця школа — дворянку Йоанну Жабокліцьку оштрафували на 50 рублів, а вчительку Софію Добровольську — людину вже похилого віку посадили на 2 тижні до в’язниці.

Коли ж Й.Жабокліцька звернулась з проханням до самого імператора, щоб зняли цей штраф, то відповідь була така, що ще й мало взяли з неї, бо “цей штраф недостатній в справі боротьби з ворожими російській державності проявами недозволеного навчання націоналістичного характеру”.⁷⁰

У таємних польських школах основний контингент учнів складали діти римо-католиків. Проте в окремих з них були за поліцейською термінологією й учні православних батьків, як наприклад, в Торчині Городківської волості Житомирського повіту, в тій же Буді-Голубієвичській, в селі Блудові Синюхівської волості Володимир-Волинського повіту, в с.Клітня Овруцького повіту, в м. Рівному — в уже

згадуваній школі княжни Анни Радзивілл.⁷¹ Оскільки всі вони, за винятком останньої школи, знаходились у сільській місцевості, то це, безсумнівно, були українські діти.

5. Запізнілий проблиск світла.

Для поляків, як і для інших народностей Росії, які боролися за свою національну школу, залишався ще один, легальний канал цієї боротьби — Державна Дума. 21 травня 1907 року Коло польське, яке об'єднувало депутатів Думи — поляків з Конгресувки, — внесло законопроект в справах освіти, який повинен би розглядатись в терміновому порядку (згідно регламенту). В цьому законопроекті передбачувалось впровадження в усіх державних і публічних вищих, середніх і початкових школах в Королівстві Польському викладання польською мовою. Одночасно параграфом 3-м законопроекту передбачувалось, що в тих повітах, де є литовське і русинське (тобто українське — І.Л.) населення, повинні бути відкриті школи або класи з рідною мовою навчання.⁷²

Майже одночасно, до речі, українська фракція в Думі за підписами 37-ми депутатів, теж внесла поправки до міністерського проекту про реформу освіти, якими передбачалось навчання у початковій школі рідною мовою місцевого населення, а для національних меншин в тих місцевостях, де вони проживають, надання права навчати дітей теж своєю рідною мовою.⁷³ Отже, намагання польської і української фракцій в цьому, як бачимо, збіглися. Попереду була наполеглива боротьба за прийняття цих документів, але розгін царем 2-ої Думи 3 червня 1907 р. це унеможливив.

Був підготовлений новий виборчий закон, завдяки якому новообрана III Державна дума була більш реакційною, ніж дві попередніх. Тепер царизм почувався більш впевнено і не

забарився це продемонструвати, в тому числі у питанні про національну школу.

Коли поляки знову стали піднімати питання про національну школу, заявляючи з думської трибуни, що політика царизму щодо окраїнних народів, в тому числі поляків, характеризується як культурне їх розорення,⁷⁴ голова уряду П.Столипін так сказав 16 листопада 1907 року: “Нам тут говорилось про те, що в 1828 р. в Царстві Польському пропорційно було більше шкіл, ніж у 1900 р. Я на це відповім ось що: ... не тільки мало шкіл, але там немає навіть вищого навчального закладу..., немає тому, що ті громадяни, які шойно назвали себе громадянами “другого розряду”, не хочуть користуватися у вищій школі загальнодержавною російською мовою”.⁷⁵ І ці слова, як свідчить стенограма, були зустрінуті бурхливими оплесками в центрі і на правому крилі думського залу — шовіністів, як видно, ніколи не бракувало в російському парламенті.

Щоправда, не всі в Росії так думали, як цей високопоставлений царський сатрап. “Народ, який довів свою здібність до високої культури в такій мірі, як це зробив братній нам народ польський, — писав видатний російський вчений К.А.Тімірязєв, відгукуючись на відповідне звернення краківських професорів до університетських кіл Росії з проханням виступити на захист прав поляків, — не може поступитися своїм священним правом — вчити і вчитись рідною мовою”.⁷⁶ Але царизм, як бачимо, не зважав на думку кращих людей Росії і продовжував далі лінію на безпошадну русифікацію навчання в Королівстві Польському.

Але повернемося у стіни Думи. Вона тоді залишилась глухою до волянь поляків про катастрофічне становище їх школи. На щось конструктивне в цьому відношенні Дума тоді була нездатна. Учор остання й прийняла закон, котрим

надавалося право ряду національностей (їх список додавався — поляки сюди потрапили, українці — ні), представники яких переважали в даній місцевості; відкривати початкові школи з рідною мовою навчання, але більш реакційна друга палата тодішнього російського парламенту — Державна Рада відхилила його. Більше того — вона навіть фактично скасувала ті полегшення, які щойно були в цьому відношенні дані “высочайшими повелениями” 1905-1907 рр. До того ж з подачі депутата Думи — православного єпископа Євлогія Дума прийняла сумнівому поправку до свого ж закону про викладання в губерніях Західного краю і Холмщини релігії в школах католикам російською мовою.⁷⁷ Результати не забарилися себе чекати й в Україні, де, як ми вже бачили, посилювались репресії проти борців за національну школу.

І все ж поляки наполегливо намагались розв’язати тією чи іншою мірою свої шкільні проблеми у царській Думі, довгі роки нашттовхуючись тут на глухий мур. Навколо питання про національну школу йшла в Думі гостра політична боротьба. Зусилля польських депутатів у цьому питанні переплітались з зусиллями депутатів-українців, грузин, татарів і представників народів Прибалтики та деяких інших національних районів Російської імперії.

Не могли лише депутати від Королівства Польського порозумітись у цьому питанні, як це не дивно, з депутатами-поляками, обраними від України. Останні, об’єднавшись у Коло (фракцію) з депутатами-поляками від Литви, ставили своєю метою боротьбу за польську школу на даних теренах. У зв’язку з цим одному з організаторів цієї акції депутату Думи Щенсни Понятовському довелося навіть вступити в гострий конфлікт з депутатами з Царства Польського, які відмовились боротися за польську школу на схід від Західного Бугу.⁷⁸

Здавалось би парадокс, але тут собака був заритий ось в

чому. В царській Думі кількох скликань представники ряду національностей, в тому числі Польщі й України, виступали з вимогою права на національні школи, і взагалі за надання їм народам прав автономії. Боротися за право населення України на ту чи іншу національну школу означало підтримувати в певній мірі боротьбу її народу за свою автономію. А цього реакціонери — думські депутати з Царства Польського — серед яких верховодили ендеки, мрією котрих було відновлення Речіпосполитої в кордонах 1772 року, аж ніяк не хотіли. До того ж їх хвилювала доля польських поміщицьких латифундій в разі отримання автономії Україною, бо депутати-українці наполегливо ставили в Думі питання про наділення селян землею. Враховуючи все це, депутати від Царства Польського воліли за краще навіть не підтримувати боротьбу своїх одноплемінників в Україні за національну школу.

Боротьба за національну школу і в Думі і поза нею, однак, з кожним роком наростала. І нарешті 1 липня 1914 р. Дума і Державна Рада прийняли закон, схвалений і імператором Миколою II, про приватні навчальні заклади, класи і курси Міністерства народної освіти, які не користуються правами урядових навчальних закладів. Згідно з цим законом вибір мови викладання в приватних навчальних закладах, якщо вони не організовувались земствами і містами, надавався організаторам цих шкіл (за винятком російської мови і словесності та історії і географії Росії, які і далі повинні викладатись державною мовою).⁷⁹

Цей закон надавав право відкривати школи всім, хто цього бажав. За статусом вони прирівнювались до державних — тобто атестат їх випускників офіційно свідчив про здобуття того чи іншого рівня освіти, надавав право вступу до вузів і т.д. Отже, практично цей закон надавав право, зокрема

полякам на Україні, творити своє шкільництво, чим вони негайно й скористались, До того ж невдовзі політичне становище в імперії стало для поляків корінним чином змінюватись в кращий для них бік.

Вибух першої світової війни спонукав уряди трьох імперій, які поділили в свій час Річпосполиту, тепер перед поляками запобігати, бо кожний з них потребував польського солдата. Звідси й ті чи інші жести, які повинні були свідчити про їхню прихильність до поляків. Всі тепер обіцяли їм краще майбутнє і туманно щось мимрили про майбутнє відновлення польської державності в невизначеній формі. Поляків стали тепер приймати на службу в різні державні установи, уже не було й мови про якусь дискримінацію у відкритті шкіл і т.д. У 1915 році на Україну було евакуйовано з міст Королівства Польського ряд гімназій. Вони розгорнули свою навчальну діяльність у Києві, Одесі, Харкові, Чернігові, Миколаєві та в інших містах України (а в Харкові навіть сільськогосподарський інститут, евакуйований з Пулав під Варшавою).

Крім того, відкривались повсюди на місцях нові польські школи. В роки першої світової війни їх мережа на Україні значно розширилась. Школи відкривали польські освітні організації, які виникли в цей час, в тому числі, Освітнє товариство імені Б.Лімановського. Воно продовжувало справу закритої в 1909 р. “Освяти”, зокрема організувало народний університет. В 1917 р. постало Товариство “Польська мацеж школьна” (“Польська шкільна мати”) — його очолив у Києві Ю.Анджейовський, повернувшись з заслання.⁸⁰ Воно стало інспіратором розгортання широкої мережі парафіяльних шкіл різного типу.

До початку другої російської революції було відкрито в Україні 103 польських школи, де навчалось 8800 учнів.⁸¹

Проте для них катастрофічно не вистачало учительських кадрів.

Тому на засіданні громадянської організації — Секції культурної допомоги Південно-Західного краю 23 вересня 1916 року було прийнято рішення про прискорену підготовку педагогічних кадрів для польських шкіл, відкривши з цією метою вчительські курси двох типів: тримісячні і річні (в залежності від набутої курсантами попередньо освіти — тобто закінчених класів загальноосвітньої школи). Кошти на це частково виділяв петербурзький так званий Тетянівський (великої княжни Тетяни) комітет (допомоги біженцям) — в сумі 40 тисяч карбованців — по тих часах сума досить значна, частково — з приватних фондів.⁸² У Києві на перші такі тримісячні курси для підготовки вчителів початкових класів було прийнято 36 чоловік.⁸³

Проте польські освітні організації на Україні за 2-3 роки в час першої світової війни встигли зробити небагато. Вони не могли надолужити вікову занедбаність в освіті польської національної меншини на Україні за роки царської неволі. Про це свідчать такі цифри. За переписом 1926 року на Україні письменними було всього лише 160658 чоловік, тобто тільки третина всіх поляків, які тут мешкали.⁸⁴ І це вже при відкритих в післяжовтневі роки польських школах і лікнепах. І ось це і є красномовний результат горезвісної освітньої політики царизму, особливо щодо поневоленних народів імперії.

¹ *Slisz A. Prasa polska w Rosji w dobie wojny i rewolucji (1915-1919). - Warszawa, - 1968. - S.39.*

² Цит за: "Kraj", - 1907. - № 15. - S.1.

³ *Драгоманов М.П. Историческая Польша и великорусская демократия. - Женева, 1882. - С.297; Його ж. - Великорусский интернационал и польско-украинский вопрос. - Казань, 1909. - С.1.*

- ⁴ Центральний державний історичний архів України (оалі -ЦДА України). - Ф.442, оп.625, спр.416, арк.9 зв.-10.
- ⁵ Там само. - Оп.828, спр.20, арк.1-12.
- ⁶ Там само. - Оп.811, спр.195; Ф.707, оп.207/1863, спр.11.
- ⁷ Там само. - Ф.707, оп.261/1865, спр.25, арк.3-4; ф.442, оп.811, спр.195 *passim*.
- ⁸ Там само. - Спр.26, арк.1.
- ⁹ Там само. - Арк.4.
- ¹⁰ Там само. - Оп.52, спр.51, арк.7.
- ¹¹ Там само. - Оп.13, спр.42, арк.13.
- ¹² Lukawski Z. *Ludność polska w Rosji 1863-1914*. - Wrocław e.a. - 1978. - S.164-165.
- ¹³ ЦДА України. - Ф.385, оп.1, ч.1, спр.29, арк.20-22.
- ¹⁴ Пнородческая школа. - Петроград, 1916. - С.130.
- ¹⁵ Kuszelejko J. *Książka polska w Rosji na przełomie XIX-XX wieku*. - Warszawa. - 1993. - S.205.
- ¹⁶ *Ibid.* - S.185-186.
- ¹⁷ Первая всеобщая перепись населения Российской империи. - 1897. - Т.ХІІ. Город Одесса. - СПб, 1903. - С.ХІ.
- ¹⁸ Первая всеобщая перепись... Т.ХХІІ - Подольская губерния. - СПб, 1904. - С.3, 49, 102-105, 125.
- ¹⁹ Пнородческая школа. - С.140-141.
- ²⁰ Kraj. - 1907. - № 23. - S.15.
- ²¹ ЦДА України. - Ф.442, оп.857, спр.43, арк.11.
- ²² Там само. - Арк.11 зв.-12.
- ²³ Kraj. - 1907. - № 5. - S.13.
- ²⁴ ЦДА України. - Ф.442, оп.830, спр.208, арк.1-2; Касьянов Г.В. *Українська інтелігенція на рубежі XIX-XX століть. Соціально-політичний портрет*, - К., 1993. - С.36.
- ²⁵ ЦДА України. - Ф.707, оп.227, спр.12, арк.83; Ф.442, оп.317, спр.500, *passim*.
- ²⁶ Там само. - Ф.442, оп.864, спр.272, арк.29 зв.
- ²⁷ Там само. - Ф.707, оп.229/1908, спр.86, ч.1, арк.78-85.
- ²⁸ Там само. - Ф.442, оп.858, спр.418, арк.17-18.
- ²⁹ Там само, оп.861, спр.218, ч.2; арк.138.
- ³⁰ Там само, оп.858, спр.418 арк.14-15.
- ³¹ Там само, оп.861, спр.218, ч.1, арк.40.
- ³² Там само, арк.41-41 зв.
- ³³ Там само, арк.69 зв., 70, 81, 83, 84.

- ³³ Там само, арк.69 зв., 70, 81, 83, 84.
- ³⁴ Там само, арк.128.
- ³⁵ Там само, спр.134, арк.16.
- ³⁶ Там само, арк.4, 11, 15-15 зв., 19, 24, 25, 28, 32, 33, 35.
- ³⁷ Там само, спр.218, ч.1, арк.53 зв.
- ³⁸ Там само, оп. 858, спр.14, арк.17-18.
- ³⁹ Wasilewski L. *Rosya wobec polakow w dobie "konstytucyjnej"*. -Krakow. - 1916. - S. 54-55.
- ⁴⁰ *Dziennik Kijowski*. - 1907. - № 118; Zienkiewicz T. *Polskie zycie literackie w Kijowie w latach 1905-1918 // Wyzsza Szkola Pedagogiczna w Olsztynie. Studia i materialy*. № 21. - Olsztyn. - 1990. - S.97-98.
- ⁴¹ ЦЦПА України. - Ф.442, оп.861, спр.218, ч.1, арк.42.
- ⁴² *Kraj*. - 1907. - № 6. - S.3.
- ⁴³ *Ibid*. - № 22. - S.15.
- ⁴⁴ ЦЦПА України. - Ф.275, оп.1, спр.2198, арк.17-18.
- ⁴⁵ Там само. - Ф.442, оп.861, спр.218, ч.1, арк.42.
- ⁴⁶ *Przegląd Krajowy*. - 1909. - № 9. - S.4.
- ⁴⁷ *Ridnii kraj*. - 1909. - № 25. - С.2.
- ⁴⁸ *Рада*. - 1909. - № 213.
- ⁴⁹ ЦЦПА України. - Ф.442, оп.861, спр.218, ч.1, арк.41 зв. - 42.
- ⁵⁰ Там само. - Ф.275, оп.1, спр.2198, арк.2-2 зв.
- ⁵¹ Zienkiewicz T. *Op.cit.* - S.98, 210.
- ⁵² ЦЦПА України. - Ф.442, оп.864, спр.234, арк.55.
- ⁵³ Там само. - Оп.861, спр.218, ч.1, арк.82, 83 зв., 85-85 зв.
- ⁵⁴ Там само. - Оп.861, спр.9, арк.44-49.
- ⁵⁵ Там само. - Спр.38, арк.н/н
- ⁵⁶ Там само. - Спр.9, арк.44-49.
- ⁵⁷ Там само. - Спр.15, арк.40, 44, 49; спр.40, арк.45-48; спр.161, арк.5 зв.-6.
- ⁵⁸ Там само. - Оп.642, спр.497, арк.12; оп.861, спр.5, арк.33.
- ⁵⁹ Там само. - Оп.861, спр.218, ч.1, арк.37, 72, 85.
- ⁶⁰ Там само - Арк.37.
- ⁶¹ Там само. - Арк.37-37 зв.
- ⁶² Там само - Арк.64.
- ⁶³ Там само. - Арк.88.
- ⁶⁴ Там само. - Арк.132 зв.
- ⁶⁵ Там само. - Арк.103 зв.
- ⁶⁶ Там само. - Спр.9, арк.48-49.
- ⁶⁷ Там само. - Арк.10, 12.

- ⁶⁹ Там само. - Спр.38, арк.н/н.
- ⁷⁰ Там само. - Спр.40. - арк.31, 42, 45-46, 73-73 зв.
- ⁷¹ Там само. - Спр.9, арк.44-49.
- ⁷² Swit. - 1907. - № 21. - S.22-23.
- ⁷³ Ibid. - № 22. - S.20-21.
- ⁷⁴ Государственная Дума. Третий созыв. Стенографические отчеты 1907-1908 гг. Сессия первая. Часть I. - СПб, 1908. - С.340.
- ⁷⁵ Там само. - С.352.
- ⁷⁶ Русские ведомости, 1905, № 320.
- ⁷⁷ Пнородческая школа, с.151.
- ⁷⁸ Hayto J. Poniatowski-Szczesny Leon w Polskim Słowniku Biograficznym. - Wrocław e.a. - 1983. - T.XXVII/3. - Z.114. - S.490.
- ⁷⁹ Одобрений Государственным Советом и Государственной Думой закон о частных учебных заведениях, классах и курсах Министерства Народного Просвещения, не пользующихся правами правительственных учебных заведений Пнородческая школа. - С.86-87; Правила о частных учебных заведениях, классах и курсах Министерства Народного Просвещения, не пользующихся правами правительственных учебных заведений Там же.
- ⁸⁰ Zienkiewicz T. Op.cit. - S.98.
- ⁸¹ Slisz A. Op.cit. - S.96.
- ⁸² ЦДА України, Ф.917, оп.1, спр.34, арк.2, 2 зв.
- ⁸³ Archiwum Akt Nowych (Warszawa). - Zespol "Organizacje polskie w Rosji". - Sygn.37. - L.42.
- ⁸⁴ Підраховано за: Короткі підсумки перепису населення України 17 грудня року 1926: національний і віковий склад, рідна мова та письменність населення. - Харків, 1928. - С.А17-А111. 42.

II МОЖЛИВОСТІ ЗДОБУТТЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ

Дещо інша ситуація була із здобуттям вищої освіти в вузах України. Питання це мало для тутешньої польської меншини виключно важливе значення. Адже саме інтелігенція її повинна була великою мірою тамувати ту саму духовну спрагу поляків, про яку уже вище йшлося. Бо власне в цьому і є покликання інтелігенції.

У її складі в Україні поляків було наприкінці ХІХ ст. 5,2%

від усієї тут інтелігенції. Звичайно, не так вже й багато, але виходячи з тодішніх умов в Україні — це була не найгірша картина, враховуючи, що відсоток поляків щодо всієї кількості населення України складав 1,7%. Серед інших національних груп цей відсоток складав тоді — українці — 32% (але майже 73% населення України), росіяни — 29,8% (близько 12% населення), євреї — 15,3% (8,3% населення).

З цієї кількості польської інтелігенції в Україні суто в сферах, які мають відношення до духовного життя, тобто в сфері освіти, науки і культури трудились близько 11 відсотків від усієї кількості інтелігенції на Україні.¹ При цьому слід мати на увазі, що ця їх навчально-освітня і творча діяльність поширювалась на все населення України, а не лише на польську національну меншину.

Одним з основних джерел формування польської інтелігенції, особливо що торкається осіб з вищою освітою, в Україні були вищі навчальні заклади Києва, Харкова, Одеси, пізніше до них прилучився Катеринослав. Випускники цих вузів і складали основну масу поляків в Україні, що мали вищу освіту і стали стержнем польської тут інтелігенції, хоч серед них в невеликій кількості були й випускники інших вузів Російської імперії. Слід сказати, що політика царизму відносно здобуття вищої освіти поляками у вузах в Україні мала свої зигзаги й повороти від часу виникнення тут вищих шкіл. Першим, як відомо, був заснований у 1804 р. Харківський університет. В його організації визначна заслуга польського аристократа Северина Потоцького. Він був особою, як тоді говорили, наближеною до імператора, і саме йому Олександр I доручив займатися організацією університету. Тут на викладацькій роботі працювало чимало поляків. Певна їх кількість навчалася тут на тих чи інших факультетах.

Відомо, що поляки кількісно переважали серед студентів Київського університету св. Володимира від часу його заснування у 1834 р. і до початку 60-х років. І це було неспроста. Університет і був задуманий, насамперед, як знаряддя перевиховання поляків в російському шовіністичному дусі. Після героїчного, хоч і невдалого національно-визвольного повстання 1830-1831 рр. наляканий ним царизм вирішив закрити польські вищі навчальні заклади у Вільно (Вільнюсі) і Кременецький ліцей — передавши частину їх науково-матеріальної бази і перевівши звідти значну кількість викладачів до Київського університету. Відкрили широку дорогу до вступу сюди полякам і заходилися виховувати їх в дусі відданості царському самодержавству.

Щоправда, напочатку — через три роки після відкриття університету стався конфуз. Царські жандарми довідалися про те, що значна частина студентів замішана в так званій змові Шимона Конарського — підпільній організації, яка ставила своєю метою відновлення незалежної Польської держави. Перелякани власті, не встигнувши відкрити університет, на цілий рік закрили його, а на учасників підпільної організації впали жорстокі репресії — було заарештовано 1/8 всіх студентів. Одинадцять студентів, серед яких були не тільки поляки, але й українці, царський суд засудив на кару смерті. Щоправда, Микола I замінив їм пізніше цю кару довічною військовою службою на східних і кавказьких рубежах імперії. Заслали в солдати і багатьох інших студентів.²

Переляканий цар взагалі хотів закрити університет назавжди. Однак вдалося вговорити його цього не робити, і в 1839 році університет був відкритий знову. Царизм ще не втрачав надії перевиховати поляків. Але з цього нічого не вийшло, що й показали події 1863 року, коли вибухнуло нове, хоч і знову невдале польське національно-визвольне

повстання. І ця героїчна, а разом з тим і трагічна подія надзвичайно ускладнила ситуацію для студентів-поляків, тим більше що багато з них — 600 чоловік взяли активну участь у повстанні.³ Після нього університет досить почистили від студентів-поляків, як і викладачів. (Що, до речі, мало місце також і в Харківському університеті). Надалі для студентів була встановлена в університеті Св.Володимира, як і в ряді інших вузів імперії, процентна норма. “Высочайшими повелениями” Олександра II від 22 квітня і 29 липня 1866 р. кількість студентів польського походження в Київському університеті повинна була складати не більше 1/5 всіх його студентів.⁴

Царські власті суворо стежили за тим, щоб від цієї норми не було відступу. В 1874 р. ректорат університету доповідав вищестоящому начальству: до університету прийнято 17 поляків (крім того, 24 вільних слухачів — всі аптекарські помічники). Всього ж навчається 129 студентів-поляків (з загального числа 693 студенти, в тому числі 135 — католицького віросповідання).⁵ Процентна норма, отже, як бачимо, строго витримувалася.

Витримувалась вона і в 80-х роках — в їх другій половині в Київському університеті навчалось 395 поляків (19,4% всіх студентів),⁶ і в 90-х роках, коли тут, а також і в політехнічному інституті навчалось щороку 400-500 польських студентів, що й складало десь 20% від їх загального числа в обох вузах.⁷ Київ після Петербурга займав все-таки друге місце за кількістю польських студентів, що навчались у вузах імперії.

Багато поляків від часу його заснування в 1865 році навчалось в Одеському університеті. У другій половині 80-х років тут здобували вищу освіту 53 польські студенти — біля 16% загальної їх кількості. В 1903 р. тут навчалось 90 поляків, а в 1915-1916 навчальному році вже біля 130 (4,5% загалу

всіх студентів).⁸ Чимало поляків навчалось також у Харківських вузах — університеті, ветеринарному і технологічному інститутах. У першому з них у другій половині 80-х років здобували вищу освіту 100 польських студентів (7,6% від числа всіх студентів).⁹ А технологічний інститут від часу його виникнення у 1885 р. і до 1917 року закінчило 200 поляків.¹⁰

Після революції 1905 року, коли для народів Російської імперії прийшли певні свободи, кількість польських студентів у вузах, по крайній мірі Києва, зросла. Так, в 1909 році в університеті на 5061 студента, було 829 римо-католиків, абсолютну більшість яких складали звичайно, поляки. В Київському комерційному інституті в 1915 році навчалось 520 поляків (10% загального числа тут студентів). Перед самою першою світовою війною у вузах Харкова навчалось близько 300 поляків.¹¹

Проте слід мати на увазі, що у вузах на Україні навчались польські студенти не тільки як тутешні уродженці, але й вихідці з Королівства Польського та інших частин Російської імперії. З другого боку, чимало поляків з України навчались у вузах Петербурга, Москви та інших міст Російської імперії, а також і поза її межами, здебільшого вони потім повертались і працювали в Україні.

За фахом, яким оволодівали поляки у вузах на Україні, переважали медицина і право. Так, з тих 395 студентів університету св.Володимира медицину вивчали у другій половині 80-х років 143 студенти, а право — 175.¹²

У читача, можливо, може виникнути запитання, а що мала з того українська земля? Мала — і чимало. Річ в тім, що багато поляків — випускників вузів на Україні самі пізніше в них працювали і внесли вагомий вклад як в розвиток тут наукових досліджень, так і в підготовку висококваліфікованих кадрів.

Інші — пішли працювати в сферу промисловості чи медицини і приклали свої знання і талант в розвиток продуктивних сил в Україні, або в справу охорони здоров'я населення.

Так, випускник Київського університету Володимир Підвисоцький увійшов в історію медичної науки як видатний організатор науково-навчальної роботи. Він був довголітнім керівником кафедри загальної патології своєї альма-матер, відзначився в боротьбі з епідемією холери в Києві у 1892 році. Пізніше професор Підвисоцький став засновником медичного факультету Одеського університету. Вихованцем Харківського університету був професор Володимир Високович, який потім 20 років очолював кафедру патологічної анатомії в університеті св. Володимира, заснував у Києві бактеріологічний інститут, створив тут наукову школу українських патофізіологів. Одним з його учнів був і академік О.Богомолець. Професор В.Високович брав особисту участь в боротьбі з епідеміями холери й чуми на початку ХХ ст. в Одесі, (а також в Астраханській губернії і в Індії).

У Києві й досі добре пам'ятають діяльність ще одного видатного медика Людвіка Горецького — випускника, а потім довгі роки викладача університету св. Володимира, організатора в місті клініки дерматології, перших тут щеплень віспи, одного з засновників Київських наукових товариств: лікарського і природодослідників.

Багато поляків-випускників медичних факультетів працювали лікарями-практиками в шпиталях України. Вони відзначались, як правило, високою кваліфікацією, сумлінним ставленням до своїх обов'язків, а то й просто справжньою самопожертвою в роботі, самовідданим служінням народу, серед якого жили. Прикладом цього була благородна діяльність доктора Владислава Франковського у Харкові,

доктора Юзефа Ролле у Кам'янці-Подільському (до того ж ще й відомого історика України), доктора Александра Островського — у Севастополі та багатьох інших, про яких ми вже розповідали в іншому місці.¹³ В Одесі досить популярною особистістю був доктор Броніслав Шпаковський — засновник тут, зокрема, психіатричної лікарні. “Лицарем праці й обов’язку” називали у Миколаєві міського лікаря Клеменса Хоміцького.¹⁴

В Київському ж університеті працював і ще один його вихованець — Ігнаци Гоффман — в подальшому один з провідних польських патологів. Він вніс чимало нового в науку про хвороби печінки і нирок. Науково-викладацьку роботу в університеті І.Гоффман успішно суміщав з працею уролога в міській Олександрівській лікарні, де за свою ерудицію і чуйне ставлення до хворих користувався заслуженим авторитетом у своїх пацієнтів.

Випускником Харківського університету був професор Наполеон Халіцький — організатор і директор Харківського ветеринарного учбового закладу в Україні. Його він очолював 17 років! Адміністративно-викладацьку тут роботу він успішно поєднував з науково-дослідною, зокрема, в галузі щеплень проти деяких хвороб тварин.

Вихованець Одеського університету Александр Веріго став видатним вченим-хіміком в області азосполук. Він першим дослідив хімічний склад дністровської води, організував в Одесі першу в Російській імперії лабораторію для дослідження харчових продуктів, вніс великий вклад як дослідник лікувальних властивостей одеських лиманів і грязей. Ставши хоч із неймовірними труднощами з-за свого польського походження професором Одеського університету, він був улюбленцем студентів, сміливо виступав на захист їх прав проти утисків з боку царських властей.

Вихованець Київського університету Юзеф Пачоський — видатний вчений-натураліст з світовим іменем вніс визначний вклад у вивчення флори України, про яку ним опубліковано близько 190 праць. Деякі види рослин, відкритих на Україні польським вченим, названі його іменем: васильок Пачоського, зіновать Пачоського, гусяча цибуля Пачоського та ін. Він засновник природничо-історичного музею в Херсоні, один з організаторів і перших керівників всесвітньовідомого заповідника Асканія-Нова. Його великі заслуги й в організації боротьби з шкідниками сільськогосподарських культур на Півдні України.

Серед представників юридичних наук слід згадати хоча б імена професора Антоні Станіславського — проректора Харківського університету, а певний час навіть виконуючого обов'язки його ректора, професорів Одеського університету — видатного знавця римського права Конрада Диновського і відомого фахівця з цивільного права Євгеніуша Васьковського, обраного в дні революції 1905 року проректором Одеського університету, за що пізніше він переслідувався царизмом.

Але й і в багатьох інших галузях науки поляки — тодішні випускники вузів України внесли вагомий вклад, як і в організацію навчального тут процесу. Тут слід назвати, наприклад, видатних представників математичної науки Антоні Пшеворського, — він один час навіть був ректором Харківського університету, і Яна Слешинського, який виростив у Одеському університеті ціле покоління відомих вчених-математиків.

В університеті св. Володимира працював у передреволюційні роки відомий фізико-хімік Богдан Шишковський — учень Е.Резерфорда, в якого він стажувався. Б.Шишковський разом з Я.І.Михайленком заклав основи

досліджень на Україні в галузі загальної і фізичної хімії. В Київському університеті навчався і славетний дослідник Східного Сибіру Александр Чебановський — гірський кряж, названий там в його честь, ми пам'ятаємо ще з шкільної лави. І таких прикладів вагомого вкладу польських випускників в Україні у розвиток наукових досліджень, в підготовку кадрів фахівців, в лікування населення можна було б навести досить багато.

В роки війни в Києві було відкрито перший польський вуз на Україні — Вищі навчальні курси, які невдовзі (було це на початку 1917 р.) перетворились в Польський університетський коледж (з правами університету). Його ректором було обрано професора Людвіка Яновського — вихованця університету св. Володимира, відомого літературознавця й історика — автора, зокрема, праць з історії України та її культури. Коледж став фактично польським університетом в Києві. До нього вступило 1245 осіб.¹⁵ Наступні революційні події на Україні, щоправда, надто утруднювали його роботу. У 1919 році він взагалі припинив свою діяльність, а сам ректор навіть опинився у в'язниці ЧК, звідки його через деякий час визволив тодішній керівник польських комуністів у Києві, а невдовзі — і КП(б)У Фелікс Кон.¹⁶

Одночасно з університетським коледжем в Києві польськими соціалістами був відкритий Народний університет, розрахований головним чином на слухачів з робітничого середовища.¹⁷ Проте і він функціонував недовго — перебіг наступних гарячих подій в Києві і взагалі на Україні — бої, зміна влад і т.д. змусив припинити і його діяльність.

Як і в роки першої світової війни, так і в довгі довоєнні десятиліття польські студенти у вузах на Україні брали активну участь у громадсько-політичному житті, багато з них у нелегальній політичній діяльності, входячи в ті чи інші

політичні об'єднання чи партії. Але цей бік тодішнього студентського життя польської молоді — тема окремої розмови.

¹ Касьянов Г.В. Назв. праця. — С.35-36.

² Історія Київського університету. 1834-1959. — К., 1959. — С.24-25;

Tabis J. Polskie rewolucyjne organizacje studenckie na Uniwersytecie Kijowskim w XIX wieku // Kijow—Krakow. Szkice z dziejow stosunkow polsko-ukrainskich. — Krakow. — 1969. — S. 25-26.

³ Марахов Г.П. Киевский университет в революционно-демократическом движении. — К., 1984. — С. 82-83.

⁴ ЦДА України. Ф.442, оп.816, спр.157, арк.1-6.

⁵ Там само. — Ф.707, оп.261, спр.11, арк.3-4.

⁶ Lukawski Z. *Ludnosc polska w Rosji 1863-1914.* — Wrocław e.a. — 1978. — S.123.

⁷ Zeberek G. *Polskie organizacje akademickie i gimnazjalne w Kijowie na przelomie XIX i XX wieku. .Polsko-rosyjskie związki kulturalne na przelomie XIX i XX wieku.* — Warszawa. — 1980. — S.343.

⁸ Roziewicz J. *Polsko-rosyjskie powiazania naukowe (1725-1918)* — Wrocław e.a. — 1984 — S.243.

⁹ Lukawski Z. *Op. cit.* — S.123.

¹⁰ Roziewicz J. *Op. cit.* — S.242.

¹¹ *Ibid.* — S.229, 235.

¹² Lukawski Z. *Op. cit.* — S.124-125.

¹³ Див. Писевич І.Т. У замітку двоглавого орла. — К., 1993.

¹⁴ *Kraj.* 1898. № 25. — S.26; № 31. — S.12.

¹⁵ *Historia Nauki Polskiej.* — Warszawa. — 1987. — Т.IV. — Cz.1-II. — S.720.

¹⁶ Krakowiecka L. Janowski Ludwik // *Polski Słownik Biograficzny.* — Wrocław e.a. — 1964. — Т.X 4. — Z.47. — S.569-570.

¹⁷ Najdus W. *Polacy w Rewolucji 1917 roku.* — Warszawa. 1967. — S.95-96.

III. ПОЛЬСЬКА КНИГА І ПОЛЬСЬКЕ ДРУКАРСТВО В УКРАЇНІ

I. Книгодрукар, який став мером Києва

Дитина з польської сім'ї, навчившись з горем поголам,

— чи то дома від батьків, чи то в таємній школі, грамоті, яким чином могла, підрісши, скористатись цим набутком у своєму подальшому духовному збагаченні? Ясна річ, насамперед, шляхом читання. Якщо це було на селі і якщо ця дитина була з поміщицької сім'ї, то особливих проблем тут не було, оскільки майже кожна така сім'я мала в своєму домі бібліотеку (про них ще буде мова далі). З польськими книгами для всіх інших сільських дітлахів з польських родин справи в даному випадку виглядали значно гірше. Доступ до польської книги їм був надзвичайно ускладнений — і купити її було ніде, і часто, якщо батьки були малозаможними, виникали до того ж проблеми, де знайти на це гроші.

У місті в даному відношенні було легше і в смислі, як заробити гроші на книгу, і де її купити, оскільки в багатьох містах Наддніпрянської України функціонували польські книгарні, до того ж у багатьох випадках з бібліотеками і читальними залами.

І слід сказати, що протягом кількох десятиліть після 1863 року єдиним струмочком, єдиною, якщо можна так сказати, інфраструктурною одиницею в культурному житті поляків на Україні, саме й були польські книгарні, хоч більшість їх у поповстанчі роки в Україні закрили. Все ж деякі з них уцілили, вижили, як наприклад, книжковий магазин Гюнтера і Малецького (давніше — Ю.Завадського), котрий діяв у Києві у 60-70-і роки.

З часом кількість польських книгарень на Україні почала зростати за рахунок нововиниклих. При них, як уже вище сказано, відкривались читальні, бібліотеки, а згодом і видавництва. Звичайно, в цих книгарнях реалізувалась і російська література, і іншомовна, завезена з-за кордону, але продавались і польські книги, видрукувані в Королівстві Польським, і взагалі у Російській імперії, в тому числі дещо і

на Україні (особливо після 1905 р.), а також і в австрійській Галичині.

Проте з-за кордону ввозилась невелика кількість польських книг і вона, звичайно, не могла повністю забезпечити потреби польського населення в імперії. В 1897-1903 рр. в Росію було ввезено польською мовою 5,48% від усієї кількості ввезених сюди книг, в 1904-1914 рр. — 7,29% (щоправда, в українців у цьому відношенні становище було ще гіршим — книг українською мовою за цей період було ввезено відповідно лише 0,1 і 0,58%). Значно більше, наприклад, ввозилось книг німецькою мовою, хоч у чисельному відношенні німецького населення було куди менше.¹

Щоправда, чимало польських книг ще потрапляло на Україну з-за кордону нелегально. Їх кількість, звичайно, встановити неможливо, але є дані, що вони поступали навіть у польські книгарні у Києві, Житомирі, Кам'янці-Подільському та інших містах України і потихеньку тут реалізовувались. Про це ще буде мова нижче.

Значно складніше виглядали справи з польським книгодрукуванням на Україні. До 1863 р. в цьому були свої давні традиції — в ряді міст Правобережжя ще з минулого століття існували польські друкарні, видавалось чимало книг. Так, у Бердичеві з 1794 по 1844 рік було видано 109 польських книг, в Кременці (до 1831 року, потім книгодрукування тут було царською “милістю” припинено) — 134.² Багато польських книг видавалось у Києві та Житомирі. В першому з них видано з 1798 року по 1863 рік — за нашими підрахунками приблизно 130 книг, в другому — біля 100.

Після 1863 р. опублікувати щось на Україні польською мовою стало великою проблемою, більшою, ніж скажімо у Петербурзі, де з 1882 р. навіть виходив польський, щоправда

дуже смирний для царських властей, тижневик “Край”. Проте з плином часу дещо з книг вдавалося видавати і на Україні (на видання польської преси суворо заборона тривала аж до 1905 р.). Чим далі відходили у минуле події 1863-1864 рр., тим частішали випадки дозволу царських властей на видання на Україні тієї чи іншої польської книги, якщо до їх змісту не було, звичайно, претензій з боку цензури.

Саме польські книгарні в Україні і стали тими центрами, навколо яких тут відроджувалось у другій половині XIX ст. польське книгодрукування. Сценарій цього був майже скрізь однаковим: спочатку відкривалась книгарня, через певний час її власник, розгледівшись, налагодивши потрібні зв'язки, зміцнившись у правовому і матеріальному відношенні, вдавався до книгодрукування. Найчастіше це розпочиналось з більш невинної для царських властей музичної літератури, точніше кажучи, з видання нот.

Але був, можна сказати, унікальний в цьому відношенні випадок, коли все відбувалося дещо по іншому сценарію. Сталося це завдяки польському книгодрукареві Юзефу Завадському. На діяльності останнього варто, гадаємо, зупинитись детальніше, оскільки він має певні заслуги в розвитку книгодрукування взагалі в Києві. Ю. Завадський народився у Вільно (Вільнюсі) в сім'ї відомого книготорговця і книгодрукаря Юзефа Завадського-старшого. В 1839 р. переїхав до Києва, де через два роки відкрив одну з перших тут польських книгарень, яку утримував до 1863 року, коли з політичних причин вимушений був її продати своїм же працівникам Гюнтеру і Малецькому.³

Але ще до того — бо в 1850 р. Ю. Завадський взяв в оренду друкарню університету св. Володимира, тримав її в оренді понад третину століття і зробив кращою в місті (а тут на той час було понад 20 таких закладів). “Обидва ці підприємства.

— писав Санкт-Петербурзький тижневик “Край” у 80-х роках,
— велися розважливо, з усвідомленням свого духовного
посланництва, що сьогодні так рідко зустрічається серед
сучасних книготорговців і книговидавців, які насамперед є
спекулянтами (сказане наче про сьогоднішній день — І.Л.),
здобули в скорому часі світлої пам’яті Завадському загальне
визнання і пошану”.⁴

Заснована у 1836 році університетська друкарня,
знаходилась у плачевному стані. З п’яти друкарських
верстатів, які вона мала, три взагалі не годились для потреб
університетської друкарні, бо лише призначалась для воєнно-
похідних видань. Друкарня приносила університету лише
значні збитки, які склали за 1836–1850 роки понад 7,1 тисячу
карбованців сріблом — на ті часи це була велика сума.⁵

Ось чому університет тоді вирішив віддати її в оренду на
12 років. З кількох бажаючих вибрали саме цього польського
друкаря і не помилились. Представляючи міністру народної
освіти свій намір укласти контракт про оренду Ю. Завадським
на повторний термін, керівництво університету
характеризувало останнього як особу перевіреної
добросовісності, акуратності й досвідченості у друкарській
справі.“

Минуло 12 років. Знову настав час вирішувати питання,
що далі робити з друкарнею — поновлювати оренду чи ні. В
зв’язку з цим ректорат попросив професора С. Ходецького
— редактора друкованого органу університету —
“Університетских известий”, який з цієї причини багато років
близько спілкувався з Ю. Завадським, викласти свої думки з
приводу цього. Професор, що добре, таким чином, знав стиль
і результати праці орендатора, так написав у своїх доповідних
записках ректорату: “Що пан друкар нашого університету і в
даний час відзначається тими ж достоїнствами, у цьому немає

жодних сумнівів. Десятирічні, майже щоденні мої зносини з університетською друкарнею, переконали мене, що друкар наш взагалі є особистістю, вельми корисною для університету. Його вміння усувати всякі зіткнення і суперечки між авторами і друкарнею воїстину прекрасні”.⁷

До думки професора прислухались, і контракт на нових 12 років оренди Ю. Завадським університетської друкарні був підписаний, а в 1874 р. його знову уклали ще на 10 років.

За умовами контрактів орендар брав на себе зобов'язання значно обнови́ти і зміцнити матеріально-технічну базу друкарні, що й було ним виконано. Він придбав нові шрифти, включаючи спеціальні, які застосовуються при друку книг з математики та на природничу і технічну тематику, встановив більш сучасне устаткування.

На 1884 рік друкарня мала три швидкодрукуючих машини, по три друкарських і літографських верстати, машину для складання аркушів і все інше устаткування, необхідне для роботи такого закладу на рівні тодішніх досягнень друкарської техніки. Відповідно збільшилась кількість працівників друкарні (в 1884 році тут працювало 55 чоловік, перед орендою — близько 20-ти).⁸ Завдяки цим заходам у зміцненні матеріально-технічної бази друкарні, вона могла видавати такі книги, які були не під силу з технічних причин навіть іменитій друкарні Кнево-Печерської лаври. А остання вважалася взагалі однією з кращих в імперії, за її плечима був досвід кількох століть роботи і значно більші фінансово-матеріальні можливості. До того ж при Ю. Завадському друкарня стала прибутковою. Уже за перших 11 років оренди вона принесла в університетську казну понад 8,3 тисячі карбованців сріблом.⁹

Але головне полягало навіть не в прибутках, а у виданих книгах. Згідно з умовами контрактів орендар повинен був

у визначений термін і високоякісно видрукувати все, що буде потрібно видати університету. За другим контрактом Ю.Завадський зобов'язувався, наприклад, видрукувати 60 тисяч сторінок університетських видань (4 млн. букв), за третім контрактом — 65 тисяч сторінок (4,5 млн. букв),¹⁰ що й було виконано. В 1884 році закінчувався термін третьої оренди, але оскільки наближалось 50-річчя університету і до цієї дати готувалось багато ювілейних видань, Ю.Завадського попросили продовжити строк оренди ще на рік і видати їх, на що він і пристав.¹¹ Слід відзначити, що за роки свого орендування друкарні, Ю.Завадський випустив у світ, зокрема ряд цінних праць з історії України, в тому числі козацький літопис Граб'янки, 6 томів “Архива Юго-Западной Рѣссии”, що його видавала Київська Тимчасова комісія для розгляду давніх актів.

Поза друкуванням університетської літератури Ю.Завадський як орендатор мав, звичайно, право друкувати книги і на власний розсуд, очевидно якщо не буде заперечень цензури щодо їх змісту, про що орендатор спеціально попереджувався в контрактах з ним. “Йосиф Завадский обязывается, — записано в контракті 1874 г. — под опасением ответственности по законам исполнять в точности цензурныя постановления”.¹²

Ю.Завадський, отже, мав можливість видавати і польські книги, що він і робив, в багатьох випадках друкуючи їх на власний кошт. Тут були книги з історії, художньої літератури, медицини, ноти. Серед виданої ним літератури ми знаходимо праці Антоні Даревського “Самуель Лаш — великий коронний стражник” і “Прислів'я до шляхетських прізвищ”, “Баланс польського театру в Києві” Теофіля Борковського, комедії Міхала Валевського “Несподіванка” і “Леліва”, сатиричну поему Влодзімежа Висоцького “Всі за одного” та

інші книги. Звичайно, скромній тут його доробок на ниві польського книгодрукування за 35 років оренди університетської друкарні, але не все тут від нього залежало.

Ю.Завадський друкував також в орендованій ним друкарні й твори польської художньої літератури в перекладах на російську мову, зокрема зроблених відомим українським і російським письменником О.Афанасьєвим-Чужбинським: “Будник” і “Обережніше з вогнем” Ю.І.Крашевського та “Колокація” Ю.Коженювського.

Цей друкар був у Києві особою добре відомою і поважною, авторитетним громадським діячем, хоч тепер його прізвище і призабуте. Ю.Завадський обирався міським радником, а в 1860 р. причому одноголосно — навіть міським головою і пішов з цієї високої посади лише внаслідок подій 1863 року. Якості видатного організатора праці були у нього що називається зроду, він добре знався на економічних питаннях виробництва. Саме тому Ю.Завадського й обрали головним господарем міста. В його історії він запам’ятовується, до речі, як один із засновників, поряд з тодішнім ректором університету відомим вченим-економістом М.Бунге, київської біржі, що стала важливим центром економічного життя не тільки міста, а й усього Півдня імперії.

2. Фірма, котра стала явищем в культурному житті Києва.

Другою і досить визначною постаттю польського книгодрукування в Києві був у ті часи Болеслав Корейво. Він уже поєднував у своїй особі, як і багато хто з його наступників функції і книговидавця, і книготорговця. Ще перед 1863 роком Б.Корейво працював у Житомирі в книговидавничій спілці, організованій відомим поетом “української школи”

Александром Грозою вкупі ще з одним літератором Карольом Качковським. Після ж її закриття царськими властями в 1860 р. працював у Яна Гуссаровського, який власне й купив цю книгарню і видавництво.

В 1862 р. Б.Корейво був, однак, заарештований за підозрою в антидержавній діяльності, а після звільнення з тюрми переїхав до Києва, де працював у книгарні Гюнтера і Малецького, про яку вже вище згадувалось. У 1873 р. відкрив у Києві власну книгарню і відкупив у Туркулла видавництво, магазин нот і музичних інструментів, які колись належали польському композитору Антоні Коціпінському, який помер у середині 60-х років, зацькований царськими жандармами за популяризацію української пісні.

З кінця 70-х років Б.Корейво розвинув також жваву видавничу діяльність, випустив у світ чимало творів польської і світової, в т.ч. української, музики. Він, зокрема, видав кілька збірників українських народних пісень в обробці М.В.Лисенка. Заслугою цього книговидавця є те, що він до середини 90-х років друкував усі твори, написані великим українським композитором, хоча пізніше М.В.Лисенко перестав з ним співробітничати. Б.Корейво видавав і художні твори: історичні повісті й оповідання польських письменників, вірші й поеми київського поета поляка Влодзімежа Висоцького; книги для дітей (зокрема, широковідомі тепер у всьому світі казки класика польської літератури Марії Конопніцької) і на релігійну тематику. Здебільшого всі ці книги друкувались на його замовлення у Вільно (Вільнюсі) або ж у Варшаві, проте дещо вдавалося випустити й у Києві чи в Одесі. Б.Корейво мав титул "поставщика Императорского Российского музыкального общества", і це йому часом сприяло в роботі. Його книгарня в Києві була одночасно одним з осередків польського

культурного життя в місті, а її власник часто виступав меценатом, зокрема як організатор концертів музики, різних інших заходів благодійного характеру.¹³

У 1896 р. Б.Корейво, однак, збанкрутів і припинив книготорговельну і видавничу діяльність, продав свою книгарню, видавництво і видавничі права іншій київській фірмі — Ідзіковських, ставши її працівником, а у вільний час займаючись літературною творчістю. Діяльність цієї останньої фірми розпочалася з того, що Леон Ідзіковський з 1858 року відкрив на Хрещатику свій нотно-книжковий магазин. Після смерті засновника фірми, з 1865 р. її справи вели його дружина Герсилія Ідзіковська-Бухаревич, а з 80-х років — їх син Владислав. Під керівництвом останнього фірма стала найпотужнішою в галузі книготоргівлі в Україні і однією з найбільших взагалі в Російській імперії.

У 1873 р. при книгарні відкрито нотний відділ, в якому наприкінці XIX ст. продавалось до 600 видань музичних творів, в основному власне українських авторів, решта — польських, російських, (а крім того біля 300 творів зарубіжних композиторів).¹⁴

Того ж 1873 р. при книгарні відкрито також читальний зал. Скромна напочатку читальня з часом переросла в справжню бібліотеку. Її книжковий фонд невідомо з року в рік зростав: у 1894 році вона мала біля 40 тисяч томів книг, у 1911 р. — вже 141 тисячу, а на 1914 рік — понад 173 тисячі томів, в тому числі 48 тисяч польською мовою, решта — література російською, німецькою, французькою та іншими іноземними мовами. Переважала белетристика (як, до речі, у всіх інших польських бібліотеках в Україні).

Зал читальні міг одночасно вмістити 500 читачів. На її столах щодня лежало 140 свіжих часописів польською, російською, англійською, французькою, німецькою мовами.¹⁵

Бібліотека взяла на себе також функцію забезпечення книгами читачів по всій Україні, висилаючи на їх прохання книги поштою.

Серед абонентів бібліотеки були, крім поляків, й українці, росіяни, представники інших національностей, які мешкали у Києві та й поза його межамі. Щоб забезпечити їх запити, вона закупляла велику кількість літератури, окрім польської, багатьма іншими мовами.

Особливо багато, що й зрозуміло, бо це було в Російській імперії, закуплялось книг російською мовою. Каталог наявних в бібліотеці В.Ідзіковського книг цією мовою, виданий у 1915 році, зайняв 990 сторінок тексту дрібним шрифтом. Сюди входила найрізноманітніша література: богословська, наукова, медична, мистецтвознавча, художня, дитяча, сільськогосподарська, виробничо-технічна, спортивна, довідкова і т.д. Практично бібліотека охоплювала все значуще, що видавалось тоді в Росії. Вона виписувала також 113 періодичних видань російською мовою, що видавались в імперії.¹⁶

Книги українською мовою були представлені скромніше, але це тільки тому, що їх в ті часи — напередодні і після революції 1905 р. — видавалось ще дуже мало. Бібліотека надавала своїм читачам практично все краще, що виходило тоді з української художньої літератури, а також із світової літератури в перекладах на українську мову: зібрання творів Т.Г.Шевченка, видане в Катеринославі в 1914 році — “Кобзар” і двотомник “Повістей”; двотомник творів Б.Грінченка, “Оповідання” М.Грушевського, видані в Києві в 1904 році, сім томів творів В.Винниченка українською мовою і п’ять — російською мовою, повне зібрання творів Марка Вовчка в семи томах; повне зібрання творів Є.Гребінки в двох томах, поєсть класика польської літератури Т.Єжа

“Вдосвіта”, видана у Києві українською мовою в 1908 році; твори Г.Квітки-Основ’яненка в чотирьох томах, повне зібрання творів І.Котляревського, по три томи творів М.Коцюбинського українською і російською мовами, однотомник художніх творів А.Кримського, п’ять томів творів П.Куліша, восьмитомник романів і повістей І.Нечуя-Левицького і ще 4 книги його окремих творів, однотомник творів П.Мирного і повість “Пропаща сила”, написана ним разом з І.Біликом; двотомний роман Т.Осадчого “На грані ХХ століття” (з життя української сільської інтелігенції), твори М.Гоголя в перекладі О.Пчілки на українську мову, роман “Люборацькі” А.Свидницького, роман “Перед бурею” М.Старицького (написаний разом з дочкою Л.Старицькою-Черняхівською) та його ж “Лихо”, однотомник оповідань В.Стефаніка (також і в перекладі на російську мову); 4 книги творів О.Стороженка, однотомник драм і поезій Лесі Українки, спогади Х.Алчевської, твори інших письменників — тобто фактично все, що видавалось тоді з української художньої літератури.

З української історії читач міг отримати в бібліотеці твори В.Антоновича, Д.Багалія, Д.Бантиш-Каменського, М.Василенка, М.Грушевського — включаючи багатотомну “Історію України-Руси”; М.Драгоманова, О.Єфименко, М.Костомарова, історичні праці А.Кримського, О.Стороженка, П.Куліша, М.Максимовича, Д.Мордовця, О.Лазаревського, І.Огієнка, Д.Яворницького, “Історію України” М.Аркаса, окремі томи “Архива Юго-Западной России”, “Археологическую летопись южной России” за 1900-1904 рр., мемуари, у яких йшлося про історію України XVI — першої половини XVII століття, “Приватне листування” Г.Полетики і багато інших праць на цю тематику. Тут же можна було почитати або позичити додому комплекти

“Літературно-наукового вістника”, що виходив спочатку у Львові, потім у Києві (одним з редакторів його був М.Грушевський), “Киевской старини”.¹⁷ Тобто ми бачимо, що тут, як і в випадку української художньої літератури, у бібліотеці було в наявності все найбільш вартісне, що давало б читачеві можливість скласти правильне уявлення про те, що діялось на Україні в давнє і недавнє минуле.

Ну, а для читачів-поляків, які не володіли українською мовою, але цікавилися українською літературою, бібліотека пропонувала її переклади на польську мову. Цим своїм абонентам вона позичала твори М.Коцюбинського (“Фата моргана”, “Сміх”, “На камені” та інші), І.Нечуя-Левицького (“Приблуда”), В.Стефаніка (збірка “Кленові листки”), “Антологію сучасних українських поетів”, видану у Львові в 1911 р. (в перекладах С.Твердохліба на польську мову), “Кобзар” Т.Шевченка (в перекладі В.Сирокомлі), збірник творів українських і польських письменників, виданий ними спільно у Києві в 1909 році.¹⁸

За користування книгами бралася невисока плата. Так, місячний абонемент складав від 50 копійок до 1 рубля 85 копійок в залежності від кількості випозичуваних книжок. А для замських читачів, включаючи й тих, хто на літній період вніжджав за межі Києва і яким книжки треба було висилати поштою — від 70 копійок до 2,5 рубля.¹⁹ Це була досить мізерна сума, якщо врахувати, що тоді в царській Росії, наприклад, водій трамвая отримував місячну платню в 150 рублів (до того ж ще й безплатну квартиру), вчитель — 300 рублів, а робітник, скажімо, того ж київського “Арсеналу” — понад 600 рублів.

Звідки ж надходила література у цю (та й інші) польські книгарні на Україні? Поза тим, що видавалось в імперії, сюди поступали й книги, які друкувались польською мовою в

Австро-Угорщині, а також література з Німеччини, Англії, Франції, Італії та інших зарубіжних країн.

Так само звідусіль надходила й преса. В читальнях можна було її переглянути або при бажанні передплатити додому. Передплата провадилась на майже всі періодичні видання, які виходили в Королівстві Польському, трохи в меншій мірі на ті, що виходили в Австро-Угорщині чи Німеччині. Найбільший вибір у цьому мали читачі у фірмі Ідзіковських. Тут можна було передплатити 16 часописів, що видавались в Австро-Угорщині (в тому числі 3 газети українською мовою), більш як 100 газет німецькою і англійською мовами, по 40 — італійською та ідиш, 9 — іспанською, по 2 — російською і французькою мовами і т.д.²⁰ (Мала кількість передплачуваних тут газет російською мовою пояснюється тим, що виписати газети цією мовою читач мав багато інших можливостей і йому в цьому не конче треба було вдаватися до послуг фірми Ідзіковських, чого не скажеш про передплату на закордонну періодику).

Фірма з плином років все розширювала сферу своєї діяльності. На початку ХХ ст. вона відкрила в Києві ще дві власні книгарні. Поступово стала постачати свої видання всім книгарням Росії, зав'язала ділові контакти з багатьма музичними видавництвами Західної Європи і навіть Америки, стала їх контрагентом в імперії, а також представником на її південні регіони і Царство Польське московського (найбільшого тоді в Росії) видавця творів музики П.Юргенсона.²¹

Фірма відіграла помітну роль у культурному житті Києва, виступала співорганізатором тут виставок образотворчого мистецтва, відкрила на зламі ХІХ-ХХ ст. свій художній салон, була також відома доброчинною діяльністю. В домі Ідзіковських часто зустрічались письменники і діячі

мистецтв. “Фірма стала місцем, — пише Т.Зенкевич, — яке визначала собі для зустрічей польська, українська і російська інтелігенція”.²² Вона надавала ї певну матеріальну допомогу студентам київських вузів. Так, в честь свого 50-річчя фірма виділила у 1908 р. кілька стипендій для здібних студентів музичних навчальних закладів. Поза тим утримувала на свій кошт інтернат для учнів, які вчилися на книгопродавців.

Владислав Ідзіковський організував також у 1897 р. при фірмі концертне бюро, яким керували його сестра Марія Ящевська (відома співачка, котрій М.Лисенко, до речі, присвятив свою пісню “Моя любонька” на слова А.Міцкевича) і її чоловік Чеслав. Їх зусиллями проведено в Києві в ті роки ряд концертів видатних польських і російських митців музики (А.Дідура, К.Шимановського, А.Королевич-Вайдової, І.Падеревського, С.Рахманінова, Ф.Шаляпіна та ін.).

Відгриміли на Україні битви громадянської війни, верх у них взяли більшовики. Стали вони наводити тут свої порядки. В поле їх зору не могла не попасти й фірма Ідзіковських, котра якимось чудом уникнула націоналізації в 1919 році. Двічі в травні 1921 року Політбюро ЦК КП(б)У розглядало питання про передачу її майна так званому Польбюро — органу польських комуністів на Україні. І хоч Польбюро очолював небезвідомий Фелікс Коң, який тоді був одночасно Першим секретарем ЦК КП(б)У — тобто головним хазяїном України, Політбюро не наважилося націоналізувати майно фірми і передати його польським комуністам, обмежившись хитромудрим соломоновим рішенням: “Запропонувати Всевидаву за вказівкою Польбюро розвербувати відповідну кількість польських книг з магазину Ідзіковського за відрахуванням необхідних книг для бібліотеки”²³ (очевидно в цьому дещо туманному рішенні малося на увазі бібліотеку

фірми).

Отже, фірма вдруге уникла націоналізації, її лише трохи обскубли більшовники та її відпустили з міром. Згорнувши у Києві свою діяльність, вона в тому ж 1921 році покинувши останнім належну їй нерухомість, перебралась до Варшави, де в неї ще з 1911 року була своя філія в самому центрі міста — на Маршалковській. Фірмі і тут непогано велося, хоча пік її процвітання уже залишився позаду — він припав на її київські передвоєнні і особливо воєнні роки. Але попереду фірму ще чекало найгірше — у серпні 1944 року в дні Варшавського повстання вона згоріла дотла, — що фактично означало кінець її діяльності.

3. Розвиток мережі книгарень і бібліотек.

Але повернімося до передреволюційних часів. Крім цих двох найбільш відомих книготорговельних фірм — Б.Корейво і Ідзіковських у Києві функціонувало і ще кілька. Однією з найстарших — бо діяла з кінця 80-х років і до 1920 року — спочатку на колишній Миколаївській вулиці (тепер — архітектора В.Городецького), а вже в роки першої світової війни переїхала на Хрещатик — була книгарня Кароля Шєпа. Остання теж приймала передплату на всю, як вона себе рекламувала, без винятку періодичну пресу — і російську, і іноземну.²⁴

В 1913 році у Києві відкрив своєю книгарню Нарциз Герин — до того співробітник фірми Ідзіковських. Набравшись там необхідного досвіду, він вирішив спробувати свої сили самостійно. Спочатку заснована ним книгарня розмістилась на вулиці Пушкінській, потім переїхала на Фундуклеєвську (тепер вулиця Богдана Хмельницького). При книгарні теж функціонували бібліотека і читальня, половину літератури

яких складали наукові книги, отже ця бібліотека мала науковий ухил. Але крім того, при книгарні існувала й таємна бібліотека для польських студентів з забороненою літературою.²⁵ Фірма Н.Геріна також займалася передплатою на періодичні видання.

Існували в Києві ще й інші польські книгарні, причому кілька нових з них, в тому числі друга в місті філія фірми Ідзіковських, появились в роки першої світової війни. Організовувались й бібліотеки та читальні, не зв'язані з книготоргівлею. Однією з найбільших була бібліотека М.Ольшевської — її видрукуваний у 1907 році каталог склав 127 сторінок.²⁶ У Києві були відкриті також читальні Л.Гурської і Х.Олецької — в цій останній проводились також лекції на літературні теми, бібліотеки Ф.Добжанського, Е.Раковського.²⁷

Поза Києвом польські книгарні та бібліотеки при них відкриваються в той час і в інших містах України, — де було більше чи менше скупчення польського населення. Так, у Житомирі перша така книгарня з нотним магазином і бібліотекою при ній була відкрита ще в 1883 році Юзефом Завадським (сином київського друкаря, про якого писалось вище). В магазині переховувались польські книги, заборонені в Російській імперії, які Ю.Завадський розповсюджував серед учнівської молоді.

В 1907 році Флора Зенкевичова відкрила в місті другу книгарню. Сфера послуг останньої значно розширилась після того, як вона в 1911 році перейшла до рук ініціативного інженера Аполонія Зем'янського. При ній існувала бібліотека, якою могли користуватись усі мешканці міста. В бібліотечі на 1911 рік нараховувалось біля 5 тисяч томів, в т.ч. немало особливо цінної літератури. А.Зем'янському вдалося через підставних осіб придбати три тисячі книг (а серед них була,

наприклад, література з особистої бібліотеки Ю.І.Крашевського), які належали підпільній польській організації — учнівській “Корпорації” в Житомирі і були конфісковані царськими властями. Він якимсь дивом зумів через суд зняти цю конфіскацію і прилучити опальні книги до своєї бібліотеки.²⁸

В Одесі ще десь перед 1880 роком органіст Антоній Зверович відкрив книгарню і бібліотеку при ній в костьольному будинку на Катерининській вулиці. На початку ХХ ст. в останній було біля 4,5 тисяч томів книг, і вона тоді була найбільшою польською бібліотекою в цьому причорноморському місті.²⁹ У 1885 році Б.Корейво — той самий, про якого ми вже вище писали, разом з ще одним київським книготорговцем Розовим відкрив другу польську книгарню в Одесі. Вони подбали про те, щоб добре забезпечити її книгами й коштами.

Пізніше, в 1897 р. цю книгарню відкупив Едвард Островський. Останній відкрив при ній читальню, в якій в 1904 р. було біля 4-х тисяч томів книг. Він мав звання “поставщика Императорского русского музыкального общества” в Одесі, що не перешкоджало, а можливо й полегшувало (бо мав у властей певне довір’я) йому розповсюджувати і заборонену літературу. Його книгарня була важливим осередком польського культурного життя в Одесі.³⁰

У Харкові “Книгарня польська” діяла від 1887 року. Тривалий час її вела Хелена Сікорська, а десь з 1905 року цією фірмою керував Юзеф Скріпій. В 1913 році Богдан Земінський відкрив у місті ще одну польську книгарню.³¹

У Катеринославі дві польських книгарні існувало від початку 90-х років. Належали вони В.Ружицькому і В.Абламівчовій. При цій останній книгарні, що її вела Ванда

Абламівч, існувала бібліотека, в якій нараховувалось понад 4 тисячі томів книг чотирма мовами. Тут також була організована передплата на газети, що виходили в Російській імперії і за кордоном.³²

В самому кінці століття книгарню у В. Абламівч відкупив Генрик Кригер, до того — один з найближчих співробітників Л. Ідзіковського. “За кілька років, — пише польський дослідник Фелікс Печоніковський, — перетворив її в серйозний культурний центр... Діяльність його охоплювала весь південь України з Харковом включно”.³³ При книгарні, для якої в 1908 р. він побудував спеціальне приміщення, продавалась польська й іноземна література і преса, а число книг в бібліотеці подвоїлось, досягнувши на 1914 рік 8 тисяч томів. Його фірма функціонувала аж до революції. В роки громадянської війни на Україні її приміщення і запас книжок та нот були знищені.³⁴

Ще одна польська книгарня була відкрита у Катеринославі в 1910 р., дві (одна з 1902 р., друга — з 1908 р.) — функціонували і в Каменському (тепер — Дніпродзержинськ). У Херсонській губернії теж було відкрито дві польських книгарні (одна з них — у Херсоні), але вже в роки першої світової війни.³⁵

Загалом же на Україні з 1891 року по 1920 рік в 26-ти населених пунктах було відкрито 68 польських книгарень (з них 53 на Правобережжі), в Київській губернії, зокрема, 24 (з них 3 філії). Половина цих останніх функціонувала у Києві, решта — по одній-дві — у Білій Церкві, Умані, Бердичеві, Смілі, в селі Сітківцях Іллінецького повіту. В Подільській губернії в 5-ти містах існувало 9 книгарень (Кам'янець-Подільський, Могилів-Подільський, Вінниця, Проскурів, Немирів), у Волинській губернії — 14 книгарень у 9-ти містах (Житомир, Рівне, Славута, Дубно, Ковель, Зв'ягель,

Старокостянтинів, Рожище, Острог). Деякі з цих усіх книгарень працювали протягом кількох десятиріч, але близько половини (46,8%) на Правобережній Україні діяли лише кілька (менше шести) років.³⁶

При багатьох з цих книгарень, як уже вище говорилося, функціонували бібліотеки. Ще одним таким прикладом може бути книгарня й бібліотека у Білій Церкві, організовані родиною Бродовичів.

Поза книгарнями бібліотеки організовували “Доми Польські”, які появились в Україні після революції 1905 року. Так, при першому з відкритих в імперії таких Домів — одеському (1906 р.) — бібліотека перед світовою війною нараховувала біля 6 тисяч томів книг найрізноманітнішої літератури, в тому числі мала велику кількість творів видатних польських письменників. Місячний абонемент до цієї бібліотеки коштував усього лише 10 копійок, а бідніші читачі отримували його безплатно. При бібліотеці був відкритий також і читальний зал, де поряд з книгами, до послуг відвідувачів було 18 періодичних видань переважно польською мовою.

У місті невдовзі було відкрито, крім того, ще одну бібліотеку — при клубі польської інтелігенції “Огніско”. Ця бібліотека мала навіть дещо більше книг — бо понад 8 тисяч, виписувала біля 30 газет з різних міст імперії і з-за кордону.³⁷

Услід за Одесою були відкриті Доми Польські у Харкові, Херсоні, Луцьку та ряді інших міст України. І при них організовувались бібліотеки, які швидко збагачувались своїми книгозборами. У Харкові, наприклад, було у бібліотеці Дому Польського і читальні при ній біля 6000 томів книг, в Херсоні і Кам’янці-Подільському — близько 5000 томів.³⁸

Окрім бібліотек при “Домах Польських”, утворювались бібліотеки і при римо-католицьких Товариствах

доброчинності, які стали виникати дещо раніше — наприкінці XIX століття. На їх діяльності ми ще зупинимось нижче.

Слід сказати, що царські власті здійснювали над усіма польськими книгарнями та бібліотеками неослабний контроль, чуть що притягаючи винних до суворої відповідальності. Так, у 1911 р. у Бердичеві в книжковому магазині і бібліотеці Владислави Яблонської (відкриті у 1910 р.) була проведена ревізія. По її результатах В.Яблонську оштрафовано на 25 рублів за порушення постанови київського генерал-губернатора від 5 листопада 1910 року відносно правил книготоргівлі і роботи бібліотек. А все порушення виявилось в тому, що у неї було знайдене одне заборонене видання і одна поштова листівка польською мовою.³⁹

Ще сутужніше доводилося тим бібліотекам, які функціонували без відповідного дозволу властей, тобто таємно. У 1911 році в Житомирі в домі Павліни Любинецької була викрита, наприклад, жандармами така польська бібліотека, яка мала 180 абонентів. Серед її 6 тисяч томів книг жандарми знайшли й 71 заборонене видання. Проти П.Любинецької було заведено кримінальну справу. Слідство тягнулося довго. Врятував її похилий вік — 78 років, а також царський маніфест від 21 лютого 1913 р. про амністію. Більше того, вийшов малий конфуз — при обшуку жандарми забрали речі, які жодного відношення до бібліотеки не мали. Щоб зам'яти справу, П.Любинецькій в 1914 р. повернули книги, за винятком забороненої літератури.⁴⁰

Необхідно відзначити, що заборонена царськими властями польська література мала значне поширення серед польських та й українських читачів, особливо в середовищі студентства. Варто згадати, наприклад, що коли в Київському університеті притягнули у свій час в справі відомої змови

Ш.Конарського до суду студентів, то серед останніх були й українці. Один з них — Олександр Чорний (засуджений, до речі, до смертної кари, пізніше заміненої засланням в солдати, і звичайно ж, на Кавказ — під кулі горців), на запитання про причини вступу до цієї таємної організації сказав на слідстві, що зробив це внаслідок своєї прив'язаності до польської літератури з її любов'ю до всього слов'янського. Відомо, що до студентів тоді потрапляли через нелегальну студентську організацію заборонені твори Адама Міцкевича, Юліуша Словацького, Северина Гоцинського.⁴¹

Засновниками таємних бібліотек якраз найчастіше і виступали польські студентські нелегальні організації на Україні: “Корпорація”, “Філареція”, “Польонія” та інші. Так, одну з них у Києві на Малій Житомирській вулиці організували студенти, зв'язані з Польською соціалістичною партією (ППС). Це була досить солідна бібліотека — вона нараховувала 7 тисяч томів книг, знаходилася тут і політична література, зокрема, нелегальні пепеєсівські періодичні видання, заборонені царською цензурою твори польської художньої літератури тощо. В 1911 році цю бібліотеку теж викрили і розгромили жандарми.⁴²

Після революції 1905 року появилася в Україні ще одна різновидність бібліотек, які зразу ж після свого виникнення опинилися в напівлегальному статусі. Це були костьольні бібліотеки. З одного боку царські власті не наважувалися офіційно їх забороняти, з другого боку дивилися на їх виникнення вкрай недоброзичливо і прикладали усіх зусиль, щоб не допустити до організації і функціонування цих бібліотек.

Ось, наприклад, в чому звинувачував Управління Луцько-Житомирської єпархії Директор Департаменту духовних справ Міністерства внутрішніх справ Росії О.Харузін за

матеріалами ревізії роботи Управління, проведеної все тим же Зайончковським: “В справах Консисторії знайдено лист книжкового складу М.Шенковського у Варшаві, в якому викладено прохання поширювати каталог “Biblioteki Ludowej” серед парафіяльного духовенства єпархії. На виконання цього журналом Консисторії від 29 квітня 1906 р. визначено розіслати упом’янутий каталог духовенству з вказівкою деканам, щоб книги цього каталога вибирались духовенством в міру їх відповідності і придатності запитам прихожан.”⁴³ Здавалось би, що тут поганого? Аж ні, це поставилось у вину єпархії. На основі цього, а також виявлених у документації Луцько-Житомирської консисторії вимог на оплату деякими ксьондзами рахунків на замовлені книги (в т.ч. Петербурзької книговидавничої фірми “Культура”), Зайончковський робить такий висновок: “Виходячи з наведених даних, я вважаю, що ксьондзи влаштовують при костьолах народні бібліотеки і думаю (підкреслення наше — І.Л.), що підбір книг у цих бібліотеках повинен бути досить” спеціальний”⁴⁴

Цей високий чиновник так лише “думав”, а на основі його припущень директор Департаменту МВС уже ставив вимогу перед Управляючим єпархією прелатом А.Баєвським подати, між іншим, в Департамент інформацію про “існуючі при костьолах бібліотеки, разом з даними про те, на основі дозволу яких властей, при яких саме костьолах, під чиїм наглядом, з яким підбором книг і якими правилами для користування книгами, існують в єпархії названі костьольні бібліотеки, зокрема необхідно доставити відомості про розсилку в костьоли каталога “Biblioteki Ludowej”, як і про обставини виписування від книгопродавця Треппе і від книговидавництва “Культура” книг ксьондзами, вказавши, для якої саме необхідності і які книги ними виписувались”.⁴⁵

Для встановлення жорсткого контролю над створенням цих бібліотек царські власті одразу, як бачимо, і взялися рішуче. Але це, однак, не припинило, хоч і сповільнило процес їх організації при костьолах, і він продовжувався до самої першої світової війни.

З її вибухом в політиці царських властей щодо поляків наступило певне послаблення. Річ в тім, що самодержавству дуже залежало на польському солдатіві, особливо коли стало ясно — війна набирає затяжного характеру, кінця-краю їй не видно, легкої перемоги на фронті не буде. Верховний головнокомандуючий російськими збройними силами великий князь Микола Миколайович навіть звертався до поляків з спеціальним зверненням воювати пліч-о-пліч з росіянами до переможного кінця війни, туманно обіцяючи їм за це об'єднання всіх польських земель під скіпетром, звичайно ж, "білого царя" і введення тут якогось невизначеного самоуправління.

У поляків на загал це звернення особливого ентузіазму не викликало. Спроба створити на протигагу легіонам Ю.Пілуудського в австро-угорській армії, польський добровольчий Пулавський легіон, який воював би на боці Російської монархії, великого успіху не мала, але у царське військо було мобілізовано сотні тисяч поляків. В історичній літературі наводяться різні цифри кількості поляків, що воювали в царській армії, більшість дослідників сходяться на тому, що їх число складало 600-700 тисяч чоловік.⁴⁶

Зрозуміло, що в цій ситуації самодержавству дуже залежало здобути прихильність поляків, і воно не могло не попустити дещо віжки й у ставленні до римо-католицької церкви — релігії абсолютної більшості поляків. І вже на костьольні бібліотеки власті якоїсь особливої уваги не звертали.

4. Скарби, що пішли з вогнем і димом.

Але вибух першої світової війни означав, як виявилось, наближення кінця іншої різновидності польських книгозібрань в Україні — поміщицьких бібліотек. Їх доля — це окрема сторінка в історії польської книги на Україні. Після повстання 1863 року вони довгий час фактично були єдиними польськими бібліотеками на Україні. Це вже пізніше появились такі бібліотеки при польських книгарнях, а після революції 1905 року — і при “Домах польських”. Крім того, власті стали тепер давати їй дозволи на відкриття приватних польських публічних бібліотек, зрештою в більшості випадків з малочисленним книжковим фондом. І вони, звичайно, не могли рівнятися з деякими солідними поміщицькими бібліотеками, в котрих було зосереджено чимало вартісної літератури.

Усього на Правобережній Україні на середину 70-х років існувало понад 90 поміщицьких бібліотек (не рахуючи дрібних і малочисельних).⁴⁷ Одні з них мали по кілька сот томів книг, інші — по кілька, а то й кільканадцять тисяч томів, окремі — і понад 20 тисяч томів або близько до цієї кількості. Серед них досить часто зустрічалися цінні, рідкісні стародруки, рукописи й архівні матеріали, у яких містилося, зокрема, багато важливих відомостей з історії України.

В числі найбільш відомих в цьому відношенні поміщицьких бібліотек, розкиданих по безкраїх просторах України, було книгозібрання відомого діяча польської освіти Тадеуша Чацького в Порницьку на Волині, в яке увійшло біля 20 тисяч томів книг і 9800 рукописів. Цінну колекцію книг зібрав в с.Ходоркові Сквирського повіту на Київщині і Костянтин Свідзінський (біля 18 тисяч томів).⁴⁸

Багату власну книгозбірню мали також Прушинські — в Ільківцях Старокостянтинівського повіту на Волині, куди було включено в 1870 році і 5 тисяч томів бібліотеки графів Бжостовських з Білозірки на Кременеччині. Численними і багатими на цінні, часом унікальні, видання були бібліотеки: в Корці Новоград-Волинського повіту — князів Чарторийських-Корецьких, в Янові Літинського повіту на Поділлі — графів Холонєвських (кілька тисяч томів), в Коростках Новоград-Волинського повіту — Міхала Орловського — кільканадцять тисяч томів, в Мізочу на Волині — Карвіцьких — вельми багата на рідкісні видання, у Млинові того ж повіту — графів Ходкевичів — понад 25 тисяч томів, у Плужному теж на Волині — численна бібліотека князів Яблоновських, в Новому Олексинці Кременецького повіту — графів Жичевських, у Горохові на Волині — Стройновських-Тарновських, в Отрокові Ушицького повіту на Поділлі — графа Владислава Стадницького, у Пустосі Сквирського повіту на Київщині — бібліотека Ганських (тих самих, які породичалися з Оноре де Бальзаком), перевезена сюди з Верхівні, в Романові Новоград-Волинського повіту — графів Іллінських (понад 5 тисяч книг), у Рівному — князів Любомирських, у Стеблеві Канівського повіту (батьківщині І. Нечуя-Левицького) — Головінських (5 тисяч томів), у Васи́лівці Брацлавського повіту на Поділлі — Собанських (кілька тисяч томів), у Заборолі біля Луцька — бібліотека Чарнецьких, у Баришівці Кременецького повіту — Самуеля Новошицького (1300 томів, в т.ч. багато цінних стародруків) та інші.

Звичайно, з плином літ щось мінялося: появились нові бібліотеки, зі старих — одні розпорошились по багатьох руках, другі — були розпродані або перевезені їх власниками до іншої місцевості, але треті — поповнювались новими

виданнями і на кінець досліджуваного періоду — тобто перед революцією 1917 року стали ще більш численними осередками духовних цінностей.

На Волині сюди можна віднести бібліотеки: графів Потоцьких — в Антонінах, князів Сангушків — у Славуті — особливо цінну своїми стародруками й рукописами, поміщиків Камінських — в Олійниках Старокостянтинівського повіту (кілька тисяч томів) та інші.

У Київській губернії значні поміщицькі книгозібрання були у Білій Церкві і Вільшаній Звенигородського повіту — у володіннях графів Браницьких;

— у Володарці — в маєтку Абрамовичів;

— в Іванківцях Бердичівського повіту — Журавських;

— у Погребищах того ж повіту — графів Ржевуських;

— у Монастиришу Липовецького повіту — Кальм-Подоських;

— у Цибулеві того ж повіту — у землевласників Рогозінських.

Численні польські поміщицькі бібліотеки знаходилися і на Поділлі: у Бершаді — в маєтку Мечислава Юр'євича;

— у Вербовій Ямпільського повіту — Перловських;

— у Гришівцях того ж повіту — Артура Русанівського;

— у Загінцях Летичівського повіту — Стажинських (13 тисяч томів);

— у Западінцях того ж повіту — Казимира Пуласького;

— у Зятківцях Гайсинського повіту — графів Холоневських;

— у Кібличу Гайсинського повіту — у вотчині відомих фінансово-промислових магнатів Ярошинських;

— в Куманівці Літинського повіту — Кумановських;

— в Ободівці Ольгопільського повіту — численне книгозібрання Соєнських;

— у П'ятничанах і Стрижавці біля Вінниці — у володіннях графів Трохольських;

— у Рижавці Вінницького повіту — землевласників Урбанських;

— у Стрихівцях Ушицького повіту — бібліотека Хелмонських;

— у Чорному Острові Проскурівського повіту — графів Пшездецьких;

— в Якушинцях біля Вінниці — поміщика Артема Русанівського та інші.⁴⁹

Зосереджені тут духовні цінності залишались, однак, по суті незатребувані — широкий читач доступу до них не мав. Вони могли послужити справі духовного збагачення місцевої людності на наступному етапі історії України, початок якому поклала Лютнева революція в Росії. Щоправда, переважна більшість книг в цих та інших, тут не названих бібліотеках була, як правило, польською мовою, інша частина — іноземними, в тому числі і російською, мовами. Але на Україні в ті часи багато людей знало польську мову, дехто вчився у таємних польських школах, до того ж по селах мешкало і чимало селян-поляків, однак зі здоровим глуздом тоді ніхто не хотів рахуватися — переважна більшість цих бібліотек була по-варварськи знищена під час погромів поміщицьких маєтків 1917-1919 рр. занархізованими солдатами-фронтовиками або ж місцевими селянами (в чому брали активну участь, між іншим, і селяни-поляки).

Додамо лише тут побіжно, що в багатьох з цих маєтків, поза книгами, знаходилося й чимало інших вартісних в художньому відношенні речей (старовинні меблі, картини і т.д.), що могло б стати окрасою будь-якого музею України, але були назавжди втрачені: одні — пограбовані, інші — бездумно знищені.

В період найбільшого розгулу анархії — осінь 1917 — початок 1918 р. особливо потерпіли поміщицькі книгозібрання на Поділлі. Так, повністю було знищено у Польовій Березівці Літинського повіту бібліотеку Барановських (понад 5 тисяч томів). У Яблунівці Летичівського повіту спалено цілком книгозібрання Кузьминських — понад 1500 томів, в тому числі й чимало старовинних книг. Вщент знищено бібліотеки: Маньковських — у Юрківцях Ямпільського повіту, в якій теж було багато унікальних видань, і графів Орловських в Маліївці Ушицького повіту.

Розграбовано разом з іншим майном і бібліотеку Маленевських в Нараївці Гайсинського повіту, цінні, насамперед своїми стародруками, книгозібрання Рудських — в Новій Сеняві Літинського повіту і князів Борейків — в поблиській Сенявці. Знищено бібліотеку Залеських в Сказинцях Проскурівського повіту, так само як і книгозібрання Анни Ожеховської в Слобідці-Кадийовецькій цього ж повіту.⁵⁰

Подібна доля спіткала й багато поміщицьких книгозібрань на Волині. Прикладом може бути бібліотека князів Вишневецьких у Вишневці Кременецького повіту. Це було досить велике книгозібрання, тут знаходилося і чимало рідкісних видань. При бібліотеці був також багатющий архів, у якому містилося багато надзвичайно цінних рукописів, документів відносно історії України, Польщі, Росії, починаючи ще з часів Яреми Вишневецького і Михайла Вишневецького, котрий став, як відомо, польським королем. У свій час М.Костомаров звертався до Архівного комітету Росії з приводу цих документів, пропонував вислати до Вишневеця археографічну комісію з метою оглянути їх. Комітет погодився з цією пропозицією видатного історика,

але й на цьому все закінчилося.⁵¹

Коли в середині XVIII ст. рід Вишневецьких вигас, то їх вотчина перейшла до графів Мнішеків — теж не менш відомого в історії Польщі (та й не тільки її) шляхетського роду (того самого звідки вийшла Маріина Мнішек — дружина Лжедмитрія I, потім Лжедмитрія II). До 1400 томів книг бібліотеки Вишневецьких тепер додалося близько 14 тисяч томів бібліотеки Мнішеків (пізніше, щоправда, останній її власник — граф Єжі Мнішек I, 5 тисячі томів забрав з собою до Парижа, а ще десь 3 тисячі томів розійшлося по руках і були втрачені).

Перед 1863 р. колишній маєток Вишневецьких-Мнішеків разом з бібліотекою відкупив граф Владзімеж Плятер-Брюль. Він ще примножив останню на 8 тисяч томів і всіх книг тут стало 21 тисяча томів, в тому числі 7 тисяч — польською мовою. Особливо багато тут було цінної літератури з історії та права. В середині 70-х років В.Плятер продав свій вишневецький маєток відомому діячеві київських комерційно-фінансових структур, гласному міської Думи і меценату І.Толлі, включно з частиною бібліотеки. Другу частину бібліотеки (п'ять тисяч томів) В.Плятер перевіз разом з архівом у інший свій маєток — Воробін біля Домбровиці на Волині і там у грудні 1917 р. вона й була знищена під час погрому маєтку, вчиненого занархівованими селянами.

Та ж частина бібліотеки, яку І.Толлі забрав до Києва, теж була значною мірою знищена, решту радянські власті вивезли до Ленінграда (тепер Санкт-Петербург). Хоча деякі твори, причому і інкунабули з бібліотеки Мнішеків — В.Плятера вже у 20-30-х роках нашого століття потрапили різними шляхами до Центральної наукової бібліотеки АН УРСР (тепер — Національна бібліотека України),⁵² де й знаходяться.

Серед знищених на Волині — також велика бібліотека

поміщиків Довг'ялло в Новомалині Острозького повіту, в якій знаходився і цінний архів з важливими матеріалами з історії цього краю, від початку XVI століття. Було спалено вщент чимале книгозібрання Глембоцьких у Ляшках Старокостянтинівського повіту, знищено бібліотеку орендаря Е.Скібневського у Харківцях Новоград-Волинського повіту і т.д.

Але й не оминуло це лихо і Київщину. Так, у містечку Хабному повністю було знищено чималу бібліотеку поміщика Станіслава Хорватта, якого кількома роками назад місцевий люд мало не носив на руках, а селяни Київської губернії обрали як захисника їх інтересів депутатом Державної Думи. Знищили й бібліотеку поміщиків Єнічів в Антонівці Звенигородського повіту, причому робилося це свідомо й цілеспрямовано: книжки нападники не полінувались порвати на куски.⁵³

Перелік цих безчинств, що прокотилися тоді по Правобережній Україні можна було б продовжувати і продовжувати... Втім, можливо хтось з читачів, кому попадуться на очі ці рядки, володіє якоюсь інформацією, почутою, скажімо від старожилів тієї чи іншої вищеназваної (й не названої) місцевості, про щасливішу долю цих поміщицьких бібліотек, відгукнеться на дану публікацію.

Поки що відомо лише, що частина їх в той чи інший спосіб все-таки врятувалася в огні й бурі революції та воєнних дій, що розгорнулися вслід за нею. І це вдалося, зокрема, зробити графу Юзефу Потоцькому, котрий мав бібліотеку в 20 тисяч томів у своїй вотчині в Антонінах на Волині. В недоторканності він її утримав ще цілих 3 роки після Лютневої революції завдяки тому, що тут переважну частину цього часу стояли різні польські військові формування.

Щоправда, був певний період, коли Антоніни зайняли

Щоправда, був певний період, коли Антоніни зайняли червоні, але вдалося якось порозумітися з місцевим ревкомом, і бібліотеку не зачіпали. А у 1920 р. не без допомоги тамтешніх селян, які своїми підводами перевезли її на станцію Чорний Острів, Ю.Потоцький доставив книги залізницею уже до Варшави. Але його бібліотеку, однак, чекала в подальшому лиха доля, з нею трапилось те, що й з фірмою Ідзіковських — вона згоріла під час повстання 1944 року. Ю.Потоцький мав на Волині ще дві філії своєї бібліотеки — в Шепетівці і Новоселиці, і цим двом останнім в 1917-1918 рр. теж вдалося уціліти, проте в 1919 році вони все-таки не уникнули знищення.⁵⁴

Дещо подібною, але, однак, іншою, з домішкою трагічності була доля величезної бібліотеки (біля 25 тисяч томів) князів Сангушків у Слауті. Частина її останній власник своєї славутської латифундії — Роман Сангушко встиг вивезти в роки першої світової війни до Польщі. Та ж частина, яка залишилась, значною мірою була знищена, але не селянами, а збунтованими солдатами 264-го запасного полку, які 1 листопада 1917 року напали на палац Сангушків, спалили його, застреливши при цьому 85-річного князя Романа. Тоді й згоріла частина бібліотеки, решту, що залишилась, більшовицькі власті пізніше вивезли до Росії. Однак після Ризького миру ці книги вдалося повернути синам Романа Сангушка до Польщі і прилучити їх до тієї частини бібліотеки, яка була заздалегідь вивезена перед революцією.

Бібліотека Сангушків уціліла і в роки другої світової війни, після закінчення якої в зв'язку з ліквідацією поміщицьких маєтків потрапила у наукові бібліотеки Польщі: стародруки і рукописи частково в краківську Ягеллонську бібліотеку і в бібліотеку Музею Тарновської землі, більш нова література — в бібліотеку Вроцлавського університету та в інші. У

рахунку-кращою від долі антонінської бібліотеки Потоцьких.⁵⁵

Окремі поміщицькі книгозібрання повністю або частково уціліли й на Україні. Так, хоч доля усієї загинецької бібліотеки Стажинських до кінця не в'ясна, її принаймні досить цінна частина, збереглася, і в тому числі 7 інкунабул, включаючи сюди досить рідкісне видання творів найвидатнішого філософа і теолога християнського середньовіччя Св.Хоми Аквінського, видруковані в Кельні в 1495 році. Всі ці інкунабули потрапили на початку 20-х років до Всенародної бібліотеки України (тепер — Національна бібліотека України ім. В.Вернадського).⁵⁶

5. Цей календар читала вся Україна

Бібліотеки численних римо-католицьких монастирів, що тут функціонували в часи польського панування і були закриті після переходу Правобережжя під владу Росії — це ще одна сторінка в історії польської книги на Україні. Про них ведемо мову тому, що вони були досить багаті на літературу польською мовою як релігійного, так і світського характеру, в тому числі на стародруки. Разом з тим тут було чимало літератури латиною, а також церковно-слов'янською, російською та іншими мовами.

Особливо славився своєю бібліотекою Бердичівський кармелітський монастир. Вона нараховувала понад 7 тисяч томів і мала у своїх книжкових фондах багато цінних стародруків і рукописів. Серед перших було навіть кілька інкунабул, включно з рідкісним виданням філософських праць Сенекі (Венеція, 1492 р.), стародруки інших античних авторів. Тацита, Плінія Молодшого, видана в Парижі 1620 року "Географія" Страбона, в якій міститься, зокрема, чимало важливих відомостей про життя племен, що населяли на

рубежі старої і нової ери територію України.⁵⁷ Що ж до рукописів цієї бібліотеки, то варто хоча б назвати унікальні “Спогади яничара-поляка”, написані в 1490-1516 рр., де цікаво розповідається про сповнене пригод його перебування в Туреччині, про життя і звичаї в Османській імперії, в ті уже далекі від нас часи.

Монастир мав власну друкарню, засновану в 1760 році. Вона теж славилася своїми виданнями, а серед її друкарів було чимало відомих митців цієї справи, як наприклад, граверних справ майстер Федір Раковецький. За час свого існування друкарня видала близько 650 книг на релігійну, політичну, історичну, сільськогосподарську тематику, творів художньої літератури,⁵⁸ причому багатьма мовами, включаючи російську.

Серед її видань особливо виділявся так званий Бердичівський календар, що його з другої половини XVIII століття видавали “босі кармелітанці” — як звали ченців цього монастиря. Цей календар користувався тоді великим попитом по всій Україні, і тій, яка була під владою Речіпосполитої, і тій, яка була під владою Російської імперії.

“Півстоліття тому, — писав у 1900 р. О.Лазаревський, — рідко зустрічалась садиба малоросійського поміщика, в якій не можна було зустріти знаменитого Бердичівського календаря. Крім звичайних календарних святців, в ньому були цікаві для покупців відомості про місячні “Квадри”, коли яка з них розпочинається в тому чи іншому місяці, а ще цікаві передбачення погоди. Для сільського господаря вищою мірою важливості було знати, яку слід чекати погоду при тих чи інших господарських починаннях, а Бердичівський календар у таких випадках містив у собі дорогоцінні відомості. Наводячи ці метеорологічні довідки, кожен господар пам’ятав, звичайно, що Бердичівський календар

обманював його десятки разів, але все-таки бувало, що передбачення справджувались”.⁵⁹

Варто також зазначити, що попередником Бердичівського календаря був “Календар Польський і Руський”, який видавався польською мовою у Замості і теж користувався значним попитом на Україні і, як відзначає О.Лазаревський, був навіть “у загальному вжитку в малоросійського духовенства”.⁶⁰

В чому ж полягала популярність Бердичівського календаря? У його змісті. Поза римо-католицькими і православними святцями, він завжди вміщував фази місяця й ті самі погодні передбачення, а також поради, як зберегти здоров’я, показник найважливіших ярмарків на Україні та інші корисні для читача відомості. З часом — це вже з початку ХІХ ст. — вони розширюються, появляється інформація про роботу, скажімо, пошти, список чиновників по губерніях Правобережної України, щось цікаве на дозвілля тощо. Річний тираж календаря доходив до 40 тисяч примірників — цифра на ті часи досить солідна.⁶¹

Бердичівські календарі користувались великою популярністю і на Лівобережній Україні. “Купуючи на українських ярмарках чай, цукор, свічки і різну “бакалію”, — відзначав О.Лазаревський, — письменні обивателі Лівобережної Малоросії тут же неодмінно запасались і Бердичівським календарем”.⁶² Що цікаво — на останній був значний попит навіть і на Слобідській Україні. Але оскільки польську мову там знали менше, то в 1812 році у Харкові було навіть видано Бердичівський календар у перекладі на російську мову. “Але й харківські переклади, — як писав О.Лазаревський, — не ввійшли в моду, припинившись, очевидно, на першій спробі. Значить, сильною була звичка саме до Бердичівського зшитка”.⁶³

саме до Бердичівського зшитка”.⁶³

Царські власті, проте, косо дивились на видання цього календаря. Здавалось би — подобається він людям, ну й хай читають на здоров'я. Так ні ж — спочатку встановили над ним цензуру (чого в Польщі ніколи не бувало), а з 1865 р. розпорядженням сумновідомого київського генерал-губернатора О. Безака його видання взагалі припинили. Але ще до того — бо в самому кінці XVIII століття намагались поставити календарю шлагбаум на Україні іншим способом. Щоб скласти йому конкуренцію, Київська духовна академія спробувала видавати свої подібні календарі. Однак останні не користувались попитом у читачів, які вже звикли до Бердичівського, і їх випуск припинився.⁶⁴

Коли над імперією пронісся шквал першої російської революції і царський лад під його натиском захитався, випуск Бердичівського календаря у 1908 р. на пару літ відновився. Сталося це за ініціативою ксьондза Діонісія Бончковського, але у Києві, бо ж не було вже в Бердичеві ні монастиря “босих кармедітанців” — його закрили після повстання 1863 року, ні його друкарні — її дещо раніше вивезли до Житомира. (Хоч і точилися після 1905 р. розмови про повернення або ж принаймні відпродажу римо-католицькій церкві монастирських приміщень, які, будучи переданими під різні установи й склади, перетворювались в руїну).

Переважну більшість римо-католицьких монастирів було закрито царськими властями ще в першій половині XIX століття, меншість, що тоді залишилася — після 1863 р. Їх книгозібрання чекала різна доля: одні потрапили в інші бібліотеки, частіше — до навчальних закладів, що сталося з другими, не вдалося точно в'яяснити, як наприклад, з бібліотеками монастиря Домініканців у Летичеві, або ж частини кам'янець-подільських монастирів.

залишився монастир Бернардинців у Заславі на Волині, хоча там і знаходилося наприкінці ХІХ — на початку ХХ ст. постійно всього лише кілька ченців. Збереглася тоді і його бібліотека, яка нараховувала 5 тисяч томів, включаючи перевезене сюди книгозібрання такого ж монастиря Бернардинців у Дубно, закритого царськими властями.⁶⁵

Що стосується Бердичівського монастиря Кармелітів, то після закриття останнього розпочалася майже детективна подальша історія його бібліотеки. Спочатку її передали костьолу св.Марії в Бердичеві. Звідти книги попали в розпорядження місцевого поліцеймейстера (знаменний факт порядків у Російській імперії!), той передав їх через деякий час згідно з вказівкою київського генерал-губернатора університету св.Володимира. Після перевезення цих книг в 1878 році до Києва виявилось, що аж 762 томи десь пропали, решта — все ж таки потрапили до університетської бібліотеки.⁶⁶

Книгозібрання деяких монастирів: Луцького монастиря Тринітаріїв, монастиря Кармелітів з Городища Заславського повіту, монастиря Піярів з Межиріччя під Острогом та інших було передано Житомирській римо-католицькій семінарії. В її бібліотеці уже в 60-х роках нараховувалось понад 10 тисяч томів. Пізніше сюди перевезли й бібліотеку закритої властями Кам'янець-Подільської римо-католицької духовної семінарії та деякі інші книгозібрання.⁶⁷ Завдяки всьому цьому у бібліотеці Житомирської семінарії зібралось чимало унікальних книг, в тому числі 33 інкунабули як духовного, так і світського змісту, наприклад "Біблія", видана в Нюрнберзі в 1480 році, твори Сенеки, видані в Цволле і Лейпцігу у ХV столітті і т.д.⁶⁸

Житомирська семінарія була єдиним римо-католицьким навчальним закладом, якій залишався на Україні після 1863

року (хоча і її на кільканадцять років — аж до початку 80-х років царські власті закривали). Всі інші уже давно, задовго до 1863 року були ними закриті, так само як і польські світські навчальні заклади, а їх бібліотеки передані до російськомовних університетів і гімназій в Україні. Так, багатюще книгозібрання Волинського ліцею у Кременці, включаючи закуплену його засновником Т. Чацьким від спадкоємців бібліотеку останнього польського короля Станіслава-Августа, було передано Київському університету. Сюди ж, як і в бібліотеки деяких інших навчальних закладів в Україні, потрапило цілий ряд й інших польських книгозібрань.

Проте не будемо більш детально тут зупинятися на цьому, оскільки це, на наш погляд, виходить за рамки даного розділу і стосується скоріше всього вже питання про місце, яке посідали польські книги у непольських бібліотеках в Україні (а останніх було незрівнянно більше) і яким попитом користувались ці книги у читачів. А воно торкається уже не тільки культурного життя польської національної меншини на Україні, а й культурного життя українського етносу та інших, поза польською, національних меншин. Тому було б, гадаємо, доцільніше висвітлити це питання окремо, що й ми спробуємо зробити в наступному розділі.

Тут же йшлося лише про польські книгарні й бібліотеки. Вони були помітним фактором у культурному житті не тільки польської національної меншини, але й усіх, хто жив тоді на Наддніпрянщині. Адже, як уже вище говорилося, сюди приходили, в книгарнях купляли книги й періодику, в бібліотеках — читали, позичали літературу додому, одним словом просвіщались, або, кажучи сучасним терміном, підвищували свій культурно-освітній рівень поляки, українці, росіяни... — усі мешканці нашої землі без огляду на національність.

6.Ренесанс книговидавництва на початку ХХ ст.

Революція 1905 року створила дещо кращі можливості і для розвитку польського книговидавництва на Україні. В свій час — у період панування тут Речіпосполитої у містах і містечках на Правобережжі було відкрито ряд польських друкарень, видавалось чимало літератури польською та іншими мовами. Діяльність хоча би друкарні Бердичівського монастиря — яскравий цього приклад. Коли ж Правобережна Україна перейшла під владу Росії, польське книговидавництво не без “сприяння” властей почало тут поступово згортатися, а після 1863 року воно по суті остаточно було царизмом прикрито.

І власне діяльність Ю.Завадського як орендаря друкарні університету св.Володимира була спробою якомсь пробити глухий мур царських заборон і бодай хоч щось видати польською мовою. Потім, коли чуть-чуть полегшало у ставленні самодержавства до поляків, естафету від Ю.Завадського підхопили Б.Корейво, фірма Л.Ідзіковського. На видавничій діяльності останньої варто, на наш погляд, зупинитись детальніше.

Л.Ідзіковський з перших років існування своєї фірми звертав багато уваги на книговидавництво, В цей час він опублікував твори Ю.Крашевського, Л.Совінського та інших польських письменників, які жили й творили на Україні. Потім тут обстановка для видання польської художньої літератури значно змінилась на гірше і фірма переключилась в основному на випуск музичної літератури (нот), хоча не забувала й про першу і по можливості старалась щось видати з творів польського красного письменства.

Музична література, що її випускала фірма, як правило, виходила в серіях “Альбом молодого піаніста”, “Нестаріючі

думки і пісні”; “Окраїнний пісенник” та ін. Видавалося багато матеріалів для музичних шкіл, — фірма, зокрема, забезпечувала нотами Київське музичне училище, а згодом, коли останнє перетворилось у консерваторію, то і її.⁶⁹

Важливе місце у діяльності фірми Ідзіковських посідали видання творів тих польських композиторів, які в досліджуваній період творили на Україні і творчість котрих була пов’язана з українською тематикою, пропагувала українську народну пісню і танець: В.Заремби, З.Заремби, М.Завадського, Р.Зентарського, В.Зентарського, Т.Йотейка. Фірма видавала з кінця ХІХ століття й всі на той час написані твори українських композиторів: М.Лисенка, М.Леонтовича, К.Стеценка, Я.Степового, випустила також “Збірник українських пісень для хору” А.Артемівського. Взагалі у видавничій діяльності фірми твори української музики займали друге місце (після польської).⁷⁰

Щодо М.Лисенка, то треба сказати, що В.Ідзіковський, всупереч деяким твердженням, шанобливо ставився до великого українського композитора. У зв’язку з 25-річчям з дня його смерті В.Ідзіковський опублікував у Варшаві спогади про нього, в яких писав, зокрема: “...Український народ має право зарахувати його до числа безсмертних композиторів, якими були для Польщі Фредерік Шопен та Станіслав Монюшко.

Наш геніальний піаніст І.А.Падеревський створив афоризм “Батьківщина — передовсім, мистецтво. — потім”, такий відповідний до життя і подвигу Миколи Лисенка. Він по-справжньому любив свій народ і цю любов увічнив у своїх музичних творах. ...Попри незвичайний талант, всебічні знання М.Лисенка дозволили йому збагатити українську музичну літературу численними операми і оперетами, хоровими та сольними піснями для голосу і різних

інструментів...

Важким був мистецько-педагогічний шлях Миколи Лисенка, який творив і навчав у серці України — Києві. Безперервно боровся він з адміністрацією за постановки своїх оперних творів на сцені. Нечисленні вистави їх мали величезний успіх.

М. Лисенко мав надзвичайно багато турбот з російською цензурою...⁷¹ Далі автор спогадів наводить приклад, як київська цензура забороняла видання пісні М. Лисенка “Моя любонька” на слова А. Міцкевича, яку композитор присвятив, про що вже вище згадувалось, сестрі В. Ідзіковського відомій співачці Марії Ящевській.

З фірмою “Леон Ідзіковський” М. Лисенка зв’язували довгі роки співробітництва. “Під час відзначення 50-річчя фірми у 1909 році його промова, — згадує у своїх спогадах В. Ідзіковський, — виголошена українською мовою, відзначалася надзвичайною сердечністю”.⁷² Щоправда, композитор часом скаржився на те, що фірма йому мало платила за видання його творів⁷³ (це відмічає у своїх спогадах і син композитора Остап Лисенко, який в негативному плані пише про польського книготорговця).⁷⁴ Що ж, автори завжди скаржаться на видавців. Факт залишається фактом, що М. В. Лисенко співробітництва з фірмою не поривав до самої своєї смерті, а щодо оцінки спадкоємцями його співпраці з В. Ідзіковським, що це виглядало з боку останнього як здирство, то незрозуміло в такому випадку, чому вони ж у 1914 році продали фірмі всі твори великого композитора і права на їх видання назавжди у всьому світі. Очевидно, у відношеннях з фірмою справи виглядали не так уже й погано, хоч, звичайно, будь-який видавець прагне дістати від своїх видань якнайбільший зиск. В. Ідзіковський у цьому відношенні не був ні кращий, ні гірший інших книготорговців,

як вважав, до речі, і сам М.В.Лисенко.⁷⁵

Взагалі ж фірма “Л.Ідзіковський” видала з 1865 р. по 1920-й — останній рік її функціонування в Києві біля 7 тисяч назв найрізноманітнішої літератури, включаючи сюди й нотні видання.⁷⁶

І ось надійшла перша російська революція. Для поневолених народів імперії вона відкривала дещо кращі можливості у книгодрукуванні. Поляки на Україні постаралися ними скористуватись якомога більше. Головним центром польського тут книгодрукування став Київ. Але кілька років ще пішло так би мовити, на “розкачку” — вирішення нагальних організаційних і матеріально-технічних питань. Щодо останніх, то багато з них було вирішено з створенням у Києві Ф.Михайловським “Польської друкарні”, яка взяла на себе значну частину замовлень по виданню літератури польською мовою. Крім того, в Києві появилсь і ще кілька дрібніших польських друкарень, які видавали по кілька польських книжок в рік. (Р.Лубковського, Г.Францкевича, П.Барського, Г.Гурського, Я.Врублевського, — котрий найчастіше кооперувався у спілці з Т.Озеровим, або А.Пономарьовим чи іншими власниками друкарень).

Але значна частина польських книг, особливо тих, які випускав В.Ідзіковський, виходила у друкарні І.Чоколова, який мав, до речі, значні заслуги й у виданні книг українською мовою. Він взагалі багато прислужився і для розвитку Києва, в пам'ять про що один з мікрорайонів міста в народі й досі носить назву Чоколовка, хоч у 1952 році радянські власті, не спитавшись у людей, і перейменували Чоколівську вулицю на Донецьку. В друкарні І.Чоколова (в роки першої світової війни, нею керував Ф.Клименко) В.Ідзіковський мав 1/3 акцій (стільки ж і в “Друкарні польській”). Протягом 1907-1917 рр. він видав 2/3 своїх книг в І.Чоколова, одну третину — в

він видав 2/3 своїх книг в І.Чоколова, одну третину — в “Друкарні польській”. А взагалі ж остання видала понад третину усіх польських книг, що вийшли в цей період в Україні, друкарня І.Чоколова — понад чверть.

Про динаміку польського книгодрукування в Україні після революції 1905-1906 рр. дає уявлення наступна таблиця (крім книг, враховані й брошури, а також україномовні твори вокальної музики, які видавала фірма “Л.Ідзіковський”):

Р О К И	Всього видано книг	В тому числі									З них усіх видано фірмою "Л.Ідзіковський"									
		художня	історична	наукова і науково-популярна	релігійна	педагогічна	музична	політична	видана "Друкарнею польською"	видана І.Чоколовим	Всього видано книг	В тому числі								
												художня	історична	наукова і науково-популярна	релігійна	педагогічна	музична	політична	видана "Друкарнею польською"	видана І.Чоколовим
1907	53	6	1	10	5	3	1	3	18	3	3	1	-	1	-	-	1	-	1	2
1908	48	7	-	7	2	-	18	-	12	18	20	-	-	-	-	-	18	-	-	18
1909	42	12	4	12	-	-	7	-	8	14	14	-	2	2	-	-	7	-	-	12
1910	32	8	1	4	1	-	11	-	11	7	15	2	-	-	-	-	9	-	1	6
1911	71	12	3	5	10	-	31	-	12	39	44	7	1	1	-	-	31	-	1	37
1912	80	18	6	15	9	-	22	-	27	22	44	14	5	3	-	-	16	-	9	20
1913	62	14	2	11	7	1	22	-	15	37	34	6	1	3	-	1	22	-	3	31
1914	77	19	4	22	10	-	10	-	19	23	33	17	1	1	2	-	10	-	7	21
1915	77	18	1	7	8	8	10	1	50	13	42	14	1	2	3	5	10	-	28	13
1916	204	51	15	33	30	37	12	6	81	34	80	27	5	10	13	10	11	4	41	32
1917	149	38	13	9	12	38	11	21	97	15	40	20	3	1	-	11	3	1	21	12
Всього	895	203	50	135	94	87	155	31	350	225	369	108	19	24	18	27	138	5	112	204

Складено за: "Книжная летопись", СПб, 1907-1917 гг.; Muzeum Polskie. - Kijow, 1917-1918 та іншими джерелами.

Проаналізуємо дані цієї таблиці. Хоч уже в 1907 році видано 53 польських друки, але книг серед них було дуже мало, переважали інформаційні видання, так звані “одноденки”, календарі і т.д. І навіть В.Ідзіковський видав усього три книжки: одну — художню, одну — з музичної літератури і календар на 1908 рік. Приблизно така ж ситуація у кількісному і якісному відношенні збереглася і в наступні роки. Перелом в цьому у бік збільшення кількості книг і зростання тут питомої ваги художньої, історично-релігійної, наукової і науково-популярної літератури спостерігається лише з 1911 року.

“Зоряна година” ж для польського книговидавництва на Україні наступила у роки першої світової війни. З зайнятих німецькими військами теренів Царства Польського, західних областей України й Білорусії, Прибалтики було евакуйовано перед відступом царської армії близько мільйона поляків. Попри надання їм якогось притулку і засобів до виживання, необхідно було задовольнити і їх духовний голод на книгу. Варшава — потужний центр польського книгодрукування в імперії з її багатими традиціями в цьому і з наявністю великої кількості видавництв та друкарень була зайнята німцями, як і інші польські міста, де було розвинуте книгодрукування — Лодзь, Ченстохова, Пьотркув та інші. В руках німецьких військ опинилось і Вільно (Вільнюс), де теж видавалось багато польської літератури.

Отже, задовольнити духовний голод польських біженців тепер впало в основному на плечі тих міст, в яких була найбільше розвинута поліграфічна база в імперії — Санкт-Петербурга, Москви і Києва. В Санкт-Петербурзі існували від кількох десятиліть певні традиції польського книгодрукування, насамперед завдяки видавничій діяльності фірми Грендишинського. У Москві ж видавалось до першої

світової війни дуже мало — буквально одиниці польських книжок. Тепер у цих трьох містах розгорнулося їх масове видання. І в цьому негласному суперництві між книговидавцями польської літератури Київ вийшов на перше місце, значно випередивши і Петроград, і Москву.

Апогеєм польського книгодрукування на Україні став 1916 рік, коли було видано за нашими підрахунками 204 книги, в тому числі понад 50 — художніх творів, близько 30-ти назв наукової та науково-популярної літератури. Відзначимо і різке зростання у 1916-1917 рр. видання педагогічної літератури (в першу чергу шкільних підручників), що було викликане відкриттям в цей період в Україні цілого ряду польських навчальних закладів.

Значно зросло в ці роки і видання історичної літератури, що пояснюється необхідністю в той час посилення усвідомлення польського населення про історичне минуле Польщі, оскільки раніше випуск такої літератури практично був неможливим.

У 1917 році має, однак, місце, як видно з наведеної таблиці, уже певний спад у виданні польських книг в Україні, хоч здавалось би тепер появилсь для цієї справи кращі, ніж будь-коли умови. Знесено царську цензуру, можна було вільно видавати будь-яку літературу, в тому числі польською мовою. На Україні в цей час йшло повним ходом створення польської національно-культурної автономії і Центральна Рада всіляко цьому допомагала.

Але з другого боку, анархія, яка стала ширитись на Україні, особливо з осені 1917 року, не сприяла цим процесам, що, зокрема, відбивалося і на книговидавничій справі. Слід зробити, однак, тут застереження, що навряд чи є можливим ідентифікувати всі польські видання, які вийшли 1917 року в Україні, бо не всі вони, очевидно, потрапили тоді до

бібліотек, петроградської “Книжной летописи”, або ж списків друків, які від часу до часу вміщувались в тих чи інших періодичних виданнях в Україні. При аналізі виданих тут в 1917 році польських книг впадає в око значне зростання видаць політичної літератури, що було одним з свідчень різкої політизації громадського життя на Україні, в тому числі в середовищі польської національної меншини.

В тому, що Київ посів у ті роки провідне місце в імперії у виданні польських книг, завдячується, насамперед, видавничій діяльності фірми В. Ідзіковського. В першу чергу слід відзначити її заслуги в виданні художньої літератури. Тут ми знаходимо, зокрема, твори тогочасних відомих польських письменників С. Пшибишевського, К. Тетмайера, М. Родзевичуви, К. Макушинського та інших. Дуже популярними були тоді серед польських читачів (такими, до речі, вони залишаються в Польщі і досі) твори уродженки Волині письменниці Хелени Мнішек. Так ось все, що вона написала, виходило в той час у Києві у видавництві фірми “Л. Ідзіковський”, причому навіть кількома виданнями. Тут були знамениті її повісті “Прокажена” і “Ординат Міхоровський”, а також - “Геєнна”, “Панич”, “Княжата бору”, “Зашумілі пера”.

Слід сказати, що до честі фірми, вона старалась весь довгий період свого існування в Києві, як правило, видавати в першу чергу тих польських авторів, які жили й творили на Україні, а що торкається музики, то й, як уже вище говорилося, і твори українських композиторів, або в їх обробці українські народні пісні.

Повертаючись до художньої літератури, слід відзначити, що фірма видавала й твори класиків світової літератури — Х. Андерсена, Р. Роллана, Д. Дідро, С. Лагерльоф та інших. Вона видала тоді й “Українські народні казки” в прекрасному

Вона видала тоді й “Українські народні казки” в прекрасному перекладі С.Павловської-Корвін.

Видавнича діяльність фірми була досить різноманітною. Поза художньою, вона видавала також наукову і релігійну літературу, пісенники, шкільні підручники. Значною популярністю користувалися різного типу календарі, що їх видавала фірма. З 1898 по 1917 рік і досить високим, як на ті часи, тиражем в 2-3 тисячі примірників видавався “Київський календар. Літературно-інформаційний щорічник”, а з 1910 р. також “Ютшенка” (“Зірниця”) — календар, як у ньому було сказано, “для сіл і міст”. Він мав формат журналу, у ньому крім звичайної для календарів інформації, вміщувались різноманітні поради з медицини, ведення сільського господарства і т.д., був літературний розділ, друкувались статті з історичної тематики тощо. Поза Україною “Ютшенка” поширювалась по всій імперії — від Польщі до Далекого Сходу, від Півночі Росії до Середньої Азії. Фірма видавала також відривні календарі, кишенькові, тижневі та інші, регулярно щороку — плани Києва.

Важливе місце у діяльності фірми займали видання краєзнавчої літератури: художніх альбомів з видами української старовини, путівників по містах і губерніях України, історичних нарисів. Серед них — “Київ і його пам’ятки” В.Цеховського, “Київ. Легенди, перекази, історія. Дослідження і історичні нариси” Ф.Равіти-Гавронського, “Кам’янець-Подільський (Історичний нарис)” А.Прусевича, “Опис Київського повіту” Е.Руліковського та ін. В них вміщено багато важливих відомостей з історії даних місцевостей, тому ці видання як джерело знань з минулого Київщини та Поділля, з огляду на їх багатющий фактичний матеріал, не втратили певного свого значення і до сьогодні.

Взагалі історичній тематиці фірма у своїй видавничій

науково-популярні праці, які частково виходили в серії “Золоті іскорки”, розрахованій в першу чергу на шкільну молодь (в цій серії також друкувались і кращі твори світової літератури, книги на пригодницьку тематику тощо). Але серед книг цієї серії були й видання, розраховані не тільки на молодь, але й на дорослих читачів, прикладом чого може бути “Популярна історія Польщі” В.Корницького. Поза цією серією — в 1916 році, коли виникли для цього уже більш сприятливі можливості, були видані й інші праці на цю тему: “Історія Польщі” З.Улашинувни, “Історія незалежної Польщі” Т.Ухми і т.д. Виходили у фірмі серйозні монографічні дослідження, в тому числі й українознавчого характеру, наприклад, “Київські контракти. Нариси історично-звичаєві” відомого вченого Г.Улашина, “Сторінки з історії Кам’янецької єпархії” Н.Косцельського, або ж “Польська молодь в Київському університеті перед 1863 роком” М.Дубецького та ін.

Як і раніше, фірма приділяла велику увагу виданню музичної літератури. Після революції 1905 року, коли появились українські видавничі кооперативи і для українських композиторів створились трохи кращі умови для публікації своїх творів, В.Ідзіковський видавав їх, ясна річ, уже дещо менше, але ще відносно досить багато. Так, лише в 1911 році він випустив 30 окремих видань їх творів (йдеться про публікації з україномовним текстом), в тому числі 12 творів Я.Степового на слова Т.Шевченка, Лесі Українки й О.Олеся, 6 творів К.Стеценка на слова Т.Шевченка (в тому числі його “Заповіт”, а ще раніше В.Ідзіковський також видав і “Заповіт” з музикою польсько-українського композитора В.Заремби), В.Самійленка, П.Грабовського, того ж О.Олеся.

В список цих 30-ти творів, крім того входять 6 видань в серії “Думи і пісні з “Кобзаря” Т.Шевченка” композитора П.Сеніці (“Минули літа молодії”, “Тече вода в синє море”,

“Якби мені черевики” та інші). Сюди ж увійшли і відома “Гандзя-цяця молодичка” в обробці польського композитора, палкого прихильника і поширювача української народної пісні А.Коціпінського, збірник українських пісень для хору в обробці видатного композитора і хормейстера Олександра Кошиця.

Наступного року знову ж таки окремими виданнями В.Ідзіковський випустив 12 пісенних творів К.Стеценка на слова П.Грабовського, М.Вороного, О.Олеся, В.Самійленка та інших українських поетів.

Ще через рік В.Ідзіковський знову випустив, і як завжди окремими виданнями, ще 12 творів українських композиторів: того ж Я.Степового на слова О.Олеся, М.Рильського, твори О.Кошиця — в тому числі його романс “Колись було виходила в садочок” на слова Б.Грінченка, пісню В.Заремби на слова В.Висоцького “Україно, Україно — Божа Ти дитино”, кілька українських народних пісень або таких, які стали народними, як наприклад, “Стоїть гора високая” композитора Д.Бонковського на слова Л.Глібова.

Взагалі слід сказати, що в цей період між двома російськими революціями В.Ідзіковський видав ряд і інших творів, авторами слів і музики котрих були українські чи польські поети й композитори, які (твори) стали народними піснями в Україні. Це пісня Кармелюка “Повернувся я з Сибіру” (слова А.Станіславського, музика В.Гартевальда), “Дивлюсь я на небо” (слова М.Петренка, музика В.Заремби), “Садок вишневий біля хати” і “Нащо мені чорні брови” (слова Т.Шевченка, музика М.Лисенка) та інші.

Видавав В.Ідзіковський і більші за обсягом твори або збірки творів українських композиторів: зокрема кілька разів, у тому числі в Москві, збірники українських народних пісень в обробці О.Кошиця, широковідомі “Вечорниці”

П. Ніщинського тощо. Видав також популярну тоді одноактну п'єсу драматурга В. Велісовського "Бувальщина" з музикою до неї К. Стеценка.

Випускав він в цей час і серйозні наукові дослідження провідних польських музикознавців, серед них монографії А. Полінського, присвячені життю і творчості Ф. Шопена і С. Монюшка, а також розвідку А. Вельхорського "Про русинську (тобто українську — І.Л.) музику" та ін.

Але не завжди все з виданням польської літератури проходило В. Ідзіковському гладко. Так, розпорядженням судових властей, виданий ним у 1907 році збірник "Фрустра" було вилучено з продажу і знищено, хоч перед тим цензура і дала дозвіл на його публікацію.⁷⁷ Та й сам особисто В. Ідзіковський не unikнув судових переслідувань. За видання у 1912 році праці М. Дубецького, присвяченої життю і діяльності Ромуальда Траугутта — керівника повстання 1863 року він дістав від царського суду три роки тюремного ув'язнення. Щоправда, сидів В. Ідзіковський там недовго — вищі судові інстанції у Санкт-Петербурзі, до яких вдалося йому дотягнутися, змінили цей вирок, і київського книговидавця випустили з-за ґрат на "волю".

В роки першої світової війни видавничою діяльністю займалась і фірма Н. Геринна. Вона теж видавала художню, історичну та релігійну літературу, книги для молоді і дітей, шкільні підручники, календарі тощо. Усього Н. Герин випустив в 1916-1917 роках за нашими підрахунками 17 книг. Видавав він здебільшого в нововідкритій перед війною Слов'янській друкарні В'ячеслава Швиговського, яка польською мовою в 1915-1917 рр. всього випустила в світ 22 книги (теж за нашими підрахунками).

Значну видавничу активність виявила у Києві утворена в роки війни Рада з'їздів польських організацій допомоги

роки війни Рада з'їздів польських організацій допомоги жертвам війни — громадське об'єднання, покликане допомагати польським біженцям. Найбільше її діяльність в цьому напрямку проявилась у 1916 році, коли ця Рада видала 18 книг — в основному (14 видань) це була література для потреб польських шкіл, решта — на науково-популярну, в тому числі й історичну тематику.

У 1917 році виникло книговидавництво В. Карпінського, яке містилося по вулиці Хрещатик, 25. Воно спеціалізувалось на виданні польської історико-патріотичної літератури і того року встигло видати 6 книжок з цієї тематики. Кілька брошур на педагогічну і релігійну тематику випустили також київські книгарні, відкриті в 1916-1917 роках: “Новомейська” (“Новоміська”) і “Польська”. Остання розміщалась на вулиці Костьольній, 8 і пропонувала покупцям в основному католицьку літературу.

Помітним центром польського книговидавництва в Україні ставала Одеса. Уже в 1907 році тут було видано 12 книг. В цьому, насамперед, заслуга відомого місцевого українофіла адвоката Яна Мйодушевського, якому належала більша половина з цих 12 друків. Сюди входили, брошури на актуальну тематику життя польської громади в Одесі, художня література, книжечки для дітей. Саме в дитячій серії “Читанка польська” видав Я. Мйодушевський тоді й оповідання з життя польських засланців — “Нещасливий”, автором якого був Фелікс Кон. Не знав — не видав адвокат, що пройде десяток років і ця людина стане одним з керівників радянської влади на Україні, яка принесе так багато страждань і горя тутешній польській національній меншині.

Другим поважним видавцем польських книг в Одесі був тутешній “Польський дім”. Він випускав, зокрема, щорічний календар. Але це був не просто календар, а книга середнього

типу видань матеріалу, знаходив чимало цікавих статей і про життя як місцевих поляків, так і польських общин в інших містах і регіонах імперії, статті на історичну, економічну і культурну тематику, вміщувались художні твори. Журнал мав досить кваліфікованих редакторів — усі його матеріали, були, як правило, написані добротною живою мовою, читаються і сьогодні з приємністю.

В ті роки в Одесі дещо видавав і Е.Островський, особливо в галузі музичної літератури, надаючи перевагу творам місцевих митців музики. В окремі роки він також випускав і свій “Одеський календар”. Всього з 1907 по 1917 рік включно в цьому причорноморському місті було видано, за нашими підрахунками, 52 польських книги.

В роки другої світової війни значним центром польського книгодрукування в Україні ставав Харків. В 1915-1916 рр. сюди добралося і тут тимчасово осіли 30 тисяч польських біженців, і треба було якось вгамувати їх духовний голод, в тому числі через польську книгу, що й тут робилося. У місті на вул.Сумській відкривається тоді нова польська книгарня. Вона енергійно береться не тільки за продаж польської літератури, але й за її випуск у світ.

В 1916 році у Харкові було видано 30 польських книг, з них третину — Польською книгарнею. Сюди входила література на релігійну, педагогічну, історичну тематику, науково-популярні праці на інші теми, художні твори. Причому робила це книгарня досить оперативно. Наприклад, варто було евакуйованому до Харкова Леопольду Стаффу, якого вважають одним з найкращих польських поетів принаймні у ХХ столітті, написати у Харкові цикл своїх поезій, котрі увійшли до збірки “Сівба долі”, як Польська книгарня тут же її видала. Знавці творчості Л.Стаффа твердять, що окремі вірші другої його збірки “Радуга сліз і

крові” — виданої у Харкові вже 1918 року (“Перелом” та інші) написані поетом, до речі, як безпосередній його відгук на революційні події 1917 року в місті.⁷⁸

Близько двох третин виданої того року у Харкові літератури побачило тоді світ завдяки зусиллям ксьондза Фелікса Шнарбаховського. Серед виданих тут його 18-ти брошур були публікації не лише з релігійних питань, але й і науково-популярна література, включаючи історичну тематику, шкільні видання, художні твори. Його брошури видавались тут в двох серіях: “Бібліотека для вигнанців” і “Народна бібліотека”. Публікації останньої виходили в друкарні Гуецького, теж заснованої в роки війни (в 1916 р. вона видала 15 польських книг).

Взагалі, слід сказати, що Ф.Шнарбаховський виявляв велику активність у виданні популярної літератури для просвіти польського населення, організовуючи скрізь, де тільки можна було випуск дешевих брошур, в яких проповідував християнські цінності, здоровий образ життя.

Так, будучи призначеним у 1914 році адміністратором парафії у маленькому містечку Браїлів на Поділлі, він тут організував друкарню, де видавав підготовлені ним брошури на ці теми — так звану “Копійчану серію”, оскільки кожне видання тут коштувало всього лише 1 копіюку. Причому це були брошури не обов’язково релігійного змісту, але й такі, в яких роз’яснювались високі моральні принципи поведінки людей, література на історичну тематику, наприклад, історико-краєзнавчі нариси про той же Браїлів, Фастів і т.д. Налагодив Ф.Шнарбаховський і видання “Браїлівського календаря”, де теж чимало місця приділялось історії цього міста, взагалі минулому і сучасному життя поляків на Поділлі. Всього ксьондз випустив у Браїлові 30 окремих друків з вищеназваної тематики.

Крім того, Ф.Шнарбаховський ще видав у Житомирі в 1907-1911 рр. 14 окремих видань на вищезгадану тематику. Саме завдяки його енергії та інших таких же ентузіастів відроджувався у Житомирі давній центр польського книговидавництва в Україні. Протягом 1907-1917 рр. тут було видано 25 друків — в основному це була література на релігійну тематику.

В 1917 році у Житомирі налагодив випуск книг польською мовою у заснованій ним тут власній друкарні ксьондз Д.Бончковський — той самий, що відродив у Києві видання Бердичівського календаря. Він же, до речі, був і засновником Польської книгарні у Києві у 1916 році на вулиці Костьольній і ініціатором видання нею тут літератури на історичну і педагогічну тематику.

У Катеринославі Г.Кригер ще з 1904 року почав випуск музичної літератури. Всього він видав понад 600 творів польської, російської та німецької музики,⁷⁹ використовуючи для цього друкарні мало не по всій Україні, в тому числі київську “Польську друкарню”.

Як вельми позитивний факт тогочасного культурного життя на Україні, відзначимо те, що окремі книги були тоді видані спільними зусиллями українців і поляків. Прикладом цього є випущений у світ в 1909 році “Літературний річник українських і польських авторів”. Ініціатива видання вийшла від поляків, але багато зробила для того, щоб ідею втілити в життя Олена Пчілка і її журнал “Рідний край”. З українського боку вміщено в річнику твори Лесі Українки, М.Вороного, М.Коцюбинського, Г.Хоткевича, Г.Чупринки, Х.Алчевської, Дніпрової Чайки (Л.Василевської) та інших відомих письменників. Польська проза і поезія була тут представлена в основному іменами тоді ще молодих письменників Б.Лесьмяна, Я.Подгорської, З.Улашинувни, К.Глінки,

Т.Лазовського, С.Прушинської та інших, а також одним з оповідань того ж Б.Корейво, який, як уже було вище сказано, продавши свою фірму Ідзіковським, зайнявся літературною працею.

Придбані від розповсюдження “Річника” кошти призначались на побудову пам’ятника Т.Г.Шевченку в Києві і на перевезення тіла Ю.Словацького з Парижа до Польщі, що приурочувалось зробити до столітнього ювілею з дня його народження, але було здійснено лише в 1927 році. Не вдалося втілити в життя при царизмі і намір спорудити у Києві пам’ятник Великому Кобзареві.

Дуже вартісним, на наш погляд, виданням стала і велика за обсягом книга “Z dziejow Ukrainy” (“З історії України”), що вийшла польською мовою у Києві 1912 року. Вона була випущена в світ в пам’ять видатних діячів української і польської культури та національно-демократичного руху Володимира Антоновича, Павліна Свєціцького і Тадея Рильського. Сюди ввійшли твори українських і польських істориків Михайла Грушевського, В’ячеслава (Вацлава) Липинського (його велика заслуга і в тому, що ця книга побачила світ), Кароля Шайнохи, ряд цікавих і важливих архівних документів, присвячених історії українсько-польських відносин — особливо доби Хмельниччини, а також історичні українські пісні, дума Івана Мазепи.

В книзі, що цікаво, було вміщено велике фото В.Антоновича і Т.Рильського. Між ними на знімку сидів маленький дуже симпатичний хлопчик. І ніхто тоді ще не думав, що цей хлопчик — син Тадея Рильського — Максим в недалекому майбутньому стане видатним українським поетом, який внесе великий вклад у розвиток українсько-польських зв’язків. Саме він перекладе на українську мову польську національну епопею “Пан Тадеуш” Адама

Міцкевича. Цей переклад, як відомо, було визнано кращим серед перекладів цієї поеми на багато мов світу, що й не дивно, Адже М.Рильський бездоганно знав польську мову, добре відчував польський національний дух, яким просякнута цей безсмертний твір А.Міцкевича. Все це український поет увібрав у себе ще в дитинстві, в його родинному домі польська культура була у великій пошані.

Цю книгу було б дуже добре перевидати в наш час, переклавши її на українську мову. Вона допомогла б зняти чимало упереджених суджень, що ще й досі мають поширення серед частини нашої громадськості про українсько-польські відносини в минулому. Одночасно це було б і данною пам'яті В.Липинського — ініціатора і натхненника видання цієї вартісної книги.

Поза названими вище містами України після 1905 року польські книги стали видаватись також у Вінниці (в друкарні В.Непокойчицької), Кам'янці-Подільському, Проскурові, Катеринославі, Білій Церкві, Сімферополі, Рівному (Л.Рутковський видавав тут в 1913-1914 рр. місцевий календар), Могилеві-Подільському, Бердичеві, Чернігові, Заславі, Умані, Звенигороді, Старокостянтиніві. Спостерігався справжній ренесанс польського книговидавництва на Україні. І шкода, що невдовзі — після 1917 року цей процес був так безглуздо припинений.

¹Kuszejko J. *Książka polska w Rosji na przełomie XIX i XX wieku*. - Warszawa, - 1973. - S.51.

²Römer E., Weinfeld J/ *Rocznik Polski. Tablice statystyczne*. -Krakow, 1919. - S.37.

³Jasinska M. Zawadzki Jozef// *Słownik pracowników książki polskiej (dani - SPKP)*. - Warszawa-Lodz, 1972. - S.1014.

⁴Kraj. - 1886. - № 18. - S.13.

- ⁵ Вedomость о доходах, расходах, прибылях и убытках типографии Университета св.Владимира в период хозяйственного управления ею университетом с 1 января 1836 г. по 1 апреля 1850 года // Университетские известия. - 1862. - № 3. Отдел 2. Первая таблица.
- ⁶ Иконников В.С. Университетская типография (записка). - Киев, 1884. - С.17.
- ⁷ Ходецкий С. Две записки об университетской типографии // Университетские известия. - 1873. - № 8. - С.11.
- ⁸ Иконников В.С. - Указ.соч. - С.15-16, 21-22.
- ⁹ Вedomость о доходах, расходах, прибылях Типографии университета св.Владимира в период арендного содержания. Таблица В // Там же.
- ¹⁰ Контракт, заключенный Правлением университета св.Владимира с дворянином Иосифом Завадским на 12 летнее арендное содержание последним типографии и литографии с 1 апреля 1862 г. по 1 апреля 1874 года // Университетские известия. - 1862. - Июль. - С.7; Контракт, заключенный Правлением университета с дворянином Иосифом Завадским на арендное содержание типографии с 1-го апреля 1874 г. по 1 апреля 1884 г. // Университетские известия. - 1874. - № 9. - С.3.
- ¹¹ Университетские известия. - 1884. - № 2. - Официальная часть. - С.77-78.
- ¹² Контракт... // Университетские известия. - 1874. - № 9. - С. 3.
- ¹³ Dlugosz J. Korejwo Boleslaw // SPKP. - S. 441.
- ¹⁴ Kraj. - 1898. - № 26. - S.3; Rogala J. Idzikowski // SPKP. - S.347.
- ¹⁵ Весь Киев на 1914 год С.М.Богуславского, Киев, 1914. - С.768; Kuszlejko J. Op.cit. - S.162.
- ¹⁶ Підраховано за: Каталог русских книг библиотеки Л.Позиковского. - Киев, 1915. - С.556-559.
- ¹⁷ Див.: Каталог русских книг библиотеки Л.Позиковского.
- ¹⁸ Див.: Katalog ksiazek i czasopism polskich czytelnі L.Idzikowskiego. - Kijow, 1901; Katalog czytelnі L.Idzikowskiego. - Kijow, [1911] i inne katalogi tej czytelnі, wydane w tym okresie czasu.
- ¹⁹ Katalog czytelnі L.Idzikowskiego. -S.556; Katalog ksiazek... -Okladka.
- ²⁰ Kuszlejko J. Op.cit. - S.150-151.
- ²¹ Pfeiffer H. Idzikowski Wladyslaw // Polski Słownik Biograficzny (дали - PSB). - Wrocław e.a., 1962. - T.X/I. -Z. 44. -S.141-142; Tej ze. Idzikowski Leon // Ibid. - S.139.
- ²² Zienkiewicz T.Polskie zycie literackie w Kijowie w latach 1905-1918. - Olsztyn, 1990. - S.108.
- ²³ Центральний державний архів громадських об'єднань України. - Ф. 1

- ²³ Центральний державний архів громадських об'єднань України. - Ф. 1
- Оп. 6. - Спр. 13. - Арк. 97-98.
- ²⁴ *Kłosy Ukrainskie*. - 1915. - № 6/7. - S. 19.
- ²⁵ *Ibid.* - S. 12; Podgoreczny J., Podlaszewska K. *Gieryn Narczyk // SPKP*. - S. 259.
- ²⁶ Див.: *Katalog Wypożyczalni książek M. Olszewskiej*. - Kijow, 1907.
- ²⁷ *Zienkiewicz T. Op.cit.* - S. 119.
- ²⁸ *SPKP*. - S. 1015, 1023.
- ²⁹ *Treichel J. Zwierowicz Antoni // SPKP*. - S. 1029.
- ³⁰ *Długosz J., Matuszewska M. Ostrowski Edward // SPKP*. - S. 653.
- ³¹ *Kraj*. - 1898. - № 42. - S. 40; *Kuśszlejko J. Op.cit.* - S. 77, 132, 193.
- ³² *Kraj*. - 1898. - № 41. - S. 12, 26; № 42. - S. 4.
- ³³ *Pieczatkowski F. Krygier Henryk // SPKP*. - S. 476.
- ³⁴ *Encyklopedia wiedzy o książce*. - Wrocław e.a. - 1971. - S. 1253-1254.
- ³⁵ *Kuśszlejko J. Op.cit.* - S. 133, 166, 193.
- ³⁶ *Ibid.* - S. 79, 85, 191-193.
- ³⁷ *Dom Polski. Kalendarz popularny na rok zwyczajny 1913*. - Odesa, 1913.
- S. 2, 149, 156.
- ³⁸ *Encyklopedia wiedzy o książce*. - S. 246.
- ³⁹ Центральний державний історичний архів України (далі - ЦДА України). - Ф. 442. - Оп. 861. - Спр. 307. - Арк. 10. 20 зв., 32, 37.
- ⁴⁰ Там само. - Спр. 24. - Арк. 10-17.
- ⁴¹ Там само. - Ф. 470/1838. - Оп. 1. - Спр. 192. - Арк. 10; *Tabis J. Polacy na Uniwersytecie Kijowskim 1834-1863*. - Krakow, 1974. - S. 61.
- ⁴² *Zienkiewicz T. Op.cit.* - S. 119.
- ⁴³ ЦДА України. - Ф. 442. - Оп. 861. - Спр. 218. - Ч. 1. - Арк. 77 зв.
- ⁴⁴ Там само. - Арк. 51 зв.
- ⁴⁵ Там само. - Арк. 78 зв.
- ⁴⁶ *Детальніше про це див.: Najdus W. Polacy w Rewolucji 1917 Roku*. - Warszawa, 1967. - S. 47.
- ⁴⁷ Підраховано за: *Radziszewski F. Wiadomosc historyczno-statystyczna o znakomitszych bibliotekach i archiwach publicznych i prywatnych*. - Krakow, 1875. - *Passim*.
- ⁴⁸ *Gloger Z. Encyklopedia Staropolska*. - T. I. - Warszawa, 1974. - S. 166-168.
- ⁴⁹ За: *Пваск У.Г. Частные библиотеки в России*. - Спб. - 1912; *Адресная книга русских библиофилов. Составил М.Я. Параделов, М., 1904; Бокачев Н. Описи русских библиотек*. - СПб, 1890; *Иконников В.С. Опыт русской историографии*. - Киев, 1892. - Т. I. - Кн. 2; *Gloger Z. - Op.cit.; Radziszewski F. Op.cit.; Słownik Pracowników Książki Polskiej i in.*

уточненнями і корекцією за іншими джерелами).

- ⁵¹ Иконников В.С. Опыт русской историографии... - С. 1236.
- ⁵² Іваск У.Г. Указ.соч. - С. 55; Зданевич Б. Каталог інкунабул. - К., 1974. - С. 121, 158-159; Radziszewski F. Op.cit. - S.117; SPKP.—S.691.
- ⁵³ Див. посилання № 50.
- ⁵⁴ Dlugosz J. Potocki Jozef // PSB. - T. XXVIII/1. - Z. 116. - S. 80.
- ⁵⁵ Kuszajowna J. Sanguszko // SPKP. - S. 787; Dlugosz J., Kuszajowna J. Sanguszkowa Klementyna // Ibid. - S.787-788; Dlugosz J. Sanguszko Roman // PSB. - T.XXXIV/4. - Z.143. - S. 508.
- ⁵⁶ Зданевич Б. Вказ.праця. - Пассім.
- ⁵⁷ Колесник Е.А. Книжные коллекции Центральной научной библиотеки Академии наук УССР. - Киев, 1988. - С. 42.
- ⁵⁸ Энциклопедический словарь Ф.Брокгауза и И.Ефрона. - Т. Ша. - Спб., 1891. - С. 491.
- ⁵⁹ Лазаревский А.М. Старинные польско-русские календари // Чтения в Историческом обществе Пестора-Летописца. - Киев, 1900. - Кн. 14. - Вып. 2. - С. 102.
- ⁶⁰ Там же. - С. 103.
- ⁶¹ Колесник Е.А. Указ.труд. - С. 41.
- ⁶² Лазаревский А.М. Указ.труд. - С. 102.
- ⁶³ Там же. - С. 117.
- ⁶⁴ Там же. - С. 115.
- ⁶⁵ Radziszewski F. Op.cit. - S: 12, 21.
- ⁶⁶ Колесник Е.А. Указ.труд. - С. 41.
- ⁶⁷ Radziszewski F. Op.cit. - S. 123.
- ⁶⁸ Зданевич Б. Вказ.праця. - С. 11, 37, 150.
- ⁶⁹ Pfeiffer H. Idzikowski Leon. - S. 139; Tej ze. Idzikowski Wladyslaw. - S. 141-142.
- ⁷⁰ Zienkiewicz T. Op.cit. - S. 108.
- ⁷¹ Ізідківський В. Польський видавець про М.Лисенка // М.В.Лисенко. - К., 1968. - С. 673-674.
- ⁷² Там же. - С.675.
- ⁷³ Лисенко М.В. Листи. - К., 1964. - С. 405.
- ⁷⁴ Лисенко О.М. М.В.Лисенко. - К., 1966. - С. 341-342.
- ⁷⁵ Там само. - С. 342.
- ⁷⁶ Zienkiewicz T. Op.cit. - S. 109.
- ⁷⁷ ЦДІА України. - Ф. 275. - Оп. 1. - Спр. 2339. - Арк. 448.
- ⁷⁸ Див.: Czachowska J. Staffw Charkowie // Tworczość. - 1965. - № 4. - S. 101.
- ⁷⁹ Pieczatkowski F. Op.cit. - S. 476.

IV. ПОЛЬСЬКА КНИГА В БІБЛІОТЕКАХ НАДДНІПРЯНЩИНИ

1. На полицях навчальних закладів.

Основним джерелом, через яке польська книга як друкована в Україні, так і за її межами — у Королівстві Польському, Санкт-Петербурзі і т.д., доходила до читача на Наддніпрянщині (якщо абстрагуватись від книгарень), були бібліотеки. Що являла собою бібліотечна мережа тодішньої України в складі Російської імперії? До неї входили бібліотеки навчальних закладів: університетів, інститутів, духовних академій і семінарій, гімназій і реальних училищ, різних установ і організацій, в тому числі громадських, публічні як платні, так і безплатні — так звані народні читальні, а також приватні публічні бібліотеки. Усі ці бібліотеки, як правило, були російськомовні, тобто в них переважала або взагалі домінувала література російською мовою. Всі вони як за своєю кількістю (а їх було перед революцією 1917 року понад три тисячі), так і охопленням читачів значно перекривали нечисленні в Наддніпрянській Україні польські бібліотеки, які існували в абсолютній більшості при польських книгарнях. Останніх було за нашими підрахунками перед першою світовою війною - лише 34 (до того ж не при всіх з них були відкриті бібліотечні відділи).

Звичайно, що в багатьох із цих російськомовних бібліотек в більшій чи меншій кількості знаходилась література іншими мовами, в тому числі і польською. В деяких з них польськомовні книги чи книги, перекладені з польської на російську мову, що особливо стосується художньої літератури, складали значний відсоток книжкових фондів. Більше того, вони лягли в основу деяких новостворюваних

бібліотек, які з часом перетворились в одні з головних книгозбірень в Україні.

Сюди, в першу чергу, слід віднести університетські бібліотеки, а серед них в цьому відношенні варто передусім віділити бібліотеку Київського університету св.Володимира. І це сталося неспроста. Річ в тому, що царський уряд, наляканий польським повстанням 1830-1831 рр. вирішив відкрити в Києві університет, одним з завдань якого повинно було стати перевиховання поляків — насамперед мешканців Правобережної України в дусі відданості російському царю-батькуші. Звичайно, було б найкраще, міркували в Санкт-Петербурзі, якби це робилося силами самих же поляків. Але де взяти відповідні кадри для цього? Вихід, здавалося, знайшовся.

В ту пору славився рівнем постановки своєї навчально-виховної роботи польський Волинський ліцей в місті Кременці. Можна сказати, що він випромінював “польський дух” принаймні на всю Правобережну Україну. В ліцей були сконцентровані прекрасні викладацькі кадри. Він мав чудову бібліотеку. Отож, царським урядом було вирішено ліцей закрити, а його викладачів перевести в новостворюваний Київський університет. Царські чиновники вважали, що під пильним оком ректорату, місцевих губернських і міських властей та жандармів університет функціонуватиме в бажаному для царського самодержавства навчально-виховному руслі. Наївні це були, як показала подальша історія університету, розрахунки, але власті приступили до їх реалізації. Разом з переведенням у Київ викладачів ліцею сюди перевезли і його солідну навчально-матеріальну базу, в тому числі і бібліотеку. Вона надалі й послужила основою наукової бібліотеки Київського імператорського університету св.Володимира.

А перевозити було що. Засновник Кременецького ліцею Тадеуш Чацький хотів зробити своє дітище першорядним навчальним закладом (що йому великою мірою і вдалося), із стін якого виходили б високоосвічені фахівці. Тому під їх підготовку Т. Чацький намагався підвести необхідну матеріальну базу. Не шкодуючи для цього ні сил, ні часу, ні коштів (часом власних), він створив, зокрема, прекрасну бібліотеку: дещо придбав за гроші, дещо йому подарували аристократичні польські родини, які мали старовинні й досить цінні книгозібрання і прагнули допомогти Т. Чацькому в цій благородній справі. Після закриття Волінського ліцею всі ці книжкові придбання були передані Київському університету в кількості 24379 книг у 34378 томах.¹

Серед колекції книг, переданих до Києва з Кременця, безперечно найбільшу цінність складала Королівська бібліотека — книгозібрання, яке належало останньому польському королеві Станіславу Августу Понятовському і було куплене Т. Чацьким у його спадкоємців за 15 тисяч золотих червінців. Визначне місце у Королівській бібліотеці займала так звана “Колекція Полона”, де були книги багатьма мовами польських і іноземних авторів, що стосувалися Речіпосполитої у всіх відношеннях: її минулого, природних умов, економічного життя, культури і побуту польського народу і т.д.²

Королівська бібліотека містила в собі, зокрема, значну кількість стародруків XV-XVIII століть, в тому числі 64 інкунабули. Серед них унікальні видання, як наприклад, один з двох, які збереглися в світі, примірник виданої ще на пергаменті у Венеції в 1476 році “Історії тварин” Арістотеля, єдиний у світі примірник трактату “Мистецтво пам’яті”, видрукуваний в Аугсбурзі 1479 року, видані у XV столітті твори давньоримських мислителів і поетів: Цицерона,

Горація, Овідія, Вергілія, Сенеки, капітальна книга Плінія Старшого “Природничча історія” в 37-и томах, що є свого роду енциклопедією античного світу, написаною на основі 2 тисяч праць понад ста римських та грецьких авторів, які (праці) майже всі втрачені (Венеція, 1499 р.), славетний твір великого вченого-медика середньовіччя Ібн-Сіни (Авіценни) “Канон лікарської науки” (Венеція, 1500 р.), перше видання знаменитої праці Міколая Коперніка “Про обертання небесних сфер” (Нюрнберг, 1543 р.), перший у новочасній географії атлас світу, створений видатним фламандським картографом Авраамом Ортелієм і видааний в Антверпені 1603 року та чимало інших рідкісних й надзвичайно цінних публікацій.³

В числі закуплених Т.Чацьким книгозібрань була й бібліотека директора училищ Подільської губернії Ф.Шейдта (912 томів). За фахом він був ботаніком, через те в його бібліотеці переважали книги з природничих наук, хоча тут знаходились й праці з історії, літературознавства, філології. Ще одну колекцію книг в університетській бібліотеці Києва склали книги, придбані в основному шляхом закупівлі самим Волинським ліцеєм — біля 5300 книг, виданих у XV — першій третині XIX століття. Серед них теж було чимало рідкісних видань, включаючи сюди 4 інкунабули, в тому числі перша друкована книга гуманістичного спрямування і водночас перша книга, друкована грецькими літерами “Про обов’язки” Цицерона, видана у Майнці ще 1465 року.⁴

Серед подарованих ліцею книгозібрань найбільшу цінність становила частина бібліотеки князів Яблоновських, яка знаходилася спочатку у Ляхівцях (тепер — Білогір’я), а потім у Теофіполі на Волині. Звідти надійшло до Кременця 2234 томи книг, а з пізнішими доповненнями до неї з інших книгозібрань, подарованих ліцею, наприклад книгозібранням

Кунегунди Чацької — родички Т. Чацького з села Боремеля на Рівненщині та інших, колекція Яблоновських складала понад 5600 томів.⁵ Вона, як писав відомий український знавець стародруків Б. Зданевич, — “складається майже з одних раритетів”.⁶ Серед них знаходилося 144 інкунабули, в тому числі збірник з 75 окремих римських видань XV ст., присвячених головним чином діяльності Ватикану, багато з яких дійшло до наших днів лише в кількох примірниках. Серед інкунабул — три примірники Біблії, виданої у Венеції в 1483 р. і в Базелі 1486 і 1498 роках, твори Арістотеля (Венеція, 1482 р., Лейпціг, 1490—1495 рр.); трактат астронома XIII ст. Бонатасо Гуїдо (Аугсбург, 1491 р.), твори Цицерона, Сенеки, Петрарки, видані у Венеції і Лейпцігу в останньому десятиріччі XV ст. та багато інших рідкісних видань.⁷

Волинському лицю було в свій час подаровано також колекцію книг Августа Фредеріка Мошинського з його маєтку Дольське на Волині (понад 2600 томів). Сюди ж потрапила й колекція Мікошевських (понад 800 бібліотечних одиниць). В обох книгозібраннях переважали стародруки XVI—XVIII століть польською й іншими мовами, серед яких, особливо в цьому останньому, було немало рідкісних пам’яток світової культури — наприклад “Atlas Magnus” (“Великий атлас”) в 11 томах, виданий в Амстердамі відомим голландським вченим і картографом Яном Блау.⁸ Тепер всі ці книги теж опинились у Києві.

Бібліотеці Волинського лицю були в свій час передані й книгозібрання деяких інших навчальних закладів, закритих царськими властями: Кременецького єзуїтського колегіуму — 694 томи — в більшості польською і латинською мовами з різних галузей науки і колішнього Почаївського повітового училища — понад 100 томів — здебільшого польських книг,

училища — понад 100 томів — здебільшого польських книг, виданих у XVIII — на початку XX століття — в основному навчальної літератури.⁹ Тепер вони всі теж потрапили до Києва.

Другим важливим джерелом формування основ бібліотеки Київського університету послужили книги, які поступили з Вільно (Вільнюса) в 30-40-х роках XIX ст. Це, насамперед, частина бібліотеки закритого царськими властями після польського повстання 1830-1831 рр. Віленського університету — 5387 видань у 7554 томах. Другу його частину передали в нововідкриті у Вільно (Вільнюсі) медико-хірургічну і духовну римо-католицьку академії. Але царизм, настрашений зростанням революційно-визвольних настроїв серед поляків, поспішив на початку 40-х років закрити і ці навчальні заклади. Бібліотеку медико-хірургічної академії (12262 книг у 17556 томах) передали Київському університету. Сюди ж передали й частину бібліотеки Римо-католицької духовної академії (231 видання у 863 томах).¹⁰

Серед усіх цих віленських колекцій теж було чимало дуже цінних видань, в тому числі 28 інкунабул¹¹ (між них, наприклад, багатоілюстрований “Гербарій”, виданий у Лувені близько 1484 року Йоганном Вельденером, рідкісні стародруки XVI-XVIII століть). Тут знаходилися, наприклад, першодруки праць славетних медиків античного світу: Гіппократа — це ім’я відоме всім, Авла Цельса — видатного вченого стародавнього Риму (енциклопедичний твір якого “Про медицину”, надрукований 1566 року, ще у XVIII столітті був класичним підручником для лікарів), перше повне видання (Венеція, 1541 рік) творів ще однієї знаменитості Стародавнього Риму — Клавдія Галена, праці якого з анатомії і фізіології людини мали великий вплив на розвиток медицини у середньовіччі, лягли в основу лікування протягом

Велику цінність становило також зібрання книг, яке належало колишньому ректору Віленського університету польському вченому-енциклопедисту Яну Снядецькому, в котре входило біля 700 томів книг, виданих у XVI—XIX століттях здебільшого польською та французькою мовами майже з усіх галузей науки.¹³

Київському університету були передані також книгозібрання деяких уніатських монастирів (в бібліотеках останніх теж було чимало польської літератури): монастиря Василіанів у Києві, частини монастирських бібліотек Василіанів в Каневі та Умані. Ця остання теж мала досить багате книгозібрання — воно нараховувало 13 тисяч томів.¹⁴

Оці всі книжкові колекції, передані університету з закритих царськими властями польських навчальних закладів, й поклали початок бібліотеці Київського університету. Звичайно, що із цих всіх колекцій основою фонду бібліотеки стало, безперечно, книгозібрання Волинського ліцею. Та й першим керівником університетської бібліотеки був поляк Павло Ярковський, який до того завідував бібліотекою у Кременецькому ліцеї. Він і перевіз його фонди до Києва. П.Ярковський був високоосвіченим фахівцем, знав кілька європейських мов, був професором Волинського ліцею, де вперше в імперії читав курс лекцій з книгознавства. “Це була людина дуже підготовлена до посади бібліотекаря... — так характеризували П.Ярковського в університеті півстоліттям пізніше, коли відзначали півстолітній ювілей вузу. — Десятирічне його управління бібліотекою можна назвати періодом її утворення і влаштування”.¹⁵ Уже в Києві він ще двічі її перевозив з місця на місце, привів у порядок зведені звідусіль книги. Його найближчими помічниками в цій роботі були працівники бібліотеки — поляки Юзеф Сомілавський, Ян Габенський, Юзеф Мікульський, Ян Багриновський,

Григорій Новогребельний.¹⁶

При П.Ярковському була організована окрема бібліотека для студентів університету. Для неї із загальної бібліотеки виділили частину книг. Саме студентській бібліотеці подарував відомий польський письменник “української школи” Міхал Грабовський своє власне досить численне книгозібрання, яке знаходилось у його садибі в Олександрівці Чигиринського повіту.¹⁷

Проте керівництво університету, серед якого були сильні російські шовіністичні настрої, в подальшому розпорядилося так почистити студентську бібліотеку від польських книг, що в ній практично не залишилося не тільки слідів від подарованого М.Грабовським книгозібрання, але й взагалі від польської літератури.¹⁸ Що ж, урок зі справи студента українця Олександра Чорного (він, як відомо, за участь в університетській польській підпільній організації засуджений в 30-х роках до смертної кари, пізніше заміненій довічним засланням в солдати на Кавказ, на слідстві говорив про благотворний вплив на нього — саме в напрямку прилучення його до нелегальної діяльності, польської художньої літератури) університетське керівництво, як видно, добре засвоїло і зробило для себе відповідні висновки.

Після смерті в 1845 р. П.Ярковського керівництво бібліотекою було доручено А.Красовському. Серед його помічників в цій роботі теж були поляки Станіслав Козловський, Афіноген Чаплінський, Граціан Чарноцький, Владислав Вольський, Ієронім Камінський.¹⁹

Бібліотека університету в наступні десятиріччя продовжувала й далі поповнюватись новими книгозбірнями, в котрих якщо не переважали, то становили значну частину польські книги. Сюди слід віднести, наприклад, книгозібрання колишнього польського “Лікарського

товариства” у Кам’янці-Подільському, яке поступило в університетську бібліотеку в 1869 році у кількості 2 тисячі томів.²⁰

І вже на переломі 80-х — 90-х років бібліотеці університету передано із книгозібрання Київського губернського правління біля 1000 томів книг, в переважній більшості видання XVII—XVIII ст. польською або латинською мовами. Значне місце тут займала церковно-історична література.²¹

Дещо і досить істотне й далі поступало з польських поміщицьких бібліотек, в тому числі частина книгозібрання польської гілки графів Олізарів,²² і більшість дуже цінної й добре відомої у тодішньому вченому світі бібліотеки графів Й. та А. Хрептовичів, яка знаходилась у селі Щорси на Гродненщині. Спадкоємець їх книгозібрання К. Хрептович-Бутеньов вирішив передати його більшу частину Київському університету, щоправда в депозит, але як виявилось ходом подій (передача була напередодні першої світової війни) — назавжди. Він відібрав із бібліотеки саме ту її частину, яка містила в собі книги, котрі пригодилися б тим, хто займається вивченням історії західних районів Російської імперії, включаючи сюди й Україну.

Всього було відібрано біля 7000 томів.²³ Більшість їх склали книги польською і латинською мовами у виданнях XV—XIX століть, причому чимало унікальних польських, українських, російських стародруків: хроніки польських літописців, перші польські книги світського характеру XVI — початку XVII ст., в тому числі прижиттєве видання твору класика польської літератури Миколая Рея “Дзеркало” (Краків, 1568 р.), Острозька біблія — видатна пам’ятка українського друкарства XVI століття та інші.²⁴ В бібліотеку Хрептовичів, а потім з нею до Києва, потрапили, зокрема, й цінні книги з відомої варшавської бібліотеки Залуських, яка відіграла таку

визначну роль в історії польської культури.

Засновник Щорсівської бібліотеки граф Йоахім Хрептович — відомий державний діяч Польсько-Литовської держави. Він, зокрема призначався Великим канцлером литовським, був одним з організаторів створеної у 1773 році у Польщі Едукаційної комісії — першого в Європі Міністерства народної освіти. Він часто їздив по світу і всюди, особливо будучи в Італії, закупляв рідкісні цінні книги, придбав ряд унікальних стародруків, в тому числі з розпродуваних бібліотек, закритих російськими і австрійськими у Галичині властями римо-католицьких монастирів²⁵ (граф дожив до трагічних часів падіння Речіпосполитої і її поділів). В його бібліотеці були й три інкунабули і серед них поема Вергілія “Георгіки”, видана в Девентері (1500 р.). Велику цінність мали й наявні в бібліотеці рукописи (350 томів), в т.ч. щоденник Марини Мнішек, доведений до 1607 року, листи Богдана Хмельницького, 2-й Литовський (Волинський) статут (в рукопису XVI століття), котрим нормувалось тоді життя й на Україні і т.ін.²⁶

Чимало літератури польською мовою потрапило до бібліотеки Київського університету з переданих їй або придбаних нею приватних бібліотек видатних українських істориків М.Костомарова й О.Лазаревського, дещо з бібліотеки відомого вченого-економіста професора М.Бунге та з інших книгозібрань.

Бібліотека М.Костомарова була подарована університету вдовою видатного історика. В переданому книгозборі, зокрема, нараховувалося 143 польських книги.²⁷ Серед них були дуже вартісні видання з багатьох галузей гуманітарних наук. Сюди можна віднести, наприклад, працю видатного філолога Я.Бодуена де-Куртене “О древнепольском языке до XIV ст.”, чотири томи знаменитого “Словника польської

мови” С.Лінде, твори класиків художньої літератури — А.Міцкевича — повне зібрання його творів, видане в Парижі 1861 р., А.Фредра, Т.Єжа, твори Т.Шевченка в перекладах на польську мову А.Гожалчинського, двотомник українських народних пісень з Галичини, зібраних Ж.Паулі і виданих в 1839—1840 рр.

Звичайно ж, що найбільше М.Костомаров зібрав книг з історії Польщі і там переважали вельми цінні видання, наприклад, хроніки (літописи) Марціна Кромера і Йоахіма Бсльського, тритомна праця Ю. Ролле “Замочки подільські на молдавських окраїнах” і багато інших. Всі вони тепер поповнили фонди бібліотеки університету св. Володимира.

В переданій Київському університету бібліотеці О.Лазаревського теж було багато польських книг: 2 — виданих у XVII ст., 29 — у XVIII, 189 — у XIX ст. Серед них траплялися й рідкісні видання, наприклад “Гамлет” Шекспіра, перекладеній на польську мову Я.Н.Канінським і виданий у 1805 р. на Україні (у Мінківцях). Деякі польські дослідники, навіть такі авторитетні, як історик Поділля Ю.Ролле, твердили, що ця книжка взагалі ніколи не була видана, а ось в бібліотеці О.Лазаревського вона виявилася.²⁸

Значне місце в книгозібранні О.Лазаревського зайняла, зокрема, колекція календарів, в тому числі польських. Серед останніх була й цінна колекція так званих бердичівських календарів, які користувались великою популярністю в Україні. Їх видавали довгий час — аж до середини 60-х років XIX ст. — ченці римо-католицького монастиря “босих” кармелітів у Бердичеві.²⁹

За даними, що їх наводять польські дослідники, на початок XX століття, в бібліотеці Київського університету знаходилося 140 тисяч найменувань польських книг у 200 тисячах томів.³⁰ Сднак вони не пояснюють, на основі яких

джерел виводяться такі цифри. На наш погляд, ці цифри не виправдано завищені. На 1 січня 1914 року в університетській бібліотеці всього нараховувалося за офіційними даними 178366 назв книг в 283208 томах.³¹ Отже, виходить, що абсолютну більшість тут книг нібито складала література польською мовою. Щоб переконатись, що це не так, досить перегорнути сторінки вже згаданого п'ятитомного “Каталога книг бібліотеки Університета св. Володимира” і щорічних доповнень до нього. Скрізь тут явно переважає російськомовна література.

І все ж бібліотека університету завдяки цим усім набуткам уже на середину ХІХ століття стала найбільшою книгозбірнею на Україні. Вона й зосередила в собі і найбільше літератури польською мовою.

Як бачимо, основу бібліотеки університету св. Володимира, що стосується польських книг, складала передані чи подаровані йому книгозібрання бібліотек інших навчальних закладів або ж приватних осіб. Як правило, це була давня література. Щодо нових видань, то з цим справи стояли гірше. Ми вже, наприклад, писали про те в іншому місці,³² що орендатор Київської університетської друкарні Ю. Завадський зрідка видавав (часом і на власний кошт) польську історичну й художню літературу. Але до бібліотеки університету, як це на перший погляд не дивно, вона не потрапляла і це було не випадковим. Вся справа в тому, що ця бібліотека майже не поповнювалась новими польськими книгами, навіть такими, як писав, з обуренням протестуючи проти цього, М. П. Драгоманов — тоді приват-доцент університету, котрі містили в собі цінну інформацію з історії Росії, необхідну для наукової і викладацької роботи.³³

І це пояснюється не відсутністю доброї волі у керівництва бібліотекою чи університету, — такою була тоді офіційна лінія

царських властей щодо поповнення бібліотек книгами польською мовою (про це ще буде мова нижче) і воно мусило з цим рахуватися. Якщо, скажімо, переглянути щорічні доповнення до п'ятитомного каталога книг бібліотеки університету св. Володимира, виданого в Києві в середині минулого століття, які виходили спершу окремими випусками, а потім — у вигляді додатку до “Университетских известий”, то побачимо, що хоч цей навчальний заклад кожного року закупляв чимало нових книг, польськомовної літератури серед них були буквально одиниці, або ж не було жодної.

Початок бібліотеці Харківського університету, заснованого 1805 року, поклала благодійницька акція передачі їй кількох приватних книгозібрань, подарованих доброзичливцями цього вищого навчального закладу. Серед них був і поляк граф Северин Потоцький, призначений першим попечителем Харківської навчальної округи. І завдяки цій своїй високій посаді, а також тому, що він входив до кола близьких друзів Олександра І, С.Потоцький з притаманними йому енергією й організаторськими здібностями відігравав визначну роль у створенні Харківського університету. Це була високоосвічена особистість, граф відзначався доброзичливістю до людей і завдяки цим усім своїм якостям користувався у Харкові значним авторитетом. Він передав університетській бібліотеці своє книгозібрання, а також, до речі, і дуже цінну велику колекцію (800 одиниць) старовинних і рідкісних монет багатьох країн, що поклало початок створенню в університеті знаменитого нумізматичного кабінету, який в подальшому так високо цінився фахівцями-нумізматами навіть за межами Російської імперії.

У 1835 році бібліотеці було передано з закритого

Віленського університету 1353 книги (біля трьох тисяч томів). Відомий історик професор Київського університету В.Іконніков охарактеризував ці передані у Харків книги як “собрание весьма богатое редкими и дорогими изданиями по части богословия, древностей, истории и правоведения”.³⁴ Далі поповнення бібліотеки польськими книгами відбувалось головним чином шляхом їх прикупу — в основному це були новітні видання з різних галузей науки.

В бібліотеці Одеського (Новоросійського) університету, відкритого в 1865 р., польська книга була представлена значно скромніше. Щоправда, слід сказати, що їй не перепали такі багаті чужі книгозібрання, як це мало місце в бібліотеках Київського і Харківського університетів. Початок полоністичі тут поклало придбання Одеським університетом уже невдовзі після його заснування приватної так званої Слов’янської бібліотеки в кількості дві тисячі томів. Називалась вона так тому, що в основному це була література про західних слов’ян, набута її власником — Кухарським під час мандрів по їх землях у 20-х роках ХІХ ст.³⁵ На середину 80-х років бібліотека мала у своїх фондах понад 210 книг польської художньої літератури.³⁶ Сюди входили твори Ю.І.Крашевського, І.Красіцького, А.Міцкевича, Ю.Словацького, Ц.Норвіда, З.Красінського, Ю.У.Немцевича, С.Гощинського, В.Сирокомлі (Л.Кондратовича) і багатьох інших польських майстрів красного письменства. Університет придбав 73 томи “Бібліотеки польських письменників”, що видавалась у Лейпцігу в 1863-1876 рр., чим не могла похвалитись жодна інша бібліотека в Україні.

В книгозбірні Одеського університету, мабуть теж як в ніякій іншій, було в наявності чимало творів письменників “української школи”: романи й повісті М.Чайковського, знаменита поема “Марія” А.Мальчевського в якій він першим

знаменита поема “Марія” А.Мальчевського в якій він першим у польській літературі оспівав Україну, її природу, поезію Ю.Залеського та ін. У фондах бібліотеки знаходились також польські переклади світової, в тому числі української, класики (“Божественна комедія” А.Данте, “Записки божевільного” М.Гоголя, “Пісня о полку Ігореве” в перекладі А.Красінського, “Генріада” Вольтера в перекладі Е.Словацького та ін.).

Бібліотека мала і ряд творів, присвячених історії польської мови, письменності і літератури (праці Л.Кондратовича, З.Бартошевича, В.Мацейовського, Л.Лукашевича, Ф.Бентковського та інших польських авторів), знамениті лекції з історії слов’янських літератур, читані А.Міцкевичем в “Коледж де Франс” в 1840-1842 рр. У бібліотеці було чимало польської релігійно-богословської і історико-церковної літератури. Польська історіографія була представлена працями Й.Лелевеля, Я.Потоцького, К.Шайнохи та деяких інших дослідників. Слід, однак, сказати, що все-таки вона була представлена тут значно слабше, ніж польська художня література чи, скажімо, угорська, чеська, південно-слов’янська історіографії. Ще більше у бібліотеці було літератури грецькою, французькою мовами, що зрозуміло. Одеса і тоді більше ніж до Москви, тяжіла до країн Адріатики і Середземномор’я.

Подібна ситуація з книгами була, до речі, і в Одеській міській публічній бібліотеці, де досить багато було літератури французькою мовою (польською — лише одиниці).³⁷ Дюк Рішельє і де Рібас в умонастроях одеситів і в ті часи явно брали, як видно, гору навіть над Катериною II і графом Воронцовим. Це підмітив ще О.С.Пушкін. Недаремно ж він писав про Одесу у своєму знаменитому романі “Евгеній Онегин”:

“Там все Европой дышит, веет...”³⁸

Бібліотека Київської духовної академії, відкритої в 1819

р., увібрала в себе бібліотеку колишньої Кнево-Могилянської академії, закритої двома роками раніше. Саме тому вона, здавалося б, повинна була б мати в своїх фондах значний відсоток польської літератури хоча б через те, що в основу бібліотеки Кнево-Могилянської академії було покладено подаровану їй особисту бібліотеку митрополита Петра Могили. А в ній чимале місце якраз і займали книги польською мовою (він, до речі, і сам видавав книги цією мовою).

Але так не сталося. Річ у тім, що коли місто уже перейшло під владу російських царів, у бібліотеці Кнево-Могилянської академії кілька разів сталися сильні пожежі, внаслідок чого її стародруки майже повністю згоріли. Досить сказати, що від особистої бібліотеки П. Могили після пожежі з 2131 книги залишилося тільки три.³⁹ Після останнього пожежу в 1780 році в бібліотеці Київської академії залишилося тільки 1/4 книг, решта згоріла.⁴⁰

В ряді публікацій українських дослідників наголошується, що ці пожежі виникали не стихійно. Вони були інспіровані царським самодержавством, щоб знищити письмові пам'ятки української історії, причому один з цих пожежарів вчинили агенти Петра I, заслані сюди спеціально з цією метою під виглядом ченців.⁴¹

Поповнення погорілої бібліотеки в наступні десятиріччя відбувалися, однак, досить енергійно. Бібліотека Київської духовної академії вже мала на початок 70-х років XIX ст. понад 12,5 тисяч книг в 26,2 тисячі томів.⁴² Поповнювали бібліотеку, зокрема, передані їй приватні книгозібрання, подарував бібліотеці, як пишуть В.Іконніков і У.Іваск, своє книгозібрання граф Йосиф Потоцький — один з представників відомого магнатського роду.⁴³ Не вдалося, однак, щось більше довідатись про котрого з численного

клану Потоцьких, які вигідно влаштувались в Україні, тут йдеться, і за яких обставин цей граф Юзеф вирішив передати своє книгозібрання до бібліотеки вищого навчального закладу Російської православної церкви. В цілому ж питома вага польських книг в цій бібліотеці була дуже незначною.⁴⁴

Дещо більше, причому досить цінної польської літератури як богословської, так і світської: історичної, художньої і т.д., знаходилося, до речі, у бібліотеці Києво-Печерської Лаври. Так, якщо взяти історичну тематику, то тут найбільше місце зайняли книги з історії Польщі: причому як видання джерельних матеріалів, так і опрацювання. Серед перших було, зокрема, три томи промов польських законодавців: сенаторів і послів, виголошених у польському парламенті у XVII-XVIII ст.; хроніки Марціна Кромера, видані в Кракові 1566 р. і Яна Длугоша (Доброміль на Україні, 1615 р.). Серед опрацювань тут знаходилися “Історія польського народу” А.Нарушевича, “Громадянська війна з козаками і татарами, Москвою...” — оригінальний твір з історії України і Польщі, виданий в Іспанії ще 1681 року і т.д.

З художньої літератури Лаврська бібліотека мала в своїх фондах перед першою світовою війною вісім томів творів А.Міцкевича, два томи творів Я.Кохановського, виданих у Кракові ще в 1611 р. і 1629 р., твори І.Красіцького, Ю.Коженьовського та ряду інших польських письменників.⁴⁵ З богословської літератури у бібліотеці зберігались окремі польські стародруки навіть XVII ст. У її фондах знаходився і цей самий Бердичівський календар, про який ми вже вище згадували.

Після університетів й духовної академії вищим по статусу був Ніжинський ліцей кн. Безбородька, перетворений 1875 року в історико-філологічний інститут. Його досить багата на літературу бібліотека мала в своїх фондах і чимало

польських книг, особливо що стосується славістики. Тут польськомовна література — книги з історії Польщі, Литви, України, Росії складала понад 60% — більше 350 томів⁴⁶ — в основному стародруків XVI-XVII століть.

У фондах бібліотеки знаходились “Польська хроніка” Меховіти (Краків, 1521 р.), хроніка М.Кромера, 9 томів праць видатного історика Й.Лелевеля, 6-томна “Історія польського народу” А.Нарушевича, “Історія Польщі” відомого вченого М.Бобжинського. Вона мала також близько ста польських книг з історії літератури, культури взагалі, народознавства та релігієзнавства. Серед них сюди теж потрапили й лекції А.Міцкевича з історії слов'янських літератур, читані ним в “Коледж де Франс” і видані в Парижі 1868 року, 11 томів капітальної праці видатного польського етнографа О.Кольберга “Народ”.

Обширно була представлена в бібліотеці і польська художня література (170 книг).⁴⁷ Серед неї знаходились три томи творів того ж А.Міцкевича, 9 томів Я.Кохановського, 10 томів — І.Красіцького, 5 — Ю.І.Крашевського, 2 — Ю.Коженювського та ін.

І нарешті ця бібліотека мала більше інших (якщо не рахувати бібліотеки Київського університету) польських періодичних видань. Так, у її фондах був комплект науково-літературного місячника “Бібліотека Варшавська” за 40 років — 1841-1881 рр. — більше, ніж в будь-якій іншій бібліотеці в Україні. З іншої періодичної наукової літератури в бібліотеці Ніжинського інституту знаходилося 12 томів видань бібліотеки Оссолінських у Львові, “Щорічник польського Історично-літературного товариства в Парижі” за 1866-1872 рр., чотири томи “Щорічників Познанського товариства друзів науки” і т.д. У фондах Ніжинської бібліотеки було чимало й окремих видань польської літератури з інших

галузей науки, особливо з географії, в тому числі з географії України.

Польська література була значно представлена і в бібліотеках середніх навчальних закладів, причому в деяких з них досить обширно. Так, у бібліотеці Київської І-ої гімназії окрім польської художньої літератури знаходилися також книги польською мовою з педагогіки, філології, художньої літератури, права, природничих наук — зокрема підручник для студентів і інші праці з хімії видатного польського вченого Єнджея Снядецького — брата Яна Снядецького — та й тут знаходилася одна з праць і цього останнього.

Проте найбільше тут було польських книг з історії Польщі, України, Литви, Росії. Серед них — 8-томна “Стародавня історія Литви” Т.Нарбутта і 2 томи праць В.Мацейовського з історії Польщі, і Литви, двотомник зібрання польських літописів, “Україна давня і сучасна” того ж М.Грабовського, видана, до речі, в Києві 1850 року, “Руська правда” Ярослава Мудрого та його наступників. До цього останнього двотомного видання, здійсненого у Варшаві в 1820-1822 рр., було включено також договори київських князів Ігоря і Ольги з греками і Мстислава Давидовича з Ригою.

Досить повно була представлена творчість Генріка Сенкевича, щоправда в російському перекладі. У фондах бібліотеки знаходились два різних Зібрання творів письменника — одне 8-томне санкт-петербурзько-київське, друге — 4-томне — московське. Крім того, окремим виданням ще був у бібліотеці гімназії знаменитий роман Г.Сенкевича — “Камо грядеші”, за який він, як відомо, отримав Нобелівську премію.⁴⁸

Добре знаною в науково-культурному середовищі не тільки Києва, але й усієї України була бібліотека Колегії Павла Галагана. У ній працював, зокрема, І.Я.Франко, коли

приїжджав до Києва у 1885 і 1886 роках. Бібліотека мала в своїх фондах чимало вельми вартісної літератури. Для неї, між іншим, був закуплений родиною Галаганів багатий книгозбір відомого українського історика, письменника й етнографа Миколи Маркевича (понад 4300 томів), в якому знаходились й книги польською мовою.⁴⁹

Різноманітну польську літературу мала й бібліотека 2-ої Київської гімназії. Тут були книги з історії (близько 30-ти книг, в тому числі "Хроніка" М. Стрийковського і двотомник творів Й. Лелсвеля), філології (зокрема, 2-томний "Словник польської мови" С. Лінде, виданий у Варшаві в 1807 році), релігієзнавства, географії та інших наук. Був тут і десяти томник творів класика польської літератури І. Красіцького.⁵⁰

Основу бібліотеки Рівненської гімназії склали 600 томів книг, подаровані в свій час Клеванській повітовій школі князем Костянтином Чарторийським. Ця школа пізніше стала гімназією, а через деякий час була перенесена до Рівного, куди перевезли і її книгозібрання. До бібліотеки Житомирської гімназії було включено більшу частину книгозібрання графів Олізарів з села Рафалівка Луцького повіту. В 60-х роках бібліотека Житомирської гімназії мала близько 1700 томів книг польською мовою і, крім того, комплекти 16-ти періодичних польських видань у 283 томах.⁵¹

У Немирові на Вінниччині гімназійна бібліотека нараховувала в середині 70-х років біля 6 тисяч томів. Значну їх частину склали книги з бібліотеки місцевого магната графа Болеслава Потоцького, котрий і був засновником цієї гімназії і в основному на свій кошт її в подальшому утримував.⁵²

Основу або значну частину фондів бібліотек деяких гімназій склали книгозібрання колишніх римо-католицьких монастирів; закритих царськими властями. Так, у бібліотеку

Кам'янець-Подільського монастиря Театинців (біля 2-х тисяч томів) після його закриття у 1815 році передали Вінницькій гімназії, а коли її закрили в 1847 році, то ці книги перевезли до Білоцерківської гімназії.⁵³

З подібних джерел поповнялись і бібліотеки окремих середніх духовних закладів РПЦ. Так, Кременецькій духовній семінарії православної конфесії було передано царськими властями частину книгозібрання закритого ними ж Острозького єзуїтського колегіуму і почаївської бібліотеки Василіанів (до яких по 1829 рік належала Почаївська Лавра).⁵⁴

Була в наявності польська література і в бібліотеках реальних училищ в Україні. Так, в учнівській бібліотеці Вінницького реального училища теж знаходилися твори польської художньої літератури, а серед них романи Г.Сенкевича “Хрестоносці” і “Камо грядеші”, 5 романів Ю.І.Крашевського (“Гнів Божий”, “Кунігас”, “Маслав” та ін.), твори Е.Ожешко, В.Сєрошевського.

Що цікаво, ця учнівська бібліотека придбала працю М.Складовської-Кюрі “Радій і радіоактивні речовини”, яка не зустрічалася в каталогах інших тодішніх бібліотек в Україні, навіть в їх наукових відділах. Очевидно, вінницькі бібліотекарі краще своїх колег з інших бібліотек відчували, що ХХ століття, в яке вони вступали, буде атомним віком. Бібліотека придбала також книгу В.Мякотіна “Адам Міцкевич. Його життя і літературна діяльність. Біографічний нарис”, видану в Петербурзі в 1891 році.⁵⁵ Деякі твори класичної польської літератури (Ю.І.Крашевського, Е.Ожешко) мала й бібліотека Київського комерційного училища.⁵⁶

2. Задовольняючи попит читачів Правобережжя

Національно-визвольне повстання 1863-1864 рр. дуже

налякало царські власті на Україні. Вирішено було вжити всіх заходів, щоб паралізувати польські впливи на українське населення, а самих поляків — русифікувати (або створити для них такі умови, щоб вони покинули українські землі). З цією метою вирішено було, зокрема, створити на Україні мережу публічних бібліотек з російськомовною літературою, куди було заборонено придбавати книги польською мовою. І ця заборона тривала фактично аж до 1905 року, хоча деякі бібліотеки з тих чи інших міркувань дотримувались її і далі. Частину коштів на створення цих бібліотек виділив уряд, другу частину складала пожертвування деяких заможних благодійників.

Але створенням цих бібліотек царські власті лише частково добились поставленої мети. Відгородити читачів повністю від польської літератури виявилось їм не під силу. Справа в тому, що польська художня література ХІХ — початку ХХ століття; створена генієм А. Міцкевича, Ю. Словацького, Ц. Норвіда, Г. Сенкевича, С. Висп'янського, С. Жеромського і багатьох інших чудових майстрів красном письменства, встала врівень з найкращими літературами світу. Вона користувалась заслуженим попитом не тільки у поляків, але також у зарубіжних читачів. Враховуючи це, видавництва Москви, Петербурґа, Києва, а також деяких інших міст імперії розпочали масово випускати твори польських письменників, часто навіть багатотомними збірниками. І ці видання не могли, звичайно, оминуть і полиці публічних бібліотек в Україні. Проілюструємо сказане на прикладі книжкових фондів ряду цих бібліотек.

Київська міська публічна бібліотека була заснована в 1866 році. У своїх фондах мала чимало перекладів книг з історії, в тому числі синтетичні праці, в яких висвітлювалася історія Польщі з найдавніших часів до ХІХ століття, написані

відомими польськими вченими О.Бальзером (“До історії суспільно-державного ладу Польщі”), Є.С.Бандке, М.Бобжинським, Й.Лелевелем, В.Смолінським, Г.Шміттом. Знаходилося тут й немало іншої вартісної історичної літератури, серед неї обширний — майже 800 сторінок “Щоденник Люблінського сейму 1569 року”, на якому, як відомо, вирішувалася доля України.

Досить широко у бібліотеці було представлено польську художню літературу. Тут були роман “Родичі” і повість “Спекулянт” Ю.Коженювського, 23 романи і повісті й книга нарисів Ю.І.Крашевського, в тому числі на українську тематику — повість “Хата за селом”, “Уляна” і роман “Остап Бондарчук”, інші його дуже відомі твори — повісті “Комедіанти”, “Ян Собеський”, “Пан Твардовський”, романи “Прадавня легенда”, “Король селян”, “Два шляхи” та інші, 10 томів творів А.Міцкевича, включаючи “Пана Тадеуша”, “Дзяди”, “Гражину” та інші безсмертні творіння геніального поета, 13 томів творів Е.Ожешко — серед них такі відомі її твори, як “Над Німаном”, “Привиди”, “Сильний Самсон”, 15 томів творів Г. Сенкевича, включаючи знамениту його “Трилогію” і “Сім’ю Поланецьких”, “Ганнуся” М.Конопницької, твори Г.Запольської, С.Пшибишевського та інших польських письменників.

В бібліотеці, поза історичною, були й окремі видання польської політичної літератури, трактат лідера сумновідомої партії ендеків Р.Дмовського “Німеччина, Росія і польське питання”, а також книга відомого германофіла В.Студницького “Польща в політичному відношенні від поділів до наших днів”.⁵⁷

Але все це була перекладна література, польською мовою бібліотека не мала до 1905 року жодного примірника. І тут справа була не в якійсь злій волі керівництва бібліотекою —

вона просто не мала права тримати у своїх фондах книги цією мовою. І коли О.Лазаревський хотів саме цій бібліотеці подарувати своє багатюще книгозібрання з благородним наміром, щоб таким чином ним могло скористатися якомога більше читачів, то Київська публічка вимушена була з жалем від цього відмовитись, оскільки там знаходилися й польські книги.⁵⁸

І тоді О.Лазаревському нічого не залишалося, як передати своє книгозібрання бібліотеці Київського університету, про що вже вище говорилося. Цей факт — ще один красномовний приклад, в якому принизливому становищі в царській Росії перебували поляки і яке фарисейство було притаманне царським властям, адже за імперськими законами всі піддані незалежно від свого національного походження мали рівні права, і всі вони, як трубила офіційна пропаганда, були улюбленими дітьми царя-батюшки.

Багато польської художньої літератури було в фондах Київської громадської бібліотеки, що містилася по вулиці Хрещатик, 42. В її каталозі ми знаходимо роман М.Балуцького “Без вини винуваті”, 6 томів романів і повістей Т.Єжа, тритомне Зібрання творів С.Жеромського й окремо роман “Попелище”, дві книги оповідань М.Конопницької, 4 томи творів Ю.Коженювського, “Ірідіон” і “Небожественна комедія” З.Красінського, 14 томів творів Ю.І.Крашевського, збірник творів письменників, які входили до “Молодої Польщі” (В.Реймонт, К.Тетмайер, С.Пшибишевський, С.Висп’янський, Ю.Жулавський та ін.), “Дзяди”, “Конрад Валленрод”, “Гражина” та деякі інші твори А.Міцкевича, 5 томів творів А.Немоевського, 12-томне Зібрання творів Е.Ожешко і ще 17 окремих видань її ж творів, п’ятитомне Повне зібрання творів Б.Пруса і ще окремо його романи “Фараон” і “Форпост”, семитомне видання творів

С.Пшибишевського плюс 8 окремих видань його творів, “Обітована земля” В.С.Реймонта, Повне зібрання творів Г.Сенкевича — томи I-VII київського видання 1899 року і ще 33 томи окремих його творів.

Але що варто виділити, це те, що бібліотека як ніяка інша, серед громадських публічних бібліотек була забезпечена книгами польською мовою. Досить сказати, що якщо взяти художню літературу, то в її фондах було 97 томів (власне, томів, а не примірників) різних видань творів Г.Сенкевича,⁵⁹ 49 томів творів Е.Ожешко — теж різних видань, 29 томів книг талановитої повістярки на теми села М.Родзевичувни, 26 томів творів Е.Ожешко, 24 томи творів Б.Пруса, 21 том творів М.Конопницької, 20 томів творів Г.Запольської, 18 томів романів і повістей Ю.І.Крашевського, по 16 томів романів і повістей В.С.Реймонта і поезій та прози К.Тетмайера, 15 томів творів відомого комедіографа М.Балуцького, по 12 томів творів класиків польського модернізму С.Висп’янського і С.Пшибишевського, 11 томів творів С.Жеромського, включаючи сюди знамениті його романи “Попелище” і “Бездомні люди”, 7 томів творів Ю.Словацького.

Бібліотека придбала також польською мовою твори А.Асника (5-томне видання), “Вернигору” — голосний роман М.Чайковського про легендарного козака — лірника, 8 томів творів відомої поетеси Деотими, 5 томів комедій А.Фредра, п’ятитомник поезій В.Сирокомлі, зібрання творів Ю.Коженювського в 9-ти томах, прекрасну поему “Марія. Українська повість” А.Мальчевського, про яку вже вище говорилося, 4 томи творів А.Міцкевича, 7 томів творів селянського письменника В.Оркана, 4 — Л.Ридля, 6 — В.Серошевського, твори ще ряду інших польських письменників, а також в перекладі з англійської мови “Лорд

Джім” — чи не найкращий твір Дж.Конрада (Коженювського) — відомого англійського письменника — поляка за походженням, до речі, родом з України.

Можна сказати, що практично все краще з польської художньої літератури Київська громадська бібліотека мала в своїх фондах мовою оригіналу. В ній були також і переклади на польську мову творів класиків світової літератури, в тому числі з української літератури — творів М.Коцюбинського. Всього ж за нашими підрахунками в бібліотеці було 1239 книг белетристики польською мовою.⁶⁰

Бібліотека мала чимало книг, присвячених польській літературній критиці і літературознавству, польській мові. Зокрема, були придбані двотомна “Історія польської мови” Александра Брюкнера, праці філософа, теоретика культури і літературного критика С.Бжозовського (котрий, до речі, як доводить М.Сосновський, мав великий вплив на формування поглядів ідеолога українського інтегрального націоналізму Дмитра Донцова⁶¹). Бібліотека закупила також 9 томів праць П.Хмельовського, який поряд з С.Бжозовським вважався тоді провідним польським літературним критиком, 5-томну “Історію польської літератури” С.Тарновського, 3-томну “Історію літератури в Польщі” Л.Кондратовича, 4-томну “Сучасну польську літературу 1880-1904” В.Фельдмана і твори інших відомих польських літературознавців. Отож, читач цієї бібліотеки, прочитавши ці праці, міг скласти собі повне уявлення про розвиток польської художньої літератури.

Особлива увага в бібліотеці приділялась літературно-критичним працям, присвяченим геніям польської і світової літератури А.Міцкевичу і Ю.Словацькому. Були придбані, зокрема, двотомник “Адам Міцкевич. Біографічно-літературний нарис” того ж П.Хмельовського, праця М.Конопницької “Міцкевич, його життя і дух”, тритомну

працю Ю.Третяка, присвячену молодим рокам життя і творчості геніального поета і його зв'язкам та творчим взаємодіям з О.Пушкіним. Читачі бібліотеки могли прочитати також двотомну працю цього ж останнього літературознавця про життя і творчість Ю.Словацького і йому ж присвячене тритомне дослідження Ф.Гесіка. Були в бібліотеці і праці про творчість Г.Сенкевича (а також шість томів його власних літературно-критичних виступів і листів — тій же Марії Конопницькій, С.Висп'яньському, С.Жеромському, Е.Ожешко та іншим видатним польським письменникам). Були представлені в бібліотеці і твори світової літературно-критичної думки, видані польською мовою, зокрема А.Франса, Д.Мережковського (про Л.Толстого і Ф.Достоевського), французького літературознавця Г.Сарразіна — двотомна праця про творчість А.Міцкевича, Ю.Словацького і З.Красінського. Вона придбала також видане у Вільно (Вільнюсі) в 1861 році відоме дослідження Л.Совінського про Тараса Шевченка разом з вміщенням тут же його ж перекладом “Гайдамаків”.⁶²

У фондах бібліотеки на 1910 рік знаходилося 72 томи праць польською мовою на історичну тематику.⁶³ Тут були твори провідних польських істориків. Бібліотека тепер придбала працю М.Бобжинського “Нарис історії Польщі” (т.1) уже польською мовою, а також праці видатного польського історика Т.Корзона 6-томну “Внутрішню історію Польщі за Станіслава Августа (1764-1794)” і “Костюшко. Біографія”, “Хроніку” М.Стрийковського, тритомну працю С.Козм'яна “1863 рік”, історіографічну працю В.Смоленського “Історичні школи в Польщі. (Головні напрямки поглядів на минуле)” та інші. Серед придбаних книг була й “Повість временних літ” Нестора-літописця в неповному, щоправда, перекладі І.Котковського, видана, до

речі, в Києві 1860 року.

Появились у Київській громадській бібліотеці і твори на суспільно-політичну проблематику польською мовою. Серед них — однотомник праць А. Міцкевича на цю тематику, які він друкував у заснованій ним у Парижі газеті “Трибуна народів”, праця Е. Ожешко “Про жінку” (“Кілька слів про жінок”), присвячена питанням жіночої емансипації, і навіть видані польською мовою деякі праці К. Маркса і Ф. Енгельса. З філософської літератури бібліотека придбала також твори Ф. Ніцше — 9 томів, видані польською мовою у Варшаві 1904 р. (а також три критичних праці про його філософські погляди: дві — польських авторів, одна — перекладна), філософський твір видатного польського письменника Б. Пруса “Найзагальніші життєві ідеали” та ін. Придбала бібліотека і Біблію польською мовою. Отже, вибір був широкий — бібліотека ця була громадською і могла собі по революції 1905 р. купляти без дозволу все, що цікавило її читачів.

Отримувала бібліотека і польські періодичні видання — “Бібліотека Варшавська”, “Ехо музичне”, “Клоси”, “Край”, “Пшегльонд Тигодньови”, “Муха”, “Тигоднік ілюстровани” — всі вони за винятком “Краю”, який виходив у Санкт-Петербурзі, видавались у Варшаві.

Подібна картина з підбором польської художньої літератури мала місце і в бібліотеці Київського подільського громадського клубу. Вона мала у своїх фондах 5 томів творів Т. Єжа (тут кращі його твори “Вдосвіта”, “Ускоки”, “Емансипована” та інші), романи “Бездомні”, “Історія гріха” і збірник оповідань С. Жеромського, романи “Те, про що не говорять” і “Сезонне кохання” Г. Запольської, тритомник творів М. Конопницької (московське видання 1911-1912 рр.) і окремо — збірник її оповідань, а також відома поема “Пан

Бальцер в Бразилії”, два романи Ю.Коженювського (в тому числі “Тадеуш Безіменний”, який рідко зустрічався у бібліотеках на Україні), 19 томів творів Ю.І.Крашевського (в тому числі історичний роман “Король селян”, — він теж як окреме видання мало де в бібліотеках на Україні попадався), однотомик творів молодого тоді польського письменника К.Макушінського, виданий у Москві 1911р., який теж рідко траплявся в бібліотеках в Україні, п’ятитомник творів А.Міцкевича (санкт-петербурзьке видання 1882-1883 рр.), публіцистична повість “Листи ненормальної людини” і збірка “З-під порогу століть” А.Немоевського, 12-томне видання творів Е.Ожешко і ще 10 окремих видань її творів, два комплекти 5-томного київського (1899-1900 рр.) видання творів Б.Пруса. Але особливо повно в бібліотеці була представлена творчість Г.Сенкевича — 48 томів. В фондах цієї книгозбірні знаходилося також по три томи творів В.Серошевського і М.Чайковського, включаючи сюди його відому повість “Кірджалі” і не менш відомі “Турецькі анекдоти (з тридцятирічних спогадів)”, 11 томів творів В.С.Реймонта, включаючи “Селян”, “Комедіантку” та “Обітовану землю”⁶⁴ — в наш час так майстерно перенесену на екран Анджеєм Вайдою.

З часом, особливо після революції 1905 р. і чим ближче до першої світової війни, тим більше відкривалось бібліотек при різних установах і громадських організаціях. Заглянемо ж в каталоги ще деяких з них і подивимось, що тут було з польської літератури. Візьмемо бібліотеку Київського громадського зібрання. Тут були в наявності 6 томів Зібрання творів С.Жеромського й окремо ще збірник його оповідань, стільки ж томів зібрання творів Г.Запольської, два різних зібрання творів М.Конопницької — одне — московське чотиритомне 1911 року видання, друге — санкт-петербурзьке

двотомне 1913 року видання, і ще 3 книги окремих її творів (в т.ч. “Тітонька” у київському виданні 1904 р.)

На відміну від інших бібліотек, були тут представлені навдивовижу слабо твори Ю.І.Крашевського — лише одним його, щоправда двотомним, романом “Фаворитки короля Августа II”, зате був “Ірідіон” одного з найвидатніших польських поетів З.Красінського, твори якого зустрічалися досить рідко у російськомовних бібліотеках на Україні. Бібліотека мала також 4 томи повного зібрання творів А.Міцкевича і, крім того, ще окремо поему “Конрад Валленрод” і збірку його поезій в перекладах російських поетів, видану в Санкт-Петербурзі 1902 року. Досить повно в фондах бібліотеки була представлена і творчість Е.Ожешко — 12-томним зібранням її творів і крім того ще двома книгами окремих творів видатної письменниці. Зате Б.Прус був представлений лише двома книгами його оповідань.

Бібліотека відносилась з явною симпатією до польського модернізму: С.Пшибишевський був тут, наприклад, представлений шістьма томами повного зібрання його творів, К.Тетмайер — п'ятьма томами зібрання його творів, крім того, кожен з них — ще 4 книгами їх окремих творів. Гідне місце зайняла в бібліотеці і творчість В.С.Реймонта — семитомним повним зібранням його творів і окремо чотиритомною епопеєю “Селяни” та ще двома книгами. Але досить скромно була представлена творчість Г.Сенкевича: лише романом “Вир”, повістю “В пустині і пуші” та ще двома книгами.

З придбань цієї бібліотеки, яких ми не зустрічали в каталогах інших бібліотек України, відмітимо історичний роман Артура Потоцького “Марина Мнішек”, виданий під назвою “Дмитрій Самозванець-другий або вор тушинський” в перекладі з французької мови. Роман написаний на основі

польських літописів XVI-XVII ст. Було ще ряд інших перекладних творів менш відомих польських письменників. Але хоч у бібліотеці були книги на 11 іноземних мовах, на польській — жодної.⁶⁵

Цікаво, а що ж читали з польської художньої літератури слуги бога торгівлі Меркурія? Тож заглянемо з цією метою у бібліотеку Київського купецького зібрання. Як свідчить каталог, її книжкові фонди в цьому відношенні не відрізнялись істотно від будь-якої іншої бібліотеки. Тут ми знаходимо повість М.Балуцького “Білий негр”, роман Т.Єжа “Бурхливий час” і його ж повість “Вдосвіта”, 8 книг творів Ю.І.Крашевського (в тому числі роман на українську тематику “Остап Бондарчук”, а також “Диваки”, “Сирітська доля”, “Фаворитки короля Августа II” та інші), 12-томне видання творів Е.Ожешко і ще крім того 9 томів окремих видань її романів, повістей та оповідань, п’ятитомник творів Б.Пруса, виданий у Києві 1897 року й окреме видання його “Фараона”, 12 томів творів С.Пшибишевського, включаючи сюди такі відомі його твори, як романи “Сини землі”, “Діти сатани”, драматична поема “Вічна казка” та інші, 20 томів творів Г.Сенкевича, включаючи всі його знамениті романи, 8 томів творів В.Серошевського, п’ятитомник творів А.Міцкевича, том оповідань М.Конопніцької.

Але було дещо й того, чого не мали інші бібліотеки: наприклад, історичний роман Ф.Равіти-Гавронського “На красному дворі”, романи А.Грушецького “Вуглекопи” і “Сарана”, чи повість Я.Ляма “Великий світ Козловіц” та інші.⁶⁶

У бібліотеці Київської губернської земської управи були твори Е.Ожешко в 12-ти томах, 9-томник творів С.Пшибишевського і ще три окремих їх видання, роман Т.Єжа “Вдосвіта”, по 6 томів творів В.Серошевського і К.Тетмайера,

16 томів творів Г.Сенкевича — куди ввійшло все найкраще з його творчості.⁶⁷

А ось каталог книг бібліотеки Київського товариства взаємодопомоги прикажчиків (навіть була і така!) — соціальної групи, близької до чиновників. Товариство теж мало солідну бібліотеку, особливо багату на белетристику російських і іноземних авторів. І тут ми знаходимо три томи творів Т.Єжа, сім — А. Міцкевича (в тому числі “Дзяди” і “Пан Тадеуш”), II-томне зібрання творів Е.Ожешко і 6 окремих видань її творів, семитомне зібрання творів С.Пшибишевського і окремо його повість “На роздоріжжі”, 10 томів творів В.С.Реймонта, п’ятитомне, семитомне і 16-томне зібрання творів Г.Сенкевича і крім того 8 томів окремих видань його творів, стільки ж томів поезії і прози К.Тетмайера.⁶⁸

Тепер заглянемо в каталоги бібліотек інших губернських центрів Правобережної України в адміністративних межах тодішнього Південно-Західного краю. Житомирська російська публічна бібліотека, так само як і київська така ж бібліотека, була заснована згідно з одним і тим же указом Олександра II від 28 серпня 1865 року.⁶⁹ За перших двадцять років свого існування вона з польської художньої літератури придбала в перекладах на російську мову п’ятитомник творів А.Міцкевича й окремими виданнями його поеми “Конрад Валленрод” і “Гражина”, 13 томів творів Ю.І.Крашевського, два романи і три повісті Ю.Коженьовського, один історичний роман Т.Єжа, відому повість Е.Ожешко “Меїр Езофович”, оповідання Г.Сенкевича “За хлібом”. Взагалі, за винятком творів А.Міцкевича, Ю.І.Крашевського й Ю.Коженьовського не так і багато.⁷⁰

Минуло ще 20 років. Що змінилося в цьому відношенні у Житомирській бібліотеці? З 13-ти романів Ю.І.Крашевського

залишилось тільки сім. Щоправда, прибавився один новий — “Гнів Божий”. Зате різко збільшилась тут кількість придбаних видань Г.Сенкевича й Е.Ожешко, що можна пояснити тим, що тепер було що закупляти — це якраз був період злету творчості обох письменників, коли один за другим появляються все нові і нові знамениті романи й повісті цих видатних майстрів польської літератури та їх російські переклади. Бібліотека придбала тоді два Повних зібрання творів Г.Сенкевича: одне 7-томне Санкт-Петербурзьке 1898 року, друге — 13-томне теж Санкт-Петербурзьке, але 1902 року. І крім того в її фондах появилсь ще окремі видання романів “Хрестоносці” і “Камо грядеші”, два томи його ж “Повістей і оповідань” і окремо повість “Переможець” (обидві останніх книги — київське видання 1894 року), а також двотомнік “Американських нарисів та оповідань” цього письменника.

Що стосується Е.Ожешко, то бібліотека придбала 12-томне зібрання її творів, а окрім того ще окремо видані роман “Аргонавти”, письменниці, історичну повість “Міртала”, а також її ж “Привиди” і “Анастасія”. В бібліотеці появилсь драма С. Пшибишевського “Для щастя”, збірка поезій К.Тетмайера і чотири двотомних видання творів В.Серошевського.⁷¹

Заглянемо в каталог ще однієї житомирської бібліотеки, щоб довідатись про те, що читали чиновники імперського державного апарату, хоч і губернського рівня. Вони теж не уникали польської художньої літератури. Це видно з того, що у бібліотеці Волинського губернського правління було в наявності на 1911 рік — 12-томне зібрання творів Ю.І.Крашевського — так би мовити, земляка волинян, оскільки він тут довгий час жив і творив, чотиритомник творів А.Міцкевича, 12-томне зібрання творів Г.Сенкевича.

Були й окремі видання їх творів, але все в перекладі на російську мову.⁷²

В бібліотечі, однак, не було жодної книги чи періодичного видання польською мовою. Офіційних настанов чиновники, як видно, суворо дотримувались навіть і в бібліотечних справах, незважаючи на те, що в імперії уже настали певні послаблення у набутті бібліотеками книг польською мовою. Житомирські чиновники вважали, очевидно, що нововведення не для них, щоб була часом щось не кинуло хоч найменшу тінь на їх вірнопідданські почуття щодо царського самодержавства і його національної політики.

А зараз перенесемося в ще одне губерньське місто Правобережної України і заглянемо в каталог книг Кам'янець-Подільської російської публічної бібліотеки за 1885 рік. Що було тоді в її фондах з польської художньої літератури? Два романи Т.Єжа (“Бурхливий час” і “Наречена Гарамбаші”), 4 повісті Ю.Коженьовського, 8 томів творів Ю.І.Крашевського (в тому числі, “Прадавня легенда”, “Уляна”, “Пан Твардовський”, а також двотомні “Оповідання про польську старовину”), п’ятитомник творів А.Міцкевича (й окремо його “Сонети” та поеми — “Корчма в Упиті” і “Гражина”) два томи нарисів і оповідань Г.Сенкевича і окремо оповідання “Ганя”, а також збірка вибраних поезій В.Сирокомлі.⁷³

Тепер порівняємо цей каталог з каталогом, виданим 20-ма роками пізніше. Що тут змінилося? Додавилося два томи творів М.Балуцького, одна повість Т.Єжа, 12-томне видання творів Е.Ожешко і окремо дві повісті, включаючи відому “Мірталу”, тритомник творів Б.Пруса, виданий у 1899-1900 рр. у Києві і окремо ще його роман “Форпост” (два різних видання), два видання творів С.Пшибишевського, “Вибрані поезії” В.Сирокомлі. Широко була представлена творчість

Г.Сенкевича. Окрім тритомника його творів, було ще 14 окремих їх видань, в тому числі “Трилогія” і “Камо грядеші”. Знаходились тут твори й деяких інших польських письменників, але все в перекладі на російську мову.

Дещо мала бібліотека і з праць польських істориків і так само в перекладі на російську мову. Це і синтетичні праці з історії Польщі Є.С.Бандке, М.Бобжинського, Г.Шмітта, вже з української історії праця Ю.Ролле “Жванець на Дністрі”, присвячена славному минулому цього подільського містечка і деякі інші.⁷⁴

Минуло ще 6 років. Чим поповнилась за цей час Кам’янець-Подільська публічна бібліотека з польської художньої літератури? Появились твори С.Жеромського — роман “Попелнище” і повість “Сізіфова праця”, два нових видання творів А.Міцкевича (“Пані Твардовська” і “Сонети”), 9 нових видань романів, повістей і оповідань Е.Ожешко (в тому числі повість “Хам”, роман “Сільвек” та ін.), два нових видання творів Б.Пруса, два томи творів В.Серошевського, дев’ятитомник Повного зібрання творів С.Пшибишевського і три нових видання окремих його творів, поему “Ангеллі” Ю.Словацького, твори якого відносно рідше зустрічались у російськомовних бібліотеках в Україні, шеститомник Повного зібрання творів Г.Сенкевича (санкт-петербурзьке видання 1899 р.), і ще окремо одностомник оповідань Г.Сенкевича і Б.Пруса, зібрання творів К.Тетмайера в 6-ти томах, твори ряду інших польських письменників.

Набутки — відчутні, але все це, однак, була перекладна література на російську мову. І це не дивлячись на наявність у Кам’янці-Подільському значного відсотку польського населення. До того ж науково-популярної польської літератури, навіть перекладної, в тому числі з історії взагалі за цей час не прибавилось ні на одну книжку.⁷⁵

Тепер кілька слів про публічні приватні бібліотеки. Вони теж зобов'язані були не тримати в себе книг польською мовою і вимушені були задовольнятися їх російськими перекладами, яких окремі із них мали відносно багато. Так, наприкінці XIX століття була у Києві на Подолі така собі публічна приватна бібліотека Ф.М.Цеслінської. Вона мала по 13 романів і повістей Ю.І.Крашевського (в тому числі такі відомі його твори, як “Остап Бондарчук”, “Ян Собеський”, “Діти віку”, “Гетьманські гріхи” та ін.) і Г.Сенкевича — включаючи сюди “Трилогію”, “Камо грядеші”, “Хрестonosці”. На полицях бібліотеки знаходилося також 7 томів творів Е.Ожешко, романи і повісті Т.Єжа: “Ускоки”, “Бурхливий час”, “Воевода Дерслав”, та інші твори деяких інших письменників.⁷⁶

Твори польської художньої літератури знаходились і в київських приватних публічних бібліотеках О.І.Михайловської⁷⁷ та Г.В.Донцова. Ця остання бібліотека відзначалася тим, що вона якимось чудом отримувала й видавала читачам варшавські періодичні польськомовні видання, присвячені питанням громадського, наукового і літературно-художнього життя: “Пшегльонд Тигодньови” і “Ніву”.⁷⁸

Окремі твори польської художньої літератури мала і невеличка публічна бібліотека, відкрита у Звенигородці на Черкащині Ю.Кримським⁷⁹ — батьком великого українського вченого А.Кримського.

Ці всі бібліотеки були платними, хоча плата за користування їх послугами була, зрештою, невеликою. Але існували ще й безплатні бібліотеки для малоімущого населення — так звані народні читальні. І вони теж мали на своїх полицях в перекладах на російську мову окремі твори польської художньої літератури. От, приміром, народна

читальня міста Києва могла наприкінці XIX ст. запропонувати своїм читачам твори Ю.І.Крашевського, Е.Ожешко.⁸⁰

3. На Лівобережжі, Слобожанщині і Півдні України.

Заслуговує на увагу вельми, ми б сказали, красномовний факт, що таке ж поширення польська література мала на Півдні і Лівобережжі України, включаючи сюди Слобожанщину, і це відноситься як до громадських, так і приватних публічних бібліотек.

Так, якщо взяти Харківську громадську бібліотеку, то як видно з її каталога, вона мала у своїх фондах відносно достатню кількість польської літератури як перекладної, так і в оригіналі, (а це тому, що заборона мати в бібліотеках книги польською мовою, не поширювалась на Лівобережжя). Серед перекладної художньої літератури в фондах бібліотеки були в наявності Зібрання творів А.Міцкевича в 4-х томах, 12-томне Зібрання творів Е.Ожешко (і ще 4 томи окремих її творів), шеститомне Повне зібрання творів С.Пшибишевського, а також твори М.Конопницької, Ю.Коженьовського, Ю.І.Крашевського, Б.Пруса, Г.Сенкевича та інших польських письменників. В оригіналі читачі бібліотеки могли отримати 15-томне видання творів Ю.І.Крашевського (і ще 9 томів окремих його творів), 14 томів творів Г.Сенкевича, 60(!) томів творів Е.Ожешко, Зібрання творів А.Міцкевича в 8-ми томах, 9 томів творів В.С.Реймонта, по 6 томів творів Ю.Словацького й І.Красіцького, 4 томи творів Б.Пруса, твори Т.Єжа, В.Поля, М.Родзевичуви та інших польських прозаїків і поетів.

З наукової літератури в бібліотеці були в оригіналі всі 6 томів "Словника польської мови" С.Лінде, шеститомна "Історія польської літератури" П.Хмельовського і його ж

двотомна праця “Адам Міцкевич”, чотиритомник мовознавчих праць відомих польських філологів Я.Бодуена де Куртене, Я.Карловича, А.Кринського, 33 томи наукових праць Бібліотеки Оссолінських.

Проте найширше тут були представлені праці з історії Польщі. Бібліотека мала у своїх фондах твори видатних польських істориків: Ш.Ашкеназі (7 томів, в тому числі його капітальна праця “Князь Юзеф Понятовський”), Т.Корзона (шеститомна “Внутрішня історія Польщі за Станіслава Августа” і його ж тритомна “Доля і недоля Яна Собеського”), В.Калінки (“Чотирирічний Сейм” в двох томах, 5-ти книгах), В.Смоленського (“Історія польського народу”, “Останній рік великого сейму” та інші його праці), В.Кентшинського, Й.Лелевеля, А.Прохазки, С.Смольки та інших. Бібліотека придбала і тритомну працю “Польща в часи трьох її поділів 1772-1799 рр.” Ю.І.Крашевського — знаменитий письменник був одночасно відомий і як історик.

На її полицях стояв і двотомник вельми цікавих “Спогадів” А.Потоцької про бурхливі події в Європі наприкінці XVIII — на початку XIX ст. Ці спогади — одні з кращих у світовій мемуаристиці, вперше видані французькою мовою у Парижі у 1897 році — вони тут витримали 12 видань. Було в бібліотеці дещо з світової історичної літератури в перекладі на польську мову, в тому числі праця давньоримського біографа Корнелія Непота “Життєписи найславетніших полководців і вождів”,⁸¹ яку б, до речі було б не гріх хоч би зараз видати і в Україні.

З Харкова перенесемось до славного міста Полтави і заглянемо в каталоги окремих її бібліотек. З них ми довідаємось, що бібліотека Полтавської губернської земської управи теж мала в своїх фондах польські книги і навіть мовою оригіналу (твори Ю.І.Крашевського, деякі фольклористичні видання),⁸² хоча, звичайно, незрівнянно менше, ніж

вищеназвана харківська, але й її книжкові фонди були значно скромніші, порівняно з останньою.

Натомість полтавська приватна бібліотека Ю.Богоявленської могла запропонувати своїм читачам польську художню літературу лише в перекладах на російську мову, хоча вибір був відносно непоганий. Тут були в наявності — польська національна епопея “Пан Тадеуш” А.Міцкевича, 11 романів і повістей Ю.І. Крашевського (“Пан Твардовський”, “Фаворитки короля Августа II”, “Сирітська справа” та інші), 5 романів і повістей Т.Єжа (в тому числі “Ускоки”), 4 романи й повісті Ю.Коженювського, (в тому числі “Колокація”).⁸³

З Полтави перенесемось ще в одне губерньське місто — уже півдня України — в Катеринослав і перегорнемо сторінки каталогів деяких його бібліотек. Каталог Катеринославської міської громадської бібліотеки засвідчує, що на 1892 рік в бібліотеці було 2 романи Ю.Коженювського, 6 романів і повістей Ю.І.Крашевського (в тому числі “Мучениця на троні” і “Диваки”) роман Б.Пруса “Форпост”, 2 книги творів Е.Ожешко, а також одна книга з історії Польщі, щоправда відмінно написана двотомна праця відомого історика К.Шайнохи “Ядвіга і Ягайло”.⁸⁴ На таке велике місто, як Катеринослав, отже не так і багато.

Минуло майже 15 років. Що змінилось у Катеринославській міській громадській бібліотеці відносно польської літератури? Новий її каталог, опублікований у 1904 році, засвідчує, що сталися суттєві зміни в бік збільшення в книжковому фонді бібліотеки цієї літератури. Появилось шість нових романів Ю.І.Крашевського, в основному на історичну тематику: “Король селян”, “Вогнем і мечем за віру (Маслав)”, “Не в силі — сила, а в правді” (“Болеславці”) та інші, п’ятитомник творів А.Міцкевича, 12 томів творів

Е.Ожешко, включаючи чотиритомник повного зібрання її творів, виданий у Києві в 1902 р., повне зібрання творів Б.Пруса, здійснене теж у Києві у 80-і роки (і ще чотири окремих видання його творів, включаючи романи “Форпост” і “Фараон”), роман С.Пшибишевського “Номо Sapiens”, 10 томне зібрання творів Г.Сенкевича і ще 9 окремих видань його творів (“Камо грядеші”, “Хрестonosці”, “Потоп” та інші).

З польської наукової літератури бібліотека придбала нариси про польську літературу А.Міцкевича в перекладі на російську мову, перший том “Історії польської літератури” Л.Кондратовича, працю Е.Ожешко “Про рівноправність жінок” (“Кілька слів про жінок”), яка вже згадувалась вище під назвою “Про жінку”. (Бібліотеки закупляли цю останню брошуру авторитетної письменниці, виходячи, очевидно, з актуальності даної тематики для тогочасної дійсності царської Росії.) З історичної літератури на книжкових полицях Катеринославської міської бібліотеки появились одностомник нарисів історії польського народу, написаний видатним істориком Й.Лелевелем, а також в перекладі на польську мову дев’ятитомна праця французького історика, відомого всім нам ще з шкільної лави, але як погромника Паризької комуни — А.Тьера “Історія Консульства і імперії”, видана у Варшаві в 1846-1860 pp.⁸⁵

Минуло ще 5 літ. І, як видно з її нового каталога, бібліотека продовжувала все поповнюватись польською літературою. Набутки кількісно не були такі великі, але досить суттєві. В бібліотеці появилася драма “Варшав’янка” С.Висп’янського (зауважимо, що вона, як і інші твори цього великого польського письменника, не так часто траплялася у бібліотеках на Україні), збірник оповідань Б.Пруса (“Раби моралі”, “Антек” та інші), семитомник Повного зібрання

творів С.Пшибишевського і окремо його романи “Сини землі”, “Вічна казка” і драма “Сніг”, з творів В.С. Реймонта — “Око за око”, 11 томів з 12-томного видання творів Г.Сенкевича й окремо його роман “На полі слави” та деякі інші твори польських письменників.⁸⁶

В наступні 5 років кількість польської літератури в бібліотеці ще значно зросла. На 1913 рік у Катеринославській міській громадській бібліотеці появилася повість М.Балуцького “Білий негр”, дев’ять томів зібрання творів С.Жеромського й окремим виданням його знаменитий роман “Бездомні”, збірник повістей В.Серошевського, три томи творів Ю.Жулавського, чотири томи творів Г.Запольської, тритомник зібрання творів М.Конопницької і ще два окремих видання її прози, 12-томне зібрання творів Ю.І.Крашевського й окремо його романи “Гнів Божий” і “Кунігас”, 4 томи творів А.Немоевського, 8 томів зібрання творів Е.Ожсшко і 6 окремих видань її творів, романи Б.Пруса “Діти” і “Форпост”, уже 10-томне зібрання творів С.Пшибишевського і 5 окремих видань його творів (в тому числі драматична поема “Узи”, роман “Сильна людина” та ін.), чотири томи Зібрання творів В.С.Реймонта і окремо його епопея “Селяни”, т. 1-7 Повного зібрання творів Сенкевича (санкт-петербурзьке видання 1907 р.) і 4 окремих видання його творів (“В пустині і пуші”, “Суд Озіріса”, “Вир” та ін.), 10-томник Зібрання творів К.Тетмайера. Але все це було в перекладі на російську мову.

Скромними були набутки наукової літератури: лише двотомні “Нариси історії Польщі” М.Бобжинського і політичний трактат “Німеччина, Росія і польське питання” вождя ендеків Р.Дмовського,⁸⁷ політичні концепції якого, як показали події, що розігралися в недалекому майбутньому, виявились хибними і принесли багато шкоди, як самій Польщі, так і Україні. Але тоді з Р.Дмовським рахувалися в

Росії (чим, до речі, пояснюється і видання цього його трактату), адже він пов'язував саме з останньою туманні надії на відновлення незалежності Польщі. Що з цього вийшло — загальновідомо.

Мало свою бібліотеку і Катеринославське Товариство взаємодопомоги службовців у торгових, промислових закладах та кредитних установах. Заглянемо в каталог і цієї бібліотеки, щоб довідатись, що ж читали службовці цих поважних установ? Їх бібліотека мала на 1915 рік 87 творів польської художньої літератури,⁸⁸ серед неї багато класики. Тут і 7 томів творів С.Жеромського, 5 — М.Конопніцької, “Небожественна комедія” — видатний твір З.Красінського, який, до речі, дуже рідко зустрічався в каталогах інших бібліотек в Україні, 9 томів творів Е.Ожешко, 2 — Б.Пруса, 9 — С.Пшибишевського, 3 — В.С.Реймонта, 14 томів Повного зібрання творів Г.Сенкевича (московське видання І.Ситіна, 1914 р.) і 5 окремих видань його творів, включаючи сюди романи “Сім'я Поланецьких”, “Вир”), 16 томів різних видань зібрання творів К.Тетмайера та окремих його творів у перекладах на російську мову, а також твори інших польських письменників.

Цікаво відзначити, що на полицях знайшли своє місце також три томи творів А.Струга — співця революції 1905 року на польських землях, активного борця проти царського самодержавства в рядах Польської соціалістичної партії.

Тепер заглянемо у каталог бібліотеки одного з повітових центрів, ну скажімо, міста Єлисаветграда Херсонської губернії. Місцева громадська бібліотека мала в перекладі на російську мову твори Т.Єжа (роман “Безпомічні” і повість “Вдосвіта”), оповідання М.Конопніцької, 21 том творів Ю.І.Крашевського, п'ятитомне Зібрання творів А.Міцкевича, 18 томів творів Е.Ожешко, 6 томів Зібрання творів

Г.Сенкевича і окремо ще одна його повість, тритомник повістей і оповідань В.Сєрошевського.

В бібліотеці були й твори польських письменників мовою оригіналу, зокрема 13 томів творів Г.Сенкевича, твори Ю.Блізінського, А.Дигасінського, В.Гомулицького, К.Юноші-Шанявського, М.Конопницької, Т.Ленартовича, Е.Ожешко та інших.⁸⁹ Отже, тут появляються імена польських письменників, які не зустрічаються в каталогах інших бібліотек, що свідчить про те, що ця Єлисаветградська книгозбірня за наявністю в ній польської художньої літератури де в чому випередила навіть бібліотеки губернських міст.

Значно біднішими на польську художню літературу виглядали полиці безплатної народної бібліотеки-читальні Єлисаветградського Товариства поширення письменності й ремесел, навіть враховуючи, що вона не могла рівнятися хоча би коштами з попередньою бібліотекою. Народна бібліотека-читальня пропонувала своїм читачам лише чотири романи й повісті Ю.І.Крашевського (щоправда, одні з найкращих в його творчості — “Прадавня легенда”, “Остап Бондарчук”, “Гнів Божий”, “Кунігас”) і томик оповідань Е.Ожешко. Як бачимо, досить обмежений перелік, якщо до того ж взяти до уваги, що, скажімо, деякі іноземні літератури були представлені в цій бібліотеці значно повніше, аніж польська.⁹⁰

Тепер перегорнемо сторінки каталога однієї з земських бібліотек Лівобережжя, скажімо у повітовому центрі Золотоноші вже Полтавської губернії. Тутешнє земство мало непогану бібліотеку — друкований її каталог склав майже 600 сторінок. І тут ми знаходимо чимало творів польської художньої літератури. Серед них 3 комедії і 2 томи прози М.Балуцького (в тому числі роман “Білий негр”, “Краківські типи”), 6 томів творів Т.Єжа, включаючи сюди роман “Бурхливий час” і повість “Наречена Гарамбаші”, 5 книг

творів М.Конопніцької, 7 — Ю.Коженьовського, включаючи 3 його драматургічні твори, 29 томів творів Ю.І.Крашевського (Тут були деякі його твори, які рідко траплялися в бібліотеках інших, навіть губернських міст, наприклад роман “Сфінкс”), тритомник зібрання творів А.Міцкевича і ще 4 окремих видання його творів, в тому числі “Дзяди” і “Пан Тадеуш”, а також збірник літературно-критичних праць цього великого письменника, 26 томів творів Е.Ожешко, п’ятитомник творів Б.Пруса і крім того, ще 8 їх окремих видань, в т.ч. знамениті романи “Фараон” і “Лялька”, 6 видань творів С.Пшибишевського, 25 видань творів Г.Сенкевича, включаючи всі його найвідоміші романи, 5 видань творів В.Серошевського, повість М.Чайковського “В гирлі Дунаю”.

Про зацікавленість читачів творчістю класиків польської літератури свідчить і те, що бібліотека придбала для них по три книги про життя та творчу діяльність А.Міцкевича і Г.Сенкевича, книгу В.Мякотіна, присвячену життю і творчій діяльності М.Конопніцької, а також два томи “Історії польської літератури” Л.Кондратовича, знаного більше широким колам читачів як поет Владислав Сирокомля. В фондах цієї бібліотеки були й п’ять томів праць, присвячених взагалі історії Польщі, написаних відомим польським істориком М.Бобжинським, в тому числі його тритомні “Нарисні історії Польщі”.⁹¹

Заглянемо в каталог — на цей раз приватної публічної бібліотеки А.І.Штефан в ще одному повітовому місті цієї ж губернії — Лубнах. І тут ми знаходимо твори А.Міцкевича, Ю.І.Крашевського, Ю.Коженьовського.⁹²

Заирнемо ще в каталог міської імені М.В.Гоголя Бібліотеки у такому собі містечку Бахмуті, що на Донбасі — тоді Катеринославської губернії. Тут ми знайдемо твори, які зустрічалися в кожній чи майже в кожній тодішній бібліотеці

в Україні, наприклад 4-томне зібрання творів А.Міцкевича, твори Е.Ожешко (9 томів), шеститомне зібрання творів Г.Сенкевича чи сьмитомне видання творів С.Пшибишевського. Але поряд з тим знаходимо деякі твори польської художньої літератури, які порівняно рідко зустрічаються в інших бібліотеках, наприклад тритомник творів великого письменника С.Жеромського, чи 8-томник творів В.Сєрошевського, що не кожна мала бібліотека в значно більших, навіть губернських містах.⁹³

Польська література знаходилась і в бібліотеках середніх навчальних закладів Лівобережжя, зокрема в учнівській бібліотеці Прилуцької чоловічої гімназії.⁹⁴

Відрадным фактом у розвитку бібліотечної справи в Україні стало те, що після революції 1905 року тут появляються україномовні бібліотеки або ж такі відділи при російськомовних публічних бібліотеках. Вони громадять у себе твори українською мовою, видані вже українськими кооперативними видавництвами на Наддніпрянській Україні, які теж виникли після цієї революції. Останні були ще слабкими, мали недосконалу виробничу базу, фінансові труднощі. Але це вже були свої, національні видавництва. Вони випускали поряд з творами українських письменників і все краще з світової художньої літератури, в тому числі й з польської в перекладах на українську мову.

Ці переклади зразу ж після їх виходу в світ потрапляли на полиці українських бібліотек, а звідти — до рук читачів. Так, український відділ імені Тараса Шевченка Харківської міської громадської бібліотеки у 1912 році міг запропонувати читачам видані українською мовою повість Е.Ожешко “Хам” в перекладі М. та З.Левицьких, поему Ю.Словацького “Батько зачумлених” (перекладач С.Твердохліб), “До галицьких приятелів” А.Міцкевича — львівське видання 1903 року в

перекладі І.Франка, збірник дитячих оповідань Г.Сенкевича “Ходімо за ним!” (виданий в одній з друкарень Санкт-Петербурга), а також збірник оповідань з селянського життя “Дріжджі”, написаних польським письменником Й.Волошиновським українською мовою.⁹⁵

Досі мова йшла про навчальні, громадські і приватні публічні бібліотеки, але крім них були ще й приватні непублічні бібліотеки. Обліку їх тоді, звичайно, не велося, але є свідчення, що таких бібліотек було, і навіть з давніх-давен, в Україні чимало⁹⁶ у заможних людей. Каталогів, за окремими винятками (прикладом чого є бібліотека митрополита Флавіана, про яку чуть нижче), власники цих бібліотек не видавали, якихось соціологічних досліджень про ці бібліотеки тоді не велося, тому прямих доказів чи цифрових даних про склад літератури в цих бібліотеках, в тому числі наявність тут польської літератури, відшукати важко.

Але є непрямі докази, які свідчать про наявність в приватних бібліотеках значної кількості польських книг. Такими посередніми доказами є колекції книг з приватних бібліотек, які ще при житті їх власників або після смерті останніх передавались на зберігання і використання у публічні бібліотеки. Робилось це за документально підтвердженими списками чи спеціально складеними для цього каталогами, з котрих ми тепер й можемо дістати підтвердження про наявність у цих приватних бібліотеках тієї чи іншої кількості польської літератури. Приклади цього уже наводились вище.

Але не завжди так було. Ми вже вище згадували, що митрополит київський і галицький Флавіан Російської православної церкви вирішив обнародувати в 1910 р. каталог своєї бібліотеки. Серед майже 8200 її книг — польською мовою була лише “Біблія” та 4-томне видання творів А.Міцкевича. Зате було кілька польсько-російських словників

і самовчителів польської мови — видно, владика всерйоз збирався взятися за вивчення останньої (а можливо й вивчав її).⁹⁷

Більше польських книг, ніж владика Флавіан, мав у своїй приватній бібліотеці і то де — на Лівобережній Україні мешканець містечка Решетилівка Полтавської губернії Василь Попов. Щоправда, кількість книг польською мовою у нього була не така й дуже велика — біля десятка, однак це були досить вартісні видання: “Щоденник подорожі на Україну Станіслава Августа” — останнього польського короля, 6 томів літописів польських, виданих в 1765-1768 роках та інші.

Але власник цієї бібліотеки мав крім того ще кілька десятків книг латинською мовою і серед них “Польська монархія за часів Станіслава Августа”, видана у 1614 р., праці відомих польських істориків XVIII століття Готфріда (Богуміла) Ленгніха “Історія Польщі” і Қшиштофа Яна Гарткноха “Республіка Польща”, а також твори деяких інших авторів з історії Польщі.⁹⁸ Отже, жили в ті часи в Решетилівці люди, які знали не тільки на вівчарстві, що й засвідчив І.П.Котляревський у своїй безсмертній “Енеїді”,⁹⁹ але й також і на книгах.

* * *

Проаналізуємо коротко весь вищенаведений фактичний матеріал. Польська література, особливо художня, була в переважній більшості бібліотек всіх типів: наукових (університетських), церковних, навчальних — гімназійних і училищних, громадських і приватних публічних — платних і безплатних в губернських і повітових центрах та інших містах і містечках в Україні. Причому в цьому можна визначити певну прогресуючу тенденцію — чим ближче було до першої світової війни, тим більше бібліотеки всіх типів

поповнювались польською літературою як в перекладі на російську мову, так і після революції 1905 року — польською мовою, а також певною мірою уже в перекладах, хоч ще нечисленних і на українську мову.

Перша світова війна, зрозуміло, сама по собі тут ні причому, про її наближення суспільство на загал навіть не знало, війна для всіх вибухнула несподівано. Тут грали роль інші чинники. І, на наш погляд, цю тенденцію можна пояснити трьома факторами:

1) Лібералізацією духовного життя в Російській імперії, що відбувалася внаслідок революції 1905 року, незважаючи на всі потуги Столипіна і К^о загальмувати цю лібералізацію;

2) Все більше сприятливими видавничими умовами у зв'язку з пом'якшенням цензури, збільшенням кількості видавництв, друкарень та їх книжкової продукції. Коли, для прикладу, протягом всього ХІХ століття в царській Росії було видано менш ніж 1000 назв книг українською мовою, то лише в одному 1913 році в Україні (в сучасних межах) було видано понад 800 назв книг українською мовою.¹⁰⁰ (Щоправда, в 1914 році царизм знову заборонив їх видання українською мовою). Польською ж мовою в 1907 р. було видано в Україні за нашими підрахунками 53 польських книги, а в 1916 році — вже 204. Всього ж за 1907-1916 роки, знову ж таки за нашими підрахунками, вже побачило світ 746 книг польською мовою,¹⁰¹ тоді як за попередніх 20 років — лише 40.¹⁰² Зростання випуску книг сприяло, в свою чергу, кращому поповненню бібліотечних фондів;

3) Всезростаючими запитами читачів. Але у когось може, звичайно, виникнути запитання, а чим же можна виміряти ці запити? Чи не лежали польські книги в бібліотеках мертвим вантажем? Вичерпну відповідь на це запитання, певна річ, дати не можна, оскільки знову ж таки якихось соціологічних

досліджень на цю, як будь-яку іншу тему, в ті часи ще не проводилось. Проте певну опосередковану відповідь все-таки дати можна, і вона буде ствердною: такий попит був. Вище наводились слова студента Київського університету Олександра Чорного про те, яке значення мала для нього польська художня література. Про благодетельний вплив, що його мало на відомого діяча українського національного руху Б.Познанського читання цієї літератури, розповідає він сам у своїх спогадах.¹⁰³ Це відзначали й інші сучасні йому діячі з числа української інтелігенції.

Київська бібліотека Ідзіковських в 1911 році мала більше 5-ти тисяч своїх абонентів: поляків, українців, росіян, представників інших національностей — мешканців Києва. Читацький книгообмін в цій бібліотеці доходив в окремі дні до трьох тисяч томів і це була література польською, українською, російською мовами.¹⁰⁴

В ті часи ще не було централізованого постачання книг у бібліотеки по рознарядці — як це мало місце пізніше при радянській владі. І якщо та чи інша бібліотека закупляла книги, вона старалася не тратитися даремно і грошей на вітер не викидати. Вона виходила при цьому як з запитів своїх читачів, так і з своїх власних меркантильних інтересів, якщо йдеться про громадські публічні бібліотеки. Адже вони були платними і книги не повинні були лежати мертвим капіталом, а приносити якийсь зиск. Звідси — закуплялись такі книги, в тому числі польські, за які бібліотека була певна — на них буде читацький попит.

Саме цим — запитами читачів і пояснюється те, що майже у всіх бібліотеках по всій славній Україні буквально, як бачимо, від Києва до Лубен (ці слова з відомої народної пісні мимоволі тут спадають на думку) знаходились кращі твори польської художньої літератури. Найповніше і найчастіше в

цих бібліотеках — майже в кожній з них були представлені А. Міцкевич, М. Конопніцька, Ю. І. Крашевський, Ю. Коженювський, Г. Сенкевич, Е. Ожешко. Дещо рідше — С. Висп'янський, Г. Запольська, Т. Єж, І. Красіцький, С. Пшибишевський, Б. Прус; В. С. Реймонт, К. Тетмайер, Ю. Словацький. Це говорить і про смаки тодішнього читача на Україні, адже в коло його читацьких запитів дійсно потрапляло все краще з польської художньої літератури, такої урожайної в ХІХ столітті, коли вона стала однією з найвищих вершин світової літератури.

Звичайно, що в роки радянської влади всі ці бібліотеки зазнали корінної перетруски. Приватні і громадські публічні бібліотеки закрили або націоналізували. Їх, а також бібліотеки навчальних закладів, ґрунтовно почистили від польської літератури, найчастіше при цьому, після так званого “списування по акту”, відправляючи її просто на знищення.

Але частину цих дореволюційних книгозбірань все таки чекала краща доля. Так, книжкові колекції бібліотеки Київського університету, про які вище йшла мова, передали у засновану в 1919 році Всенародну бібліотеку України при Всеукраїнській Академії наук (тепер Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського). І таке вирішення питання виявилось для цих колекцій щонайкращим, бо більшовики університет то закривали, шматуючи при цьому його на частини, то знову майже через 15 років відкривали.

Збереглися, щоправда частково і не без пригод, й бібліотеки Житомирської гімназії та Житомирської римо-католицької духовної семінарії. Спочатку їх (як, до речі, й бібліотеку колишнього Житомирського римо-католицького капітулу) було передано Волинському державному музею, який мав тоді статус науково-дослідного, а звідти, в свою чергу, у 1932 році найціннішу їх частину — тобто інкунабули

відправили до цієї ж самої Всенародної бібліотеки України в Києві.¹⁰⁵

Що ж, як говорили стародавні римляни — *Habent sua fata libelli* — у кожної книги своя доля!

¹ Савенко Н.Г. Библиотека университета св. Владимира // Историко-статистические записки об учебных и учебно-вспомогательных учреждениях Императорского университета св.Владимира (1834-1884). - Киев, 1884. - С.309.

² Иваск У.Г. Частные библиотеки в России, ч. II. - Спб., 1912. - С. 48.

³ Зданевич Б.І. Каталог інкунабул. — К., 1974, *passim*; Колесник Е.А. Книжные коллекции Центральной научной библиотеки Академии наук УССР. — Киев, 1988. — С. 20-21.

⁴ Савенко Н.Г. Указ. соч. — С.309; Колесник Е.А. Указ. соч. — С.22, 33-34.

⁵ Колесник Е.А. Указ. соч. — С. 26-27.

⁶ Зданевич Б.І. Назв. праця. — С. 10.

⁷ Там же. - *Passim*.

⁸ Słownik pracowników książki polskiej - Warszawa-Lodz, 1972. - S. 608; Колесник Е.А. Указ. соч. - С. 28-29.

⁹ Колесник Е.А. Указ. соч. - С. 32-33.

¹⁰ Савенко Н.Г. Указ. соч. - С. 312.

¹¹ Підраховано за: Зданевич Б.І. Назв. праця - *Passim*.

¹² Колесник Е.А. Указ. соч. - С.38-39.

¹³ Там же. - С.37.

¹⁴ Radziszewski F. Wiadomosc historyczno-statystyczna o znakomitszych bibliotekach i archiwach publicznych i prywatnych. - Krakow, 1875. - S. 19, 24.

¹⁵ Савенко Н.Г. Указ. соч. - С. 313.

¹⁶ Там же. - С. 314-315.

¹⁷ Radziszewski F. Op. cit. - S. 1, 26.

¹⁸ Див.: Предметный каталог студенческого отдела библиотеки Императорского университета св. Владимира. - Киев, 1875-76; Предметный каталог студенческого отдела библиотеки Императорского университета св. Владимира. Продолжение I, Киев, 1878.

¹⁹ Савенко Н.Г. Указ. соч. - С. 316-317.

²⁰ Radziszewski F. Op. cit. - S. 25.

²¹ Иконников В.С. Опыт русской историографии. - Т.1. - Кн. 2-я, Киев,

1892. - С. 944.
- ²² Siechowski W. Kijow i jego pamiatki. - Kijow, 1915. - S. 176.
- ²³ Краткий отчет о состоянии и деятельности Императорского университета св. Владимира в 1913 г. // Университетские известия, 1914, № 7. - С. 31-32.
- ²⁴ Колесник Е.А. Указ. соч. - С. 60-61; Эрнст Н. Библиотека графов Хрептовичей // Русский библиофил, 1914, № 6. - С. 19.
- ²⁵ Эрнст Н. Указ. соч. - С. 18.
- ²⁶ Там же. - С. 19-20.
- ²⁷ Підраховано за: Каталог библиотеки Н.Н.Костомарова, пожертвованной 1894 г. Университету св. Владимира Алиной Леонтьевной Камаровой. - Киев, 1903.
- ²⁸ Исаева Н.М. Коллекция А.М.Лазаревского в составе книжных фондов Центральной научной библиотеки Академии наук Украинской ССР / Библиотечно-библиографическая информация библиотек Академии наук СССР и Академии наук союзных республик. - 1968, № 2. - С. 109-110, 113.
- ²⁹ Лазаревский А.М. Старинные польско-русские календари // Чтения в Историческом обществе Нестора- летописца - 1900. - Кн. 14, выпуск 2. - С. 102-103, 115.
- ³⁰ Zienkiewicz T. Polskie zycie literackie w Kijowie w latach 1905-1918. - Olsztyn, 1990. - S. 108.
- ³¹ Краткий отчет. - С. 30-31.
- ³² Див.: підрозділ "Цей календар читала вся Україна".
- ³³ Драгоманов М.П. Восточная политика Германии и обрусение // Политические сочинения. - Т. 1, Москва, 1908. - С. 166.
- ³⁴ Иконников В.С. Указ соч. - С. 936-937.
- ³⁵ Там же. - С. 950-951.
- ³⁶ Підраховано за: Каталог библиотеки Императорского Новороссийского университета. - Одесса, 1874 - 1884. Т.1. - С.162-164.
- ³⁷ Каталог Одесской городской публичной библиотеки. - Одесса, 1983.
- ³⁸ Пушкин А.С. Евгений Онегин // Избранные произведения. - Т. II, М., 1968. - С. 172.
- ³⁹ Иконников В.С. Указ соч. - Т. I. - Ч. I. - С. 7-9.
- ⁴⁰ Jabłoński A. Akademia Kijowsko-Mogilanska. Zarys Historyczny. - Krakow. 1899-1900. - S. 243.
- ⁴¹ Див. хоч би: Пастушенко Л. Пограбування нації. // Літературна Україна. - 1992, 28 травня.

- ⁴² Radziszewski F. *Op. cit.* - S. 25.
- ⁴³ Иваск У.Г. Указ. соч. - С. 31; Иконников В.С. Указ. соч. - Т. I. - Ч. I. - С. 749.
- ⁴⁴ Див. : Систематический каталог книг библиотеки Киевской духовной академии. - Т. I-V, выпуск 1-13, Киев. - 1890-1915.
- ⁴⁵ Систематический каталог книг библиотеки Киево-Печерской лавры. - Т. II. - Киев, 1912.
- ⁴⁶ Підраховано за: Каталог книг Фундаментальной библиотеки историко-филологического института князя Безбородко в Умани. - Б.м., б.г.
- ⁴⁷ Підраховано за тим же джерелом.
- ⁴⁸ Каталог книг фундаментальной библиотеки императорской Александровской Киевской гимназии. - Киев, 1912; Дополнения к каталогу книг фундаментальной библиотеки императорской Александровской Киевской гимназии. - Киев, 1913.
- ⁴⁹ Детальніше див.: Колесник Е.А. Указ. соч. - С. 80-82.
- ⁵⁰ Алфавитный каталог фундаментальной библиотеки Киевской 2-й гимназии. - Киев, 1899.
- ⁵¹ Radziszewski F. *Op. cit.* - S. 26-27, 71, 123.
- ⁵² Ks. Skalski T. *Terror i cierpienie*. Lublin-Rzym-Lwow, 1995. - S. 35, 56; Radziszewski F. *Op. cit.* - S. 52.
- ⁵³ Radziszewski F. *Op. cit.* - S. 23, 116.
- ⁵⁴ *Ibid.* - S. 57.
- ⁵⁵ Систематический каталог ученической библиотеки Винницкого реального училища. - Винница, 1901; 2-е дополнение к систематическому каталогу ученической библиотеки Винницкого реального училища. - Винница, 1906.
- ⁵⁶ Систематический каталог библиотеки Киевского коммерческого училища. - Ч. II. - Киев, 1901.
- ⁵⁷ Каталог Киевской городской публичной библиотеки. 1866-1903 гг. - Киев. 1904; Каталог Киевской городской публичной библиотеки 1904-1909 гг. Первое дополнение. - Киев. 1910.
- ⁵⁸ Василенко М. Олександр Матвійович Лазаревський (1834-1902) // Україна. - 1927. - Кн. 4. - С. 62.
- ⁵⁹ Скрізь - власні підрахунки автора. В даному випадку кількість томів підраховано за: Киевская общественная библиотека. Каталог книг по беллетристике. - Киев, 1910.
- ⁶⁰ Підраховано за тим же джерелом.
- ⁶¹ Сосновський М. Дмитро Донцов. Політичний портрет. - Нью-Йорк-Торонто, 1974. - С. 76-77.

- ⁶² Підраховано за: *Киевская общественная библиотека. Каталог научных книг на русском и других языках, поступивших в библиотеку до 1910 г.* - Киев, 1910.
- ⁶³ Підраховано за тим же джерелом. - С. 174-176.
- ⁶⁴ *Каталог библиотеки Киевского Подольского общественного клуба. Беллетристика.* - Киев, 1914.
- ⁶⁵ *Дополнительный каталог книг по беллетристике на русском и иностранных языках, поступивших в библиотеку по декабрь 1914 года.* - Киев, 1914.
- ⁶⁶ *Каталог книг и периодических изданий библиотеки Киевского русского купеческого собрания.* - Киев, 1908; *Дополнение к каталогу книг и периодических изданий библиотеки Киевского русского купеческого собрания.* - Киев, 1910.
- ⁶⁷ *Каталог книг библиотеки Киевской губернской земской управы.* - Киев, 1911.
- ⁶⁸ *Каталог книг библиотеки Киевского общества взаимного вспомоществования приказчиков.* - Киев, 1915.
- ⁶⁹ *Галайба В. Української мови тут не визнавали // Вечірній Київ, 1996. 1 березня.*
- ⁷⁰ *Хронологически-систематический каталог книгам Житомирской русской публичной библиотеки. Составлен в 1884 и 1885 гг.* - Житомир, 1886.
- ⁷¹ *Каталог книг Житомирской русской публичной библиотеки. Составлен в 1906 году.* - Житомир, 1907.
- ⁷² *Каталог книг библиотеки Волынского губернского правления.* - Житомир, 1911.
- ⁷³ *Каталог книг и периодических изданий Каменец-Подольской русской публичной библиотеки.* - Каменец-Подольский, 1885.
- ⁷⁴ *Каталог книг и периодических изданий Каменец-Подольской русской публичной библиотеки.* - Каменец-Подольский, 1905.
- ⁷⁵ *Каталог книг и периодических изданий Каменец-Подольской публичной библиотеки.* - Каменец-Подольский, 1911.
- ⁷⁶ *Каталог библиотеки Ф.М.Цеслинской на Подоле.* - Киев, 1898.
- ⁷⁷ *Каталог книг и периодических изданий библиотеки для чтения Ольги Ивановны Михайловской в Киеве.* - Киев, 1877.
- ⁷⁸ *Каталог книг, журнальных статей и периодических изданий библиотеки Г.В.Донцова в Киеве.* - Киев, 1875.
- ⁷⁹ *Каталог библиотеки для чтения Е.С.Крымского в г.Звенигородке*

- Киевской губернии. - Звенигородка, 1881.
- ⁸⁰ Каталог книг и периодических изданий Киевской городской бесплатной народной читальни. - Киев, 1896.
- ⁸¹ Каталог Харьковской общественной библиотеки. - Харьков, т. II, 1901. - т. III, 1903.
- ⁸² Каталог книг библиотеки Полтавской земской управы. - Т. II. - Пеземские издания. - Полтава, 1916.
- ⁸³ Каталог книг публичной библиотеки Ю.В.Богоявленской. - Полтава, 1883.
- ⁸⁴ Каталог книг Екатеринославской городской общественной библиотеки. - Екатеринослав, 1892.
- ⁸⁵ Каталог книг Екатеринославской городской общественной библиотеки. - Екатеринослав, 1904.
- ⁸⁶ Добавочный каталог Екатеринославской городской общественной библиотеки. - Екатеринослав, 1908.
- ⁸⁷ Добавочный каталог Екатеринославской городской общественной библиотеки. - Екатеринослав, 1913.
- ⁸⁸ Підраховано за: Дополнительный каталог библиотеки Екатеринославского общества взаимопомощи служащих в торговых, промышленных заведениях и кредитных учреждениях. 1909-1914. - Екатеринослав, 1915.
- ⁸⁹ Каталог Елисаветградской общественной библиотеки. - Елисаветград, 1901.
- ⁹⁰ Каталог бесплатной народной библиотеки-читальни Елисаветградского Общества распространения грамотности и ремесел. - Елисаветград, 1898.
- ⁹¹ Каталог книг Золотоношской земской публичной библиотеки. - Золотоноша, 1909.
- ⁹² Каталог публичной библиотеки А.Н.Штефан, открытой в г.Лубны Полтавской губернии. - Лубны, 1881.
- ⁹³ Каталог книг Бахмутской городской им. Н.В.Гоголя библиотеки. - Бахмут, 1913.
- ⁹⁴ Дополнительный систематический каталог ученической библиотеки Прилукской мужской гимназии. - Прилуки, 1904.
- ⁹⁵ Каталог книжок українською мовою Харківської громадської бібліотеки. Український відділ ім.Тараса Шевченка. - Харків, 1912.
- ⁹⁶ Див. хоч би: Шляпкин И.А. Св. Димитрий Ростовский и его время (1651-1709) - Санкт-Петербург, 1891; Иваск У.Г. Указ соч.; Бокачев

- Н. Описи русских библиотек. - Санкт-Петербург, 1890; Параделов М.Я. Адресная книга русских библиофилов, Москва, 1890 и др.*
- ⁹⁷ *Систематический каталог книг библиотеки высокопреосвященного Флавиана, митрополита Киевского и Галицкого. - Киев, 1910.*
- ⁹⁸ *Каталог книгам и манускриптам, находящимся в библиотеке Василия Александровича Попова, владельца местечка Решетилровка Полтавской губернии. - Решетилровка, 1864.*
- ⁹⁹ *Котляревський І.П. Енеїда. - К., 1983. - С. 157.*
- ¹⁰⁰ *УРЕ - Т.17. - К., 1965. - С. 532.*
- ¹⁰¹ *Підраховано за: "Книжная летопись". - СПб, 1907-1916 гг. та іншими джерелами.*
- ¹⁰² *Підраховано за: Kuszlejko J. Książka polska w Rosji na przełomie XIX i XX wieku. - Warszawa.- 1993. - S. 94-95.*
- ¹⁰³ *Познанский Б.С. Воспоминания. - Москва, 1913. - С. 10-12, 21- 22.*
- ¹⁰⁴ *Kuszlejko J. Op. cit. - S. 162.*
- ¹⁰⁵ *Зданевич Б.І. Назв. праця. - С. 11.*

V. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СВОБОДИ СОВІСТІ

1. Репресії проти римо-католицької церкви після 1863 р.

Тут правильніше було б, однак, винести в заголовок слово “незабезпечення” свободи совісті для поляків як взагалі в імперії, так і зокрема в Україні. Адже, очевидно, як ніде, в цій сфері духовного життя людини проявилась вся облудність царської релігійної політики. Безсоромна дискримінація мала виразне місце навіть тут — в царині здавалося б далекій від мирських справ. Але коли царські сатрапи вбачали будь в чийй діяльності, не виключаючи і церковну, загрозу, як їм бачилося, державним інтересам імперії, вони не вагалися з безцеремонним втручанням, навіть якщо це була сфера релігійної діяльності, “дабы пресечь зло”.

Тим більше, що діяльність саме римо-католицьких

парафій, в даному випадку в Україні, давала приводи до цього. Як уже вище говорилось, ця церква брала активну участь в організації польської освіти на Україні, відкриваючи, зокрема, при своїх приходах парафіяльні школи. Але її роль в духовному житті польської національної меншини в Україні не обмежувалася, звичайно, лише освітніми справами.

Поза виконанням свого прямого покликання задовольняти релігійні потреби своєї пастви, вона здійснювала й іншу важливу функцію, від якої просто не могла відсторонитися — стала в ті нелегкі часи міцною духовною опорою для прихожан. Серед них, звичайно, були й німці, чехи, литовці, українці та віруючі-католики інших національностей, але поляки тут абсолютно чисельно переважали (як, до речі, і серед священнослужителів). Саме їм римо-католицькі парафії в Україні допомагали вистояти у тяжку годину, духовно не зламатися. В той час клір склався повністю, по крайній мірі на Правобережній Україні, де була зосереджена основна кількість римо-католицьких парафій, з осіб польського походження. Тому має рацію єпископ Станіслав Широкоградюк, що “історично костюл католицький на Україні був польським”. За даними, що їх далі наводить єпископ, біля 80% римо-католиків в Україні тоді склали поляки.¹

В Російській імперії офіційною, державною релігією було православ'я, а на католицизм і його центр — Ватикан тут здавна дивились як на свого найзапеклішого ворога. До того ж царські власті вважали католицьку церкву союзником польських “бунтовщиків” і, звичайно, старалися обмежити її поширення і впливи як на польське, так і непольське населення, в межах імперії. З другого боку, Росія була все-таки християнською державою і, звичайно, хоч би з цієї точки зору не могла повністю заборонити діяльність католицької

церкви на своїй території, хоч їй і не сприяла, більше того ставила по можливості всілякі гострі перепони в її функціонуванні. Але, звичайно, до таких репресій щодо католицької церкви, які мали місце після 1917 року, справа не дійшла. Хоча і тоді не обійшлося без переслідувань. Вперше вони мали місце відносно римо-католицької церкви при Миколі I — після повстання 1830-1831 рр. Потім стало дещо легше.

Але невдовзі знову надійшли гірші часи. Повстання 1863-1864 рр. дуже важко відбилось й на становищі римо-католицької церкви і в Польщі, і в Україні. Вона не уникнула утисків і переслідувань, тим більше, що значна частина ксьондзів підтримувала повстання чи брала в ньому безпосередню участь.

Покарання за це не заставили себе довго чекати — на голову католицької церкви, її священників впали царські репресії. Для цієї церкви це мало важкі наслідки. “Після повстання 1863 року... — пише професор Стефан Кеневич, — римський клір застрашений і проріджений репресіями, заледве міг доглядати за найбільшійшою католицькою людністю, яка вперто трималась традиційних пісень і церковних богослужінь”.²

Після 1863 року царські власті вдалися до депортації непокірних служителів римо-католицької церкви з теренів України вглиб імперії. Так, у 1866 році був депортований до Сімферополя єпископ Кам’янець-Подільської єпархії Антоні Фіялковський (а сама ця єпархія ліквідована), через чотири роки до Пермі — єпископ Луцько-Житомирської єпархії Каспер Боровський, у 1876 р. у Симбірськ допортували адміністратора (адміністративного керівника) цієї ж єпархії Адама Крушинського.³ Після 1863 р. Марцін Подгурський — монах-капуцин з Волині був засланий у православний

монастир у Тамбові. Але оскільки він і там проводив свою місійну роботу, його вислали на північ в район Архангельська, де й помер.

Усього ж у 60-70-х роках репресовано 42 служителі культу римо-католицького віросповідання. Але слід сказати, що переслідування тривали далі. З 80-х років і до революції 1917 р. репресовано або переслідувалось 43 ксьондзи.⁴ Адміністратор (управитель) Луцько-Житомирської єпархії єпископ Кароль Недзялковський писав у 1910 р. до кардинала Меррі дель Валя — статс-секретаря (тобто глави) римської курії, що проти ксьондзів за його адміністрування (з 1901 р.) було порушено царськими властями 350 справ.⁵

У 1867 році римо-католицька церква на території Російської імперії була поставлена царським указом під контроль спеціальної Римо-католицької духовної колегії в Петербурзі. Роком раніше було ліквідовано в числі деяких інших без погодження з Ватиканом, як це повинно було бути, римо-католицьке єпископство в Кам'янці-Подільському, яке проіснувало п'ять століть. На Правобережній Україні залишено єдину Луцько-Житомирську єпархію, адміністративно підпорядкувавши їй костьоли Поділля. Царські власті закрили й ряд римо-католицьких парафій, особливо на Волині й Київщині, хоча слід сказати, що на Правобережній Україні це явище мало місце все ж у меншій мірі, ніж у Литві і в Білорусії.⁶ Очевидно, це пояснюється тим, що на Правобережжі України повстання 1863 р. дістало все ж меншу підтримку, порівнюючи з Литвою чи Білорусією.

Ліквідовувались парафії, закривались костьоли. Так, у 60-х роках на Волині були закриті костьоли в Крупці Дубенського повіту, в Олексинці Старому Кременецького повіту, в Опаліні Володимир-Волинського повіту, у 70-х роках: у Гулевичах, Мельниці і Маційові Ковельського повіту, у Катеринбурзі

Кременецького повіту та інші. Частина з них усіх дещо пізніше стали використовуватись під православні церкви.⁷ Так, у Кам'янці-Подільському відібрали костюол чернечого ордену кармелітів і зробили там кафедральний собор російської православної церкви. Ще один костюол, відібраний по 1863 році у черниць-домініканок, переробили у гарнізонну церкву. Крім цих двох вищеназваних у місті відібрали в католиків ще 4 храми.⁸

Проте навіть і на ті костюоли, які і далі функціонували, хронічно не вистачало священників. Так, у Луцько-Житомирській єпархії на кінець 80-х років нараховувалось 253 парафії, які об'єднували біля 555 тисяч віруючих — в основному це були поляки. Кількість же ксьондзів на всі ці парафії складала близько 300, що не покривало релігійних потреб парафій. Через це в більшості костюолів не було вікаріїв, у багатьох були вакантні посади настоятелів.

Одну єдину на єпархію католицьку семінарію у Житомирі після 1863 року закрили (як і семінарію в Кам'янці-Подільському). Щоправда, тодішньому адміністратору єпархії Цирилу Любовідському вдалося через 17 років випросити у Петербурзі дозвіл на повторне відкриття цієї семінарії, про що й був виданий 24 грудня 1880 р. відповідний царський указ. 17 листопада 1881 р. тут знову розпочалось навчання. Проте кількість випускників семінарії була недостатня, щоб покрити щорічний природній убуток серед ксьондзів.⁹ Кожного року семінарію закінчували лише 10-15 чоловік.

В другій половині XIX ст. на Правобережжі України продовжувалась ліквідація римо-католицьких монастирів, розпочата ще в першій половині століття. Так, у 1866 р. було закрито чоловічий монастир францісканців у Межиріччі Острозького повіту, у 1887 р. — чоловічий монастир капуцинів у Старо-Костянтиніві, невдовзі їх же монастир у

Вінниці, у 1891 р. — монастир ченців-реформаторів у Великих Дедеркалах Кременецького повіту на Волині. Після 1869 р. було ліквідовано монастир тринітаріїв у Луцьку.

Були закриті й жіночі монастирі — у тому ж Луцьку — в 1863 р. сестер-шариток (сестер милосердя) і 1878 р. — сестер-бригідок, в 1890 р. — у Дубно — сестер-кармелітанок та ін.¹⁰

Цим самим було практично закінчено ліквідацію численних римо-католицьких монастирів на Україні — лише у Подільській губернії їх нараховувалось 28, у Київській — 7. Багато їх було і на Волині — лише в одному Луцьку — 7.¹¹ Тепер же на всій Правобережній Україні залишився лише один — Бернардинський монастир у Заславі на Волині, де постійно знаходилось з 80-х років і до революції 1917 р. — всього лише 3-5 ченців.

Вся душпастирська діяльність римо-католицької церкви була поставлена під прес царських драконівських заборон і обмежень. Єпископам було заборонено без спеціального дозволу губернатора виїжджати за межі своєї єпархії. А ксьондзам був заборонений виїзд без дозволу повітових властей навіть до сусідньої парафії, щоб, скажімо, висповідатись. На відпуст могло прийхати щонайбільше трьох ксьондзів, і то вже з дозволу самого губернатора, по отриманню від нього відповідного тимчасового посвідчення. А такий дозвіл частіше всього свідомо надсилався ксьондзу з запізненням — тобто вже по відпусті. Церковні хресні ходи, похоронні процесії, масові ходіння на прощу теж римо-католикам заборонялись. За спеціальним дозволом хресний хід можна було зробити лише навколо костьолу, не виходячи за ворота. Без дозволу губернатора не можна було поставити навіть придорожній хрест.

Послідовникам римо-католицької віри — як духовним,

так і світським особам в імперії було заборонено будь-які контакти з Ватиканом. Згідно з “височайше утвердженим положением о порядке сношений с Римским Папою” від 10 травня 1867 р. всі зносини з Ватиканом повинні були відбуватись лише через ту саму Римо-католицьку духовну колегію в Санкт-Петербурзі. Про всі документи, які надходили б на місця з Ватикану в обхід цієї колегії служителям римо-католицької церкви, слід було негайно повідомляти царські власті. За порушення розпоряджень цього “положення” винні римо-католики — піддані імперії повинні були віддаватись під суд або бути покараними в адміністративному порядку.¹²

Царська охрнка пильно стежила за кожним кроком римо-католицьких священників. Доходило до курйозів. Так, подільський губернатор поіменно інформував самого київського генерал-губернатора, хто з ксьондзів навколишніх парафій приїжджав у червні 1911 р. на відзначення 50-річчя душпастирської діяльності настоятеля Кам'янецького вірмено-католицького костьолу Миколая Кашевського.¹³ Воїстину, полуханий заєць пенька боїться!

Поліцейські шпики нишпорили скрізь. Вони, як правило, були присутніми і на богослужіннях у костьолах. І варто було комусь з ксьондзів у недільній проповіді часом сказати може навіть лише одну якусь фразу, котра з точки зору блюстителів інтересів імперії видавалась крамольною, як про це зразу ж ставало відомо властям і проти такого ксьондза вживались адміністративні чи судові заходи.

Священики римо-католицької конфесії були поставлені в повну залежність від місцевих царських властей, від їх прихильності чи неласки, вимушені були часто терпіти від них різні приниження. Ось красномовний, хоч і нехарактерний приклад для ілюстрації сказаного.

Ксьондз Рішард Розенберг з маленької парафії у Мовчанах

на Поділлі довго просився перевести його настоятелем у більшу сусідню парафію — у Мурафі. Нарешті, з поліції повідомили про згоду губернатора на це.

Але ксьондз, що був людиною богобоязною і високоморальною, мало не зомлів, коли довідався завдяки чому цього добився. Виявляється, що місцева поліція дала йому таку характеристику до губернатора: “Кс. Розенберг грає в карти, п’є, спокушав жінок, великий ледар, в костьолі ніколи не сидить в конфесіоналі, проповідей не проголошує, а тому в інтересах уряду було б корисним перевести його в якусь більшу парафію, що нам полегшило б роботу”. Доброзичливий до ксьондза працівник місцевої поліції пояснив, що іншого способу позитивно вирішити питання просто не було.¹⁴

У 1864 р. було заборонено будівництво, ремонт сакральних об’єктів без дозволу адміністративних властей: на побудову нового костьолу — самого міністра внутрішніх справ, на ремонт старого костьолу — місцевого губернатора, — які, як правило, такий дозвіл дуже рідко давали. Ілюстрацією до цього може бути такий приклад. У 80-х роках в м.Острозі згорів дах місцевого костьолу. Міські власті скористались цим і замкнули його. Губернатор з дозволом на ремонт костьолу зволікав. І це тривало 10 років.

Даремно віруючі звертались з відповідними просьбами до самого царя, і до цариці, і до наступника трону. Богослужіння ж відбувались на окраїні містечка в маленькій капличці, яка з часом також прийшла в непридатність. І на її ремонт теж власті згоди не давали. А порушення цього закону вважалось кримінальним злочином. Що робити? Одна з прихожанок все-таки наважилась купити брезент, обсмолити його і накрити каплицю. І в таких умовах і далі продовжувались тут богослужіння.¹⁵ Тільки значно пізніше

власті дозволили збудувати у Острозі новий костьол.

Суворо стежилося і в мовному відношенні за костьолами та ксьондзами. Настоятелям римо-католицьких костьолів було заборонено в Південно-Західному краю при виконанні своїх пастирських обов'язків користуватись польською мовою.¹⁶ На основі височайше затвердженого на початку ХХ ст. положення Ради Міністрів заборонялись навіть такі речі, як відповідь на якийсь лист чи запит в католицьку парафію, чи її звернення до властей на бланку з латинським шрифтом, чи надпис латинськими буквами на печатці, якою ксьондз завіряв, скажімо, метрику про народження дитини¹⁷ (тоді цим відали церкви всіх конфесій).

2. Спроби “розполячити” римо-католицьку церкву.

Царські власті робили наполегливі спроби ввести в Україні (як і в Білорусії та Литві) російську мову і до богослужінь в католицьких храмах. Це був хитромудрий план перетворення римо-католицької церкви в російсько-католицьку з тим щоб через неї русифікувати віруючих-католиків: поляків, литовців, українців, білорусів.

Розпочалась ця кампанія з 1866 року і дістала назву “розполячення католицизму” в імперії. І як це завжди водиться в Росії — спочатку в царській, а потім в червоній — все це ніби робилося “по желанію народа”, або як пізніше говорили — уже в радянські часи “по желанію трудящихся”. Все так обставлялося, що ніби цей рух розпочинався знизу стихійно. Наприкінці 60-х років стали правити молебні російською мовою окремі ксьондзи спочатку на Литві, а потім в Білорусії. Зразу ж в Петербурзі було утворено “по высочайшему повелению” комісію для вияснення порядку введення російської мови в католицьке богослужіння. На чолі

цієї комісії, щоб підвищити її значимість, поставили особу з імператорської родини — великого князя Костянтина Миколайовича. На основі висновків цієї комісії 25 грудня 1869 р. Олександр II і підписав указ, яким було відмінено попередній указ Миколи I про заборону запровадження російської мови під час богослужінь у польських костельох.¹⁸

Тепер у західних провінціях імперії дозволялось вживати у богослужіннях російську мову, там (ясна річ!), де це відповідало потребам і бажанням парафіян. Для цього останні повинні були звернутися з відповідним проханням до свого ксьондза — пробоша, а той, в свою чергу, до своєї вищої духовної влади, а та — до Міністра внутрішніх справ. Само собою зрозуміло, що Міністр в такому дозволі не відмовляв. На прихожан же місцеві царські власті робили сильний тиск, щоб вони такі просьби писали.

Було підключено, висловлюючись сучасним терміном й ідеологічне забезпечення цієї кампанії з боку шовіністично налаштованої частини російської інтелігенції, реакційної преси. Палкими захисниками цієї диверсії царизму виступили небезвідомий публіцист і чорносотенець М.Катков і його видання: “Русский вестник” та “Московские ведомости”, письменник-слов’янофіл І.Аксаков, історик М.Батюшков та деякі інші такого гатунку ідеологічні прислужники царського самодержавства. “Є тільки один вихід, — закликав І.Аксаков у своїй газеті “Русь”, — розполячити католицизм”.¹⁹

Особлива увага зверталась на шкільну молодь. Ще дещо раніше — 8 жовтня 1865 р. послідувало “височайше повеління” про введення навчання російською мовою закону Божого римо-католикам у західних губерніях Росії у всіх школах.²⁰ Учням були роздані молитовники цією мовою взамін польських. Правлячі кола імперії розцінювали цей захід як влучний і потужний удар проти польських впливів на

молодь.

Попечитель Київської навчальної округи князь Ширинський-Шахматов, виступаючи 19 лютого 1866 р. на обіді в честь генерал-губернатора Південно-Західного краю О.Безака, так про це висловився: “Навчання римо-католиків Закону Божого, умисно зв’язане з польською мовою, постійно підтримувало в умах молоді і ту нещасну для неї і шкідливу для держави ідею, що католицизм і полонізм нерозривно з’єднані між собою. Введення викладання Закону Божого римо-католикам вітчизняною (?) мовою є захід безперечно необхідний, який остаточно віддаляє чужу мову, котра не раз заявляла свої мнїмі права на панування у стінах наших навчальних закладів”.²¹

Проте рано торжествували імперські стратеги русифікації. З боку поляків цей захід зустрів, як це визнавали і апологети царської політики, щонайсильнішу протидію. Ксьондзи, про що вже вище говорилось, всіляко відстоювали навчання Закону Божого польською мовою, посилаючись то на відсутність дозволу від своїх єпископів перейти на російську мову, то на незнання її.

Щоб присікти цей саботаж, царські власті у 1869 р. пішли на такий крок. Згідно правил, введених російським урядом того року, у західних губерніях було встановлено обов’язкова присутність на екзаменах з російської мови, історії та літератури представника навчальної округи, причому семінаристи, які отримали незадовільну оцінку від нього, позбавлялись права займати духовні посади.

Дальше — більше. 23 листопада 1900 р. були встановлені письмові екзамени для випускників римо-католицьких семінарій з вибором тем, запропонованих представником навчальної округи. І нарешті, 17 січня 1902 р. “височайшим повеленієм” було встановлено додатковий поза семінарією

державний перевірочний екзамен з тих же “російських предметів” для осіб, які закінчили римо-католицькі семінарії і бажали зайняти парафіяльні посади, але визнаних представниками органів освіти такими, котрі незадовільно вивчили ці предмети.²²

Але й ці драконівські заходи не допомогли. Вперта боротьба за навчання польських дітей Закону Божого рідною мовою продовжувалась і далі. Особливо вона загострилась після революції 1905 р., про що вже говорилось вище і про що ще буде мова далі.

Що стосується наполегливих зусиль царських властей і їх ідеологічних прислужників русифікувати римо-католицьку церкву в Україні, Білорусії і Литві, то вони не давали їм сподіваних наслідків, наштотхнувшись на сильний опір цьому з боку як католицького кліру, так і мирян. Гостро протестував проти цього, зокрема луцько-житомирський єпископ К.Боровський, котрий заявляв: “Польська і литовська мова є стіною, яка охороняє католицизм, фортецею проти православ’я”.²³ Ясно, що царські власті не могли йому цього дарувати. Власне за це він і був депортований у 1870 р. до Пермі.

Взагалі ж лише частина ксьондзів пішла на те, щоб вести богослужіння російською мовою, але вони потрапили під бойкот віруючих. Отже, ця затія царських властей потерпіла крах, що й визнав сам уряд 1 листопада 1887 р.²⁴ Хоча на місцях, в окремих губерніях все-таки ще й далі робилися спроби, спрямовані на це.

Слід разом з тим сказати, що як і у випадку з національною польською школою, про що вже писалось вище, так і в даному випадку ущемлення свободи совісті, кращі люди Росії не схвалювали цю дискримінаційну політику царизму щодо поляків. Вони відчували глибокий сором за таку політику

свого уряду, намагались якось вплинути на нього, щоб її змінити. Гостро протестував, наприклад, проти цієї політики царизму, як і проти мовної дискримінації поляків (до речі, також і українців), видатний філософ В.С.Соловйов. Що він, зокрема, виражав у своїх листах до всемогутнього тоді обер-прокурора Синоду К.Победоносцева — головного натхненника та провідника в життя реакційної політики царизму в національно-культурних і релігійно-церковних питаннях. Це про нього писав О.Блок:

В те годы дальние, глухие,
В сердцах царили сон и мгла:
Победоносцев над Россией
Простер совиные крыла.²⁵

“Политика религиозных преследований и насильственного распространения казенного православия, — писав В.Соловйов обер-прокурору, — видимо истощила небесное долготерпение и начинает наводить на нашу землю египетские казни (В.Соловйов має на увазі тут голод 1891 р.) — ...Умоляю Вас... одумайтесь. Еще не поздно... Еще от Вас самих зависит то имя, которое Вы оставите в нашей истории. Говорю по своей совести и обращаюсь к Вашей совести”.²⁶ Але совість у К.Победоносцева так і не заговорила протягом тих 25 років, коли він займав посаду обер-прокурора Синоду і був пострахом усякого прогресу в Російській імперії, символом її реакційних сил.

Коли на престол в Російській імперії ступив Микола II, В.Соловйов звернувся листовно безпосередньо до нього, сподіваючись на переміни в політиці царизму, на те, що новообраний цар усуне К.Победоносцева — улюбленця його батька Олександра III. “Духовная сущность России есть православие... но может ли такой вид Христианства утверждаться насилем, овладевать чрез принуждение

совестью людей?... — писав В.Соловйов Миколі II. —

...Дело идет о судьбах России, которые ныне вверены Богом только Вашей совести, Государь... Если только Вы скажете, Государь, перед... всем светом: что нет Вашей царской воли на стеснение Ваших верноподданных в делах совести и религии — и весь этот мрак, тяготеющий над Россией, разом исчезнет”.²⁷ Але цар тоді не захотів цього сказати — його змусила це зробити лише революція 1905 року, вона, до речі, і змела й К.Победоносцева з поста обер-прокурора Синоду.

Сам В.Соловйов до цього дня не дожив. Але поки він був живий, він наполегливо боровся за це, звертався не тільки листовно до можновладців, але і намагався звертатись публічно до широкої громадськості. “Великая нация не может спокойно жить и преуспевать, нарушая нравственные требования, — писав він у статті “Гріхи Росії”, яка мала бути опублікована у газеті “Новости” у 1886 р. — але була заборонена цензурою і надрукована лише після революції 1905 р. — И пока в России из фальшивых политических соображений будет продолжаться система насильственного обрусения на окраинах..., пока система уголовных кар будет тяготеть над религиозною мыслию, до тех пор Россия во всех своих делах останется нравственно связанною, духовно парализованною, и ничего кроме неудач не увидит”.²⁸ Пророчі слова! Росія дорого заплатила, що не прислухалась тоді до слів одного з кращих своїх синів.

3. Відлига з приморозками.

Становище римо-католицької церкви в Російській імперії у великій мірі залежало від стану відносин між царизмом і Ватиканом. А між тим, ці відносини на початку

досліджуваного періоду були дуже складними. Римська курія гостро протестувала проти репресій в імперії щодо римо-католицької церкви після повстання 1863-1864 рр. У відповідь на це царський уряд розірвав конкордат з Ватиканом, укладений у 1847 р., хоч незграбно намагався звалити вину за його розірвання на Римську курію.

4 грудня (22 листопада ст. ст.) 1866 р. імператор Олександр II підписав указ, в якому говорилось: “Действиями Римского Двора прерваны сношения онаго с Нашим Правительством и вследствие того заключенные с сим Двором 23 июля (3 августа) 1847 года, условия и состоявшиеся в дополнении оных особые соглашения, относительно управления дел Римского исповедания в пределах Российской Державы, утратили всякую обязательную силу и не могут более служить руководством по управлению означенными делами: а потому дела сии должны впредь вестись установленными для того в Государстве властями и управлениями, на основании коренных законов Империи и Царства Польскаго”.²⁹

Результатом цього було, зокрема, те, що в імперії майже всі римо-католицькі єпархії залишились без єпископів, бо царський уряд не давав згоди на їх призначення Ватиканом. А оскільки контакти осередків католицької церкви в Росії з Римом були під забороною, то це означало, що фактично остання залишилась без керівництва.

І лише після того як римським папою було обрано Лева XIII, який зайняв більш примирливу позицію щодо Росії, після дворічних складних переговорів 24 грудня 1882 р. було досягнуто угоди, згідно з якою у Російській імперії відновлювалась дія Конкордату.

Обидві сторони, щоб досягнути цієї угоди, пішли на певні поступки. Ватикан погодився, зокрема, передати в адміністративне підпорядкування існуючих в російській імперії

на той час римо-католицьких єпархій костволи тих єпархій, які в 60-х роках були зліквідовані царськими указами. Російський уряд, в свою чергу, погодився на призначення нових римо-католицьких єпископів, там де їх не було (фактично скрізь) і на звільнення депортованих вглиб імперії єпископів.

Царські власті зобов'язалися також, туманно щоправда, (бо “при першій можливості”) відмінити щодо римо-католицьких духовних осіб репресивні надзвичайні постанови, прийняті в зв'язку з повстанням 1863 року. 15 березня 1883 р. у Римі відбулась урочиста процедура призначення попередньо уже призначених згідно російських законів царем Олександром III 12 єпископів у всі 12 єпархій, які функціонували тоді в імперії. Таким чином, католицька ієрархія тут була повністю відновлена.³⁰

Повернули з заслання єпископів — Луцько-Житомирського Каспера Боровського і Кам'янець-Подільського Антоні Фіялковського. Але на Україну їх назад не впустили, хоча поза її межами їм дали нові єпархії, причому останнього навіть зробили Могилівським (в Білорусії) митрополитом. Луцько-Житомирським єпископом став ксьондз Шимон Козловський. Отже, таким чином, римо-католицькі парафії на Україні знову мали своїх ієрархів, що стало можливим завдяки угоді від 24 грудня 1882 р. Та й на згоду царського уряду на повторне відкриття Житомирської римо-католицької духовної семінарії, про що вже вище говорилось, мали безперечно вплив російсько-ватиканські переговори, що точилися в той час.

Після укладення вищеназваної угоди у відносинах царських властей з римо-католицькою церквою в імперії наступила певна відлига, хоча вона і супроводжувалась частими приморозками. Ця відлига була, однак, досить

слабенькою, а приморозки надто відчутними, приклади чого уже наводились вище. Однак, як би там не було, у 80-90-х роках певне пом'якшення у ставленні царських властей до римо-католицької церкви на імперських землях спостерігалось. Про це, зокрема, з вдячністю писали ієрархи останньої Миколі II, коли той вступив на російський престол. Вони тут, між іншим, відзначали, що на парафії, де раніше не було священників, тепер їх призначено. Писалось і про те, що почастишали дозволи на будівництво нових храмів.³¹

Неабиякою подією в цьому останньому відношенні став дозвіл на спорудження нового костьолу у Києві. На історії його будівництва варто, гадаємо зупинитись дещо детальніше. Місто на той час вже мало один костьол — той самий Олександрівський, що стоїть на вулиці Костьольній. Але для великої міської агломерації зі значною тут кількістю польського населення, римо-католиків взагалі, він уже був занадто тісним. Тому й католицька громадськість Києва звернулась у грудні 1896 р. до київського генерал-губернатора М. Драгомирова з проханням дозволити будівництво другого костьолу в Києві.

М. Драгомиров, який походив з старовинного польського роду, вирізнявся серед російського вищого чиновництва і генералітету своєю інтелігентністю і широким кругозором — у свій час значного розголосу набула, наприклад, його опублікована в Києві двома окремими виданнями в 1895 і 1898 рр. оригінальна рецензія на "Війну і мир" Л. Толстого. Він до того ж симпатизував як українцям (свідченням чого були хоч би його дружні відносини з видатним українським письменником І. Нечуй-Левицьким), так і, що само собою зрозуміло, полякам. Тому М. Драгомиров й підтримав перед Петербургом клопотання київських римо-католиків про будівництво нового костьолу і добився позитивного

вирішення цього питання Міністром внутрішніх справ і Синодом. 24 січня 1898 р. міська дума більшістю в 35 голосів прийняла рішення надати безплатно площу по вул. Великій Васильківській під будівництво цього костьолю.

Негайно було утворено Громадський комітет побудови нового костьолю, до якого увійшло 12 чоловік — відомих польських громадських діячів, представників аристократії. Розпочався збір пожертвувань на його будівництво.³² Йшли вони досить активно. В цій благодійній акції брали участь не тільки поляки з Києва, але й з усієї України і навіть з-за її меж. Сума внесків була різною — давали хто скільки міг — від 5 копійок до 10 тисяч рублів. За складеним тоді ж у 1898 р. кошторисом загальна вартість робіт на будівництво костьолю була визначена в 250 тисяч рублів. На середину ж 1907 року було зібрано понад 435 тисяч рублів.³³ Щоправда, вартість будівництва, як це часто трапляється, виявилась вищою, ніж попередньо закладена у кошторис.

Був оголошений всеросійський конкурс на кращий проект костьолю, в чому заслуга видатного київського архітектора поляка Владислава Городецького, який порушив це питання перед Імператорським архітектурним товариством і добився позитивного його вирішення.³⁴

Будували костюол 10 років. 6 грудня 1909 р. його було урочисто посвячено. В пам'ять про приїзд до Києва в 1906 р. останнього російського царя костюол назвали Миколаївським. Він збудований у стилізованих готичних формах за проектом архітектора В.Воловського. Нагляд за будівництвом здійснював особисто В.Городецький. Тепер цей костюол — одна з найвизначніших архітектурних пам'яток столиці України.

Розгорнулося в ті роки будівництво нових костюолів і в інших місцевостях України. Чудові у архітектурному

відношенні костьоли були, зокрема, збудовані на Київщині — у с.Махновці (1905 р.) та м.Фастові. Цей останній постав завдяки енергійній діяльності місцевого ксьондза Станіслава Шептицького, який буквально вижебрав, ходячи від хати до хати, 100 тисяч рублів на будівництво костюлу — суму на той час величезну, як на тодішні можливості фастівської римо-католицької громади. У 1910 ж році відкрито збудований за три роки (1907-1910 рр.) костюл і у Вишевичях Радомишльського повіту, в чому теж заслуга місцевого ксьондза Альбіна Маркушевського з його ініціативністю і організаторськими здібностями.

На кошти громадськості було побудовано у 1884 році й костюл у с.Романові на Волині. На її ж кошти розгорнулося у ті роки й будівництво нового костюлу у Рокитному на Київщині. Історія його побудови така: він будувався обабіч відомої Синявської фабрики, яка належала магнатам Браницьким. В їх величезній латифундії на Київщині було лише два костьоли — у Білій Церкві та Ставищі (побудовані, щоправда, у свій час, як і костюл в Богуславі, цими магнатами), що не забезпечувало релігійних потреб віруючих римо-католиків з населених пунктів, розміщених на неоглядній території володінь Браницьких, через що й людям доводилось добиратись на богослужіння за багато верст. “Бідні” ж ці магнати не дуже квапилися з будівництвом на своїх землях нових костюлів. Ось чому громадськості прийшлося ставити костюл буквально на межі їх володінь.³⁵ Будівництво його було закінчено в 1908 р.

Звичайно, не всі польські магнати були такими скупими щодо потреб римо-католицької громадськості на Україні. Значні суми на їх релігійні потреби виділяла, наприклад, родина відомих фінансово-промислових магнатів Ярошинських. Їх коштом у 1906 р. збудовано було, наприклад,

костьол в Гнівані на Поділлі. Вони ж допомагали матеріально і в побудові або у внутрішньому випосаженні багатьох інших костьолів на Україні.³⁶ На кошти графа Грохольського в 1911 р. збудовано костьол у Терешках на Волині.

Але в основному нові костьоли на Україні будувались на пожертвування прихожан. Так, на кошти громадськості — міщан Проскурова (нині — Хмельницький) та мазурів — селян навколишніх сіл, які разом зібрали за короткий час понад 100 тисяч рублів, у цьому місті у 1908 р. теж був збудований костьол.³⁷

Усього ж за нашими підрахунками на Правобережній Україні протягом досліджуваного періоду було побудовано 36 костьолів. З них — в 60-х роках (з 1864 р.) — 4 (це все добудова розпочатого ще перед повстанням зведення храмів), у 70-х роках — 7, у 80-х—90-х роках — 9, в 900-х роках — 12, і в останніх 7 років — перед революцією — 4.

У ці два останні десятиріччя минулого століття власті хоч і з притиском почали давати дозвіл на утворення римо-католицьких Товариств добродієвості. Вони були єдиною формою громадських об'єднань, які дозволялись полякам на Україні (позаяк польськими їх називати було заборонено, то їх йменували римо-католицькими). Ці організації займались в першу чергу харитативною діяльністю серед своїх земляків. Одним з перших і найбільш активних було утворене в 1882 році Одеське товариство добродієвості. Воно надавало матеріальну допомогу убогим, учням, відкрило дитячий будинок для сиріт і школу при ньому, збудувавши для цього спеціальне приміщення. Товариство посилено сприяло також безробітним у влаштуванні на роботу, відкрило притулок для бездомних і займалось іншою такого ж характеру добродієвною діяльністю.³⁸

Товариство в 1897 р. нараховувало почесних членів —

128 чоловік, дійсних членів — 352. Його доходи становили за рік понад 22,5 тис.рублів, на що склалися пожертвування і членські внески членів Товариства та й взагалі одеських поляків, прибутки від будинків і маєтку, подарованого Товариству пані Хеленою Володковічовою, проценти від вкладеного в банк капіталу і т.д. За ці гроші Товариство утримувало їдальню для 164 убогих дітей, гуртожиток для учнів ремісничої школи, надавало одноразову матеріальну допомогу особам, які за нею звертались до Товариства, організувало аматорські концерти й спектаклі тощо.³⁹

Подібна діяльність суто світського характеру була характерною для римо-католицьких Товариств добродійності, утворених в багатьох інших містах України. У 1896 році таке Товариство постало у Харкові, наступного року — в Катеринославі, ще через рік — в Херсоні і т.д. Вони були організовані наприкінці XIX — XX ст. також у Вінниці, Житомирі, Проскурові, Києві, Миколаєві, Рівному, Умані, Кам'янці-Подільському, Могилеві-Подільському, Єлисаветграді, Бердичеві, Смілі та інших містах України,⁴⁰ де були більші або менші скупчення польського населення. Всі вони розгорнули серед останнього активну харитативну діяльність. Так, Заславське благодійне товариство, будучи зареєстроване в серпні 1906 р., уже в жовтні відкрило, наприклад, дитячі притуки в самому Заславі, а також у Шепетівці, Славуті, Білгородці, Антонінах, в 1907 р. — у Городищах, Ледянці, Татарському.⁴¹ Все це йому і ставилось пізніше царськими властями в вину.

Товариства добродійності, займаючись просвітницькою діяльністю, відкривали, між іншим, свої бібліотеки, де переважала література польською мовою, хоча були книги на багатьох інших мовах (не попадались нам лише якісь сліди, які б свідчили, що там була література й українською

мовою). У Харкові така бібліотека мала у 1917 році 1700 томів книг, з них — 1600 польською мовою. У Катеринославі майже вся література, яка складала 3700 томів, була польською мовою. Переважала белетристика, література для дітей і молоді. Суто релігійна література складала невелику кількість (трохи більше 10 відсотків). Так, у Харкові з літератури польською мовою 13% становили саме книги на релігійну тематику, наукова і науково-популярна література — 18,53%, белетристика і поезія для дорослих — 54%, дитяча і молодіжна література — 9,59%, книги іноземними мовами — 5,41%. В Катеринославській бібліотеці Товариства релігійна література складала 4,5%, наукова і науково-популярна — 18,5%, белетристика і поезія для дорослих — 63,3%, література для дітей і молоді — 9,5%, іноземними мовами — 1,8%.⁴²

Царські власті дуже неохоче дозволяли діяльність цих товариств, вкрай підозріло дивились на цю їх діяльність. Ось що писав з цього приводу київському генерал-губернатору Ф.Трепову (а той — волинському губернатору) з Петербурга департамент духовних справ МВС в грудні 1911 р.: “Розслідуванням Д.С.Р. Зайончковського (про якого вже вище згадувалось — І.Л.), підкреслюється шкідлива для державних інтересів діяльність існуючих в краю “Римо-Католицького благодійного товариства у Житомирі” і Заславського р.-к. благодійного товариства, яке дуже широко відкриває дитячі приюти, причому в статуті товариства не сказано, що в ці приюти приймаються лише діти-католики, а отже можливо, що в цих приютах надається притулок і дітям православних батьків”.⁴³

Так ось що найбільше турбувало царські власті. Замість сказати “спасибі” за те, що дали притулок дітям-сиротам, вони ділили їх за віросповідальною ознакою. Хай краще діти

православних будуть на вулиці, лиш би не в католицькому приюті.

Про діяльність цих товариств Департамент вимагав від Ф.Трепова детальних даних з місць: “Незалежно від цього Департамент просить доставити для перегляду всі затверджені місцевими в справах товариств Присутствами статуту існуючих в краю польсько-католицьких організацій в тих випадках, коли цими організаціями переслідуються релігійні цілі, або коли в число їх членів входять р.-к. священники”.⁴⁴ А цього царські власті дуже боялися!

Це “предписаніє” київським генерал-губернатором було, звичайно, ретельно виконано. Але висиланням необхідних даних до Петербурга діяльність місцевих властей щодо римо-католицьких благодійних товариств не обмежувалась. Вони пильно стежили за ними і не барилися суворо реагувати, якщо на їх думку ці товариства переступали межу дозволеного. Так, 10 січня 1911 р. розпорядженням подільського губернатора було закрито Проскурівське благодійне товариство, оскільки воно під виглядом дитячого приюту відкрило в 1910 р. школу для 69 польських дітей.⁴⁵

Засновувались в ті часи римо-католицькі благодійні товариства і з більш обмеженими харитативними цілями: будівництво шпиталів, нічліжок для бездомних, організація літніх дитячих колоній і т.д. Прикладом цього було “Товариство римо-католицької лікарні у Києві”, засноване С.Сирочинською. Воно перед першою світовою війною збудувало на кошти польської общини в місті, на той час кращу в місті, на тодішній вулиці Відрадній (Отрадной) лікарню, де тепер розміщено один із корпусів Інституту нейрохірургії.⁴⁶ Вдова шляхтича Станіслава Сирочинського пожертвувала на закупівлю землі і побудову лікарні величезну як на той час суму — 166560 рублів. Будівництво лікарні було

закінчене в 1913 р.⁴⁷

Револуція 1905 р. внесла напочатку нові деякі полегші і в діяльність релігійних конфесій в імперії. 17 квітня 1905 р. було обнародовано відомий царський указ про релігійну віротерпимість, яким проголошувалось надання певних свобод у церковній діяльності усіх конфесій імперії. Окремі положення цього указу стосувались безпосередньо римо-католицької церкви в Росії. Зокрема, для будівництва і ремонту костьолів за указом уже досить було лише згоди на це римо-католицького духовного начальства, наявності коштів і дотримання технічних вимог, передбачених будівельним статутом. Відмінялось Височайшее повеленіє від 17 січня 1902 р. про перевірочні екзаменув з російської мови для випускників римо-католицьких духовних семінарій. Тим випускникам, які раніше не склали цих екзаменів, тепер дозволялось зайняти духовні посади у римо-католицьких єпархіях. Відмінялась також участь представників освітніх царських властей у випускних екзаменах у римо-католицьких духовних семінаріях.⁴⁸

У розвиток положень цього указу 26 грудня 1905 р. було прийнято “височайше утвержденные” постанови Державної ради, спрямовані на подальші деякі полегшення становища римо-католицької церкви в імперії. Деякі з них стосувались виключно римо-католицької церкви на Україні (у її статусі порівняно з статусом цієї церкви в Царстві Польському були певні відмінності). Для призначення парафіяльних священників тепер, наприклад, було досить згоди лише місцевого губернатора, а не уряду, як раніше, що дещо спрощувало вирішення цих справ. Відмінено правило про те, що виїзд римо-католицького духовенства за межі своєї парафії чи єпархії дозволено лише по тимчасовому отриманню на цей час паспорта від губернатора. Тепер цим

духовним особам видавались безтермінові паспорти на руки. Відмінялись також постанови і розпорядження уряду, як делікатно сказано у відповідному про це рішенні Державної ради, “стесняющие устройство и совершение р.-к. религиозных процессий”. Тепер римо-католицьке духовенство, яке організовує хресні ходи, похоронні процесії чи ходіння на прощу, або бере в цих заходах участь, було зобов’язане керуватись лише вказівками свого єпархіального начальства і своєчасно попереджувати про час і місце заходу поліцію. Римо-католикам вже дозволялось ставити хрести і священні зображення. Певні застереження тепер були лише щодо написів на них — якщо це не був текст з Святого письма, то його зараз вимагалось подавати на затвердження губернатору.⁴⁹

Здавалося, ще трохи — і для всіх релігійних конфесій, в тому числі для римо-католицької церкви, в імперії настане період повної свободи в їх душпастирській діяльності. Віленський єпископ Е.Рооп організовує в цей час конституційно-католицьку партію. Вона виступає з вимогами національної школи, повернення конфіскованої у церкви власності тощо. Боротьба за втілення цих вимог у життя переноситься у стіни Державної думи.

Як проходила ця боротьба в царині вимог національної школи, уже говорилось вище. Подібне мало місце і в галузі імперської конфесійної політики. Вся біда була в тому, що царизм, як тільки трошки оклигав після революційних потрясінь 1905 р., став безсоромно порушувати під різними приводами і хитрощами власні ж постанови у сфері своєї конфесійної політики, що й не забарилось виразно проявитись уже ближчим часом.

4. В роки столипінської реакції

В зведенні основних державних законів Російської імперії читаємо: “Первенствующая і главенствующая вера в Российском государстве есть Христианская Православная Католическая Восточного исповедания. Все не принадлежащее к господствующей Церкви подданные Российского государства пользуются каждый повсеместно свободным отправлением их веры и богослужения по обрядам оной”.⁵⁰ А як було з цим насправді, хай читач судить сам на основі того, що він нижче прочитає про забезпечення в цій імперії свободи совісті громадянам римо-католицького віросповідання.

Отже, 6 березня 1907 р. на пленарному засіданні II Державної Думи з урядовою декларацією виступив голова ради міністрів П.Столипін. Зупинившись, зокрема, на питанні проведення в життя указу від 17 квітня 1905 р. про віротерпимість і відомого царського маніфесту від 17 жовтня 1905 р., він заявив: “...Уряд повинен у своїх відносинах з Православною Церквою твердо установити, що багатовіковий зв’язок Російської Держави з Християнською Церквою зобов’язує його покласти в основу всіх законів про свободу совісті начала Держави Християнської, в якій Православна Церква, як панівна, користується данню особливої поваги і особливою з боку держави охороною”.⁵¹

І хоч далі глава уряду кинув фразу про те, що при цьому не повинні порушуватися права інших сповідань і віровчень, всім було все ясно — панівне становище Російської православної церкви в імперії збережеться й надалі.

До того була певна надія на кардинальну зміну політики царського уряду в цьому відношенні, але декларація П.Столипіна розвіяла всі ілюзії і справила гнітюче враження

на іновірців, в т.ч. католиків. П.Столипін ясно, хоч і в загальних виразах дав зрозуміти, що католицизм в Росії і далі не буде повноправною конфесією, а скоріше навпаки, для неї грядуть нові ускладнення в її душпастирській діяльності.

На римо-католицьких ієрархів в імперії це подіяло наче відро холодної води на гарячу голову, були приголомшені виступом П.Столипіна і в Римі, як сповіщав звідти кореспондент петербурзького польськомовного часопису "Край", оскільки у Ватикані теж сподівались, що в Росії надходять для католицької церкви кращі часи.⁵² Тепер вже не було ніяких сумнівів відносно того, що власті загострять своє ставлення до римо-католицької церкви. Так воно незабаром і сталося.

Двічі у досліджуваній період польській костьол в Україні пережив дуже важкі часи — перший раз після повстання 1863-1864 рр., другий — як не парадоксально — на початку ХХ століття. Здавалось би після революції 1905 року повинно було б стати легше, але якраз саме цей період відзначився тотальним наступом русифікації. Не минув цей наступ і римо-католицьку церкву на Правобережній Україні.

З іншого боку, і ця церква осміліла. Її служителі уже не виглядали такими розгубленими і застрашеними як після поразки повстання 1863-1864 рр., про що писав професор С.Кеневич,⁵³ а дедалі рішуче захищали права і своєї церкви і її пастви. Це породжувало наростання численних конфліктів між нею і властями. Царизм хотів будь-що зламати опір римо-католицького костьолу на східноукраїнських землях і поклав це в основу власної державної політики. Костьол же з свого боку ставив собі за завдання вистояти і дочекатись кращих часів для себе і своєї пастви. Звідси випливає така гострота конфліктів. Ось чому на цьому відрізку часу історії римо-католицького костьолу в Україні варто, гадаємо, зупинитись

більш детально.

Посаду начальника католицького відділу у департаменті духовних справ МВС займав в ці роки якийсь Третьяков. Він відзначався своєю непримиренністю у ставленні до римокатолицької церкви. Саме цей, як кажуть росіяни, “не в меру ретивый”, чиновник був автором циркулярів про ставлення до цієї конфесії, якими фактично зводився нанівець царський указ про віротерпимість. Чіплялися за будь-що.

Ось кілька характерних прикладів. Начальник Подільського жандармського управління повідомив Подільського губернатора, а той генерал-губернатора Південно-Західного краю, що ксьондз Станіслав Дунін, настоятель Жванецького костюлу на Поділлі, не відслужив “благодарственных” молебнів у дні іменин членів царської сім’ї. Той вимагав від управляючого Луцько-Житомирською єпархією пояснення, чому не були відправлені молебні в ці дні — 6 грудня 1910 і 14 та 25 травня 1911 р. ксьондзом С.Дуніним. Управляючий надіслав генерал-губернатору письмове пояснення ксьондза. Останній пояснював це тим, що 6-го грудня хворів, 14 ж травня “добре пам’ятаю, — пише ксьондз 21 червня 1911 р., який очевидно, і в цій ситуації не втратив почуття гумору, — що відслужив молебень, та на нього ніхто з прихожан не прийшов, а 25-го травня, треба було б відслужити, та я був у той день у від’їзді”.⁵⁴

А ось і ще приклад “великої крамоли” — на цей раз у Житомирі. Ксьондз Флорентин Чижевський — законовчитель 5-го міського однокласного жіночого училища якось у неділю не прочитав молитву за государя-імператора. І даремно ксьондз тлумачив це тим, що поступив тут згідно з таким-то пунктом такого-то циркуляру. Це не було взято до уваги. Міністр внутрішніх справ поставив вимогу перед управляючим єпархією Ф.Чижевського, а заодно і ксьондза

Леопольда Шумана — викладача Житомирської семінарії, який в одній з проповідей вжив цитату з польської пісні “Боже, щось Польще”, негайно увільнити від цих посад — церковних і вчительських і доповісти в Петербург про виконання цього розпорядження,⁵⁵ що й управляючий вимушений був зробити.

Ще одна характерна історія, в якій проглядається і ставлення царських властей до духовних запитів українського народу. Органіст Сквирського костьола на Київщині Богдан Міколаєвський взявся (було це вже перед першою світовою війною) вчити селян села Пустоварівка музики і нотного співу українською мовою. Нагрянула поліція. Співанку розігнали, конфіскувавши при цьому “два збірника малоросийских песен”. Запопадлива поліція взялася заводити на Б.Міколаєвського і місцевого земельного орендатора Залеського (в приміщенні, власником якого він був, відбувались заняття) судову справу.

Одначе її, на щастя, припинив київський губернатор, оскільки не знайшов для цього достатніх підстав, як він про це доповідав київському генерал-губернатору — справа дійшла аж туди. Останньому й були передані два оцих злощасних збірники українських пісень.⁵⁶

Попав у халепу, зв’язану з дискримінацією римокатолицької конфесії в Російській імперії, і французький священник абат Йосип-Еміль Еврар. Він перебував у Києві з 1908 р. з дозволу МВС Російської імперії з метою богослужінь для місцевих французів-католиків. Однак Й.-Е.Еврар взявся, на свою біду, вести богослужіння латинською мовою в каплиці польського дитячого притуку ім. графа Собанського, відкриття якого було, за словами київського губернатора, зроблено “без належного дозволу”.

Мало того, абат по закінченню богослужінь за даними

поліції керував (о злочин!) читанням дітьми молитв польською мовою. За ці провини київський генерал-губернатор розпорядився негайно вислати його за кордон. Виконання цього розпорядження було, що правда призупинено Петербургом при умові, що надалі Й.-Е.Еврар обслуговуватиме богослужінням виключно французів.⁵⁷

В справі ж відкриття цієї каплиці було розпочате слідство, до якого притягався в числі інших і настоятель Київського костюлу Св. Александра прелат Казимір Ставінський. Однак з часом рішенням прокурора справу закрили без передачі її в суд, але самого прелата перевели в глухомань на скромну посаду адміністратора в одну з віддалених парафій Волинської губернії.⁵⁸

А ось ще одна каплична історія, яка переконливо свідчить, як “задовольнялись” духовні потреби польського населення. Варто було поляку-поміщику Г.Орловському у 1911 р. на земських зборах Проскурівського повіту виступити з заявою від імені всіх гласних-поляків про те, що вони не можуть підписати вірнопідданську телеграму царю і П.Столипіну з вдячністю за введення в Південно-Західному краю земств, як відповідна реакція царських властей не забарилась. Йому було відмовлено в праві запрошувати до каплиці у його маєтку священників для богослужінь (на що раніше був дозвіл), під приводом того, що той чоловік, на якого давався цей дозвіл, уже помер.⁵⁹

Добитись дозволу ж на відкриття каплиці, а тим більше на богослужіння в ній було справою дуже складною, про що збереглося багато архівних свідчень. Дозвіл на це давав лише Петербург, а для цього треба було, щоб жандармські управління і місцеві губернатори підтвердили благодійність того, хто просить дозволу на відкриття каплиці. Царські власті дуже підозріло ставились до цього і дуже неохоче

давали такий дозвіл. За ним звертались здебільшого землевласники, але на богослужіння сюди часто приходили і віруючі з навколишнього оточення, оскільки костьол часом був за багато кілометрів і дістатись туди не завжди можна було, особливо людям похилого віку.

Переслідувався і дубнівський ксьондз Александр Кучинський, якому інкримінувалось не зовсім коректне ставлення до властей, навертання православних у римо-католицьку віру. Зокрема, йому ставилось у вину те, що 4 вересня 1911 р. в своїй проповіді в дубнівському костьолі не досить шанобливо, на думку властей, відізався про П.Столипіна у зв'язку з його вбивством. Між іншим, він сказав тут: "Цей акт є передвістям великих перемін в умовах нашого життя".⁶⁰ Так воно, як ми знаємо, невдовзі і сталося. Кінець-кінцем А.Кучинського за наполяганням царських властей з Дубно перевели в іншу парафію.⁶¹

Звинувачення в антидержавній діяльності висувались і проти ксьондза Віктора Орачевського — настоятеля недалекого від Дубна Птичського костьолу, якому інкримінувались, зокрема, організація вуличних релігійних процесій (хоч за законом тепер це дозволялось), і теж навертання православних у католицизм. За це його в 1907-1909 рр. кілька разів переслідували в адміністративному і судовому порядку, накладали великі штрафи, на певний період забороняли займатися душпастирською діяльністю.⁶²

Навертання православних у католицизм особливо суворо переслідувалось. Якщо це мало місце з дітьми — під суд віддавались як римо-католицькі священники, так і батьки. У 1911 р. працівник Бердичівського цукрового заводу Франц Вержбицький мав нещастя звернутися до місцевої поліції з клопотанням про видачу йому паспорту, до котрого мали бути вписані його дружина і діти, на яких були представлені

відповідні метричні свідоцтва. Виявилось з однієї з цих метрик, що сина Вержбицькі хрестили в католицькому храмідесь у Самарській губернії, де вони перед тим мешкали, а згідно закону повинні були хрестити у церкві, оскільки його мама була православною.

Даремно батьки тлумачили поліції, що тоді так склалось обставині, що дитину слід було охрестити негайно, оскільки вона народилась дуже слабенькою. Нічого не допомогло. Ксьондза, який хрестив дитину, і її батька було вирішено притягнути до кримінальної відповідальності, а метрику вилучили.⁶³

Чим ця справа закінчилась, київські архіви відповіді не дають, оскільки справу про це для притягнення “винних” було переслано за місцем скоєння “злочину” — у Самарську губернію, але ясно одне — їм там не поздоровилось — мимо таких фактів царські власті: і губернатори, і поліція, і суд ніколи не проходили.

Ще один характерний приклад. Католик Йосип Крупський оженився з православною дівчиною Феодосією, а свого сина охрестили в костьолі м.Межирова Літинського повіту на Поділлі. На них, а також ксьондза Цезарія Малиновського, який охрестив дитину, була заведена судова справа.⁶⁴ Отже, батьки, як бачимо, не мали права свою дитину охрестити там, де вони бажали цього. Оце така була “свобода совісті” по-царськи!

Працівники Межеренецького цукрозаводу Бердичівського повіту подружжя Антоній і Анна Ярошек даремно просили царські власті дозволити їм прилучити до своєї римокатолицької віри удочерену ними 5-річну Ольгу. Їм у цьому було відмовлено, оскільки “це було б єдино можливим лише шляхом монаршого милосердя до цієї родини”.⁶⁵ Але як достукатись до монарха, у відповіді на прохання родини

Ярошеків умовчувалось. Ми вже бачили, однак, на прикладі історії з ремонтом костьолю в Острозі, що і цар, і цариця, і наслідник престолу до таких звернень з боку цілої римо-католицької громади залишались глухими.

Римо-католицькі священники часом переслідувались навіть на підставі неперевірених фактів, сумнівних даних. Настоятель Ладиженського костьолю на Поділлі Едуард Зайончковський був, наприклад, притягнутий до відповідальності за приєднання до католицизму Домни Василевської, яка, як інформували київського генерал-губернатора, “мабуць (підкреслення наше — І.Л.) не мала встановленого законом віку”.⁶⁶ І на основі цього “мабуць” служителя культу, тобто духовну особу притягли до відповідальності.

Не будемо далі втомлювати читачів подібними прикладами, обмежимося ще лише сухим переліком священників Луцько-Житомирської єпархії, які протягом 1908-1911 рр. переслідувались царськими властями в судовому чи адміністративному порядку. Перелік цей далеко неповний, зокрема, тут не згадуються ті ксьондзи, про судове переслідування яких говорилося у першому розділі даної праці. Формулювання “криміналу” наводимо таке, яке давалося обвинуваченим властями.

Покарані в адміністративному порядку:

— Ксьондз Антоній Буржинський за навернення православних до католицизму в порушення циркуляру МВС від 18 серпня 1905 р. за № 4628. Усунутий від посади настоятеля 3 березня 1910 р.

— Ксьондз Ігнатій Любенський за осуд православ'я. Усунутий з посади настоятеля 22 березня 1911 р.

— Ксьондз Петро Маньковський за участь в діяльності релігійного товариства “Діви святого серця Пресвятої Діви

Марії". Усунутий з духовної посади 26 січня 1911 р.

— За це ж саме і так само тоді ж покараний ксьондз Станіслав Жуковський.

— Ксьондз Владислав Манько за пропаганду католицизма усунутий з посади настоятеля в 1909 р.

— Ксьондз Антоній Мйодушевський за протидію змішаним шлюбом усунутий з посади настоятеля 16 квітня 1909 р.

— За це ж саме підданий такому ж покаранню 26 червня 1911 р. ксьондз Броніслав Роговський.

— Ксьондз Маріан Токаржевський усунутий від духовної діяльності 22 вересня 1908 р. за пропаганду католицизма. (До речі, пізніше він ще не раз переслідувався, сидів у царських тюрмах, а радянською владою тричі засуджувався до смертної кари, загинув від рук НКВД).

— Ксьондз Францішек Шимкус усунутий від посади настоятеля 26 жовтня 1910 р. за протидію змішаним шлюбом.

— Ксьондз Каєтан Яворович усунутий з посади настоятеля 25 вересня 1909 р. за вороже відношення до православ'я.

Покарані в судовому порядку:

— Ксьондз Ян Путан засуджений Житомирським окружним судом 27 квітня 1911 р. на підставі 1-го і 2-го пунктів 93-ої і 1-ої част. 94 статей Кримінального Кодексу до усунення від посади на 3 місяці.

— Ксьондз Валерій Шиманський засуджений Кам'янець-Подільським окружним судом 30 квітня 1911 р. на підставі 4, 24, 33, 59, 93. статей Кримінального кодексу на 3 місяці усунення від посади.

— Ксьондз Казимір Наскренцький засуджений 25 квітня 1911 р. Вінницьким окружним судом на підставі 1-ої част. 93-ї статті Кримінального кодексу до усунення від посади на

3 місяці, штрафу в 10 рублів.

— Ксьондз Ян Мацейський засуджений Луцьким окружним судом 5 лютого 1911 р. на підставі 1-ої частини 93-ої статті Кримінального кодексу на 3 місяці усунення від посади і на 75 рублів штрафу.

— Ксьондз Каетан Зданьчук засуджений Вінницьким окружним судом 22 березня 1911 р. на підставі 53 статті і 1-ої част. 93-ої ст. цього ж кодексу до усунення від посади на 3 місяці.

— Ксьондз Владислав Вольський засуджений тим же судом 25 квітня 1911 р. на підставі тих же статей Кримінального кодексу на усунення від посади на 3 місяці і штрафу на суму 10 рублів.

— Ксьондз Станіслав Войчал засуджений Кам'янець-Подільським окружним судом 21 лютого 1911 р. на підставі 24, 59 і 93 (пункт 1-й) статей Кримінального кодексу до цієї ж кари.

— Ксьондз Віктор Стрончинський, засуджений Кам'янець-Подільським окружним судом 17 червня 1911 р. на підставі 1-ої частини 93-ої статті Кримінального кодексу до тієї ж кари. Крім того, ще були порушені кримінальні справи проти ксьондзів Болеслава Савіцького і вдруге Владислава Вольського, але на кінець 1911 р. вони судочинством ще не були завершені.⁶⁷

Звичайно, часи змінились. Революція 1905 року таки щось дала поневоленим народам Росії. Уже не можна було погнати ксьондзів етапом до Сибіру на довгі роки, як це було раніше, або ж засудити до смертної кари, як це робилося у Польщі, Литві і на Білорусії після повстання 1863-1864 р. Та й кари були відносно м'якшими. Але самий факт переслідування духовних осіб римо-католицького віросповідання за такими формулюваннями: “пропаганда католицтва”, “організація

чисто релігійних товариств”, “вороже відношення до православ’я”, — красномовно свідчить про те, що їх переслідували скоріше за політичними мотивами, ніж релігійними, що проголошеній царськими законами свободі віросповідань за українським прислів’ям була гріш ціна в базарний день.

Щодо засуджених ксьондзів, то коли у серпні 1911 р. намічався приїзд Миколи II до Києва, Луцько-Житомирська єпархія вирішила скористатися нагодою і звернутись через Київського генерал-губернатора до нього з проханням помилувати їх та зняти адміністративні покарання з тих ксьондзів, на кого вони були накладені, а також припинити нові, щойно заведені справи проти римо-католицьких духовних осіб.⁶⁸ Невідомо, чи передав Ф.Трепов цей лист імператору, оскільки у вирі трагічних подій, які стались тоді у Києві (вбивство П.Столипіна), усім було уже не до цього, а чи Микола II не відреагував на лист, або ж відреагував негативно. У всякому разі все залишилось у цій справі без змін.

5. Грізний ревізор (майже за М.В.Гоголем)

Натомість імператор оперативно відреагував на що інше. Становище з римо-католицькою церквою на Україні, зростання її тут впливу дедалі більше зганяло сон з повік у вищого державного керівництва Росії. А тут ще й примішались перипетії з виборами нового керівництва Луцько-Житомирської єпархії.

Слід сказати, що середовище польського духовенства в Україні не було однорідним. Серед нього були і ті, хто відносився більш лояльно до царських властей, (були й такі, що проявляли свою услужливість до останніх — зрештою,

їх було мало), і ті, хто займав до них більш непримиренну позицію. Перші були, судячи по розвитку ситуації в цьому середовищі, в значній меншості.

Від початку ХХ ст. Луцько-Житомирською римокатолицькою єпархією керував єпископ Кароль Недзялковський, який, як писав київський генерал-губернатор в Петербург — в департамент духовних справ МВС — “був людиною благонадійною і чужою політиканству”,⁶⁹ під чим царські чиновники розуміли погляди і діяльність, які не співпадали з російською імперською політикою. В усякому разі К.Недзялковському, маневруючи, якимсь вдавалося ладити з царськими властями, не дуже поступаючись при цьому інтересами своєї єпархії. Через лояльність до російського уряду К.Недзялковський, за інформацією, яку мали царські жандарми, нібито навіть не користувався прихильністю папського престолу, і коли він їздив до Рима, на нього там начебто тиснули, щоб він пішов у відставку.⁷⁰

К.Недзялковський у 1911 р. помер. Зразу ж виникло питання: оскільки єпископа-коадютора не було, кому ж керувати єпархією. Отже, на черзі дня стояли вибори Управляючого єпархією. “На важливі посади, особливо єпископські, — пише проф. Є.Клочовський, — загарбники старались впровадити людей, максимально лояльних щодо них...”⁷¹ Таким в даному конкретному випадку на думку царських властей — і вони для цього мали певні підстави — був Луцько-Житомирський єпископ-суфраган (помічник єпископа) Лонгін Жарновецький.

“Польська партія” серед ксьондзів “вважала його, — сповіщав Ф.Трепов у Петербург, — урядовим чиновником, який вороже відноситься до польських ідей”.⁷² Дещо пізніше — напередодні і на початку першої світової війни царські

владі змінили свою думку щодо Л.Жарновецького, дуже гнівались на нього за його негідність і захист інтересів римо-католицької церкви. Але це було ще попереду.

Поки ж що влада зробила ставку на Л.Жарновецького і була просто шокована тим, що Управляючим єпархією вибрали в Житомирі не його, а прелата Антонія Баєвського — настоятеля Олицької парафії, якого царські жандарми у своїх донесеннях називали людиною слабохарактерною, котра улягатиме впливам саме цієї “польської партії” — тобто тієї частини польського духовенства, яка займала більш непримиренну позицію щодо царських властей.

І те, що Л.Жарновецького не обрали Управляючим єпархією, а новообраний на це місце А.Баєвський невдовзі на важливу посаду канцлера (секретаря) єпископату призначив “угодного, — за термінологією Ф. Трепова, — польській партії” ксьондза А.Федуковича (в 1925 р. він прилюдно спалив себе, будучи зацькованим ГПУ), місцеві царські власті пережили дуже боляче.⁷³ “Усунувши тимчасово (як сподівалися царські власті — І.Л.) Жарновецького від управління єпархією, поляки, — панічно писав начальник Волинського губернського жандармського управління Ф.Трепову, — розраховують найенергійнішим чином... провести численні заходи, наслідки яких можливо навіть потім буде важко виправити”.⁷⁴

Та й сам Ф. Трепов не менш розпачливо писав у Петербург, що якщо подальші події покажуть, що верх в управлінні єпископатом бере польська партія, “я буду просити припинити асигнування, які виділяються канцелярії єпископа в сумі 600 рублів” (щорічно).⁷⁵

В Києві, Житомирі і Кам'янець-Подільську місцеве начальство чекало реакції Петербурга на ці події. Однак, 13 квітня 1911 р. Микола II все-таки затвердив обрання

А.Баєвського Управляючим єпархією з залишенням за ним усіх попередніх посад — прелата і настоятеля, а ще й призначив йому за управління єпархією 2 тисячі рублів в рік,⁷⁶ однак за рахунок коштів, що залишилися в казні від секуляризації церковних маєтків римо-католицької церкви, проведеної на Україні в першій половині XIX століття.⁷⁷

Це була свого роду спроба підкупу новообраного Управляючого єпархією в надії на його лояльність до властей. Однак, він покладені на нього надії царських властей на його прихильність до останніх не виправдав, слухняним пішаком у їх руках не став. Хоча слід сказати, що нічого такого страшного в ставленні А.Баєвського до царських властей, що передрікав начальник Волинського жандармського управління, в подальшому не сталося. Проте А.Баєвський своїми діями (про деякі з них ще буде мова нижче) часто дратував високопоставлених царських чиновників.

Але ще більше турбувало царські власті те, що після відомого царського указу про віротерпимість спостерігався у Південно-Західному краї масовий перехід православних у католицизм. Уже в 1906 р. в католицизм перейшло 1730 чол., а далі цей процес наростає. За офіційними, явно заниженими даними, що їх надало МВС Державній Раді, з 1905 року по 1.1.1909 р. в ПЗК перейшло з православ'я у католицизм 11195 чоловік. І цей процес продовжувався і в наступні роки. В 1909 р. перейшло в римо-католицьку віру 786 православних, в 1910 — 655, за 5 місяців 1911 р. — 287.⁷⁸ І це незважаючи на всі перепони, які ставили цьому царські власті, часто відмовляючи, про що свідчать архівні документи, у дозволі на перехід з православної у римо-католицьку віру.

Про ці явища масового переходу в католицизм МВС доповіло Миколі II. Той розпорядився послати в ПЗК члена Ради міністра внутрішніх справ, дійсного статського радника

Зайончковського для з'ясування, в чому справа та для перевірки діяльності Луцько-Житомирської єпархії.

Вийшло майже точно за знаменитим “Ревізором”:
“Приехавший по именному повелению из Петербурга чиновник требует вас сей же час к себе”.⁷⁹ З тією лише різницею, що в безсмертній комедії М.В.Гоголя після цих слів жандарма наступала німа сцена, в Києві ж Ф.Трепов, якому було наказано всіляко сприяти петербурзькому ревізору у його роботі, кинувся разом з усім підлеглим йому чиновництвом виконувати цю вказівку згори. Робилося це, звичайно, ними з кислотою міною, відчуваючи, що від цієї ревізії неприємностей не обібраться.

І справді, так воно й сталося. Повернувшись до Петербурга, Зайончковський представив обширний рапорт обсягом в 42 сторінки машинопису. Треба сказати, що він таки наловив “блїх” у відомстві Ф.Трепова на досаду київському генералу-губернатору і місцевим губернаторам ПЗК, яким по ревізії за ці “блохи” зі столиці перепало. Щоправда, дещо пізніше чиновництво в краю взяло певний реванш, коли треба було рапортувати про вжиті заходи по відзначених в доповідній записці Зайончковського недолїках. В багатьох випадках виявилось, що викладені тут ніби “факти” не відповідають дійсності, про що й з прихованою злорадністю сповіщалося до Петербурга.

Але справа навіть не в тому, що в рапорті були неправдиві факти. Коли тепер його перечитуєш, мимоволі майне думка, що таки не випадково через кілька років лопнула Російська імперія, наче мильна булька. Настільки поверховий цей рапорт і примітивні його висновки — а це ж писав чиновник найвищого державного рангу! Умовиводи Зайончковського будуються часто на різних припущеннях, поголосках, а то й плїтках, які не мали начого спільного з справжнім станом

речей, не кажучи вже про їх аналіз. Від рапорту несло ненавистю до поляків і всього польського, до їх віри.

Про рівень розумування цього високопоставленого чиновника і його шовіністичні погляди свідчить ітакий “перл” з його рапорту. Він пише, що ніде не бачив у імперії “випадків русифікації, як явища денационалізації іногородців, зате спостерігав явища онімечення, татаризації, і навіть якутизації, а про бурятизацію уже й говорити нічого”.⁸⁰

І ось цей, з дозволу сказати, рапорт ліг в подальшому в основу розпоряджень, які дав Петербург своєму наміснику на Правобережній Україні і місцевим органам влади. Оскільки результати ревізії Зайончковського мали вплив на державну політику царизму щодо польського населення в Південно-Західному краю та його духовного життя, зупинимось на ній (ревізії) детальніше.

“Не можна не визнати, що з 1905 р. рух в католицизм (і сектантство) на території Південно-Західного краю набрав серйозного характеру, — пише Зайончковський. — Я не міг не зацікавитися причинами цього явища. Його не можна пояснити виключно пропагандою ксьондзів і моральним з їх боку насиллям. Очевидно тут діють які-небудь історико-культурно-економічні фактори. З числа останніх, на мою думку, слід виключити невисокий моральний рівень православного духовенства і його побори з прихожан”.⁸¹

Зайончковський це мотивував тим, що й такий же моральний рівень, на його погляд, був притаманний і римо-католицьким священикам. І для цього у нього, додамо від себе, були певні підстави так твердити, бо не всі вони, скажемо так, з морального боку тримались на належній висоті. У Луцько-Житомирській консисторії і єпархіальній управі справи про це фігурували, копії відповідних документів звідти потрапляли якимось чином у жандармські управління.

Отже, царські власті мали про це достатню інформацію,⁸² і на неї очевидно опирався Зайончковський, й проти цього важко тут щось заперечити.

Більш дискусійною може бути його наступна теза про те, що рівень освіти у православних священників був вищим, ніж у римо-католицьких. Скоріше могло бути навпаки, адже сам Зайончковський пише, що багато з цих останніх здобували духовну освіту в Римі,⁸³ а її високий рівень там загальновідомий.

Тим більше, що в іншому місці свого обширного рапорту Зайончковський сам же дає високу оцінку виховній роботі у всіх, як він підкреслює, римо-католицьких семінаріях, і вказує на те, що в православних семінаріях їй не надається належної уваги.⁸⁴

А щодо рівня на той час освіченості православних духовних осіб, то надамо слово тодішньому керівникові бібліотеки й архіву Синоду А. Львову, який з огляду на місце своєї роботи добре знав середовище вищих ієрархів російської православної церкви.

“Умственный уровень наших архиереев в большинстве случаев слишком невысок — пише А. Львов. — ...Есть много и очень много архиереев, которые решительно ничего не читают, которые везде и во всех случаях прикрываются только манией своего архиерейского величия да внешнего благочестия. Помню, когда хоронили в 1883 г. Тургенева и когда монахи и Победоносцев неистовствовали, видя в простом проявлении чувств к знаменитому писателю какую-то политическую манифестацию, то Леонтий, архиепископ (православный — I. Л.) варшавский будучи 26 сентября на обеде в петербургской семинарии так высказался: “Я не понимаю, чего это беснуются люди. Говорят, помер писатель Тургенев. Да мало ли ныне развелось у нас писателей, мало

ли их помирает! Ужели по каждом и будем так бесноваться? Слава богу, что у нас в духовных школах запрещено это дурачество”. А ведь Леонтий был еще сравнительно интеллигентный архиерей”.⁸⁵

І як такий був рівень інтелігентності вищого прошарку російської православної церкви, то що вже говорити про рядових священників?

Причини переходу православних у католицизм в ПЗК Зайончковський бачить не в суто релігійних проблемах. Він визнає падіння авторитету урядуючого Сенату, і не тільки у Південно-Західному краю.⁸⁶ А далі висловлює досить оригінальні думки: “Російська (?) народна маса Південно-Західного краю протягом століть до 40-х років ХІХ століття перебувала в унії. Зближення католицизму і православія в унії настільки зміцніло в народній свідомості, що до Маніфесту 1905 року про свободу віросповідань обидві релігії зживались в ньому до такого ступеня мирно, що православні ходили до костьолу на фести (очевидно, фестини — І.Л.), а католики — в церкву на храмові свята. Бували зовсім нерідко випадки сповіді і причащення (“на всякий випадок”) перших — в костьолі, других — у православному храмі. Паломництво відбувалось до одних і тих же святинь. Священик і ксьондз були добрими сусідами, часом друзями. Російське (?) місцеве населення історично звикло до того, що православ’я є вірою хлопською, католицизм — панською. (Тут Зайончковський не оригінальний, він повторив заявлений “постулат”, який і до нього мав поширення у працях деяких дослідників ХІХ століття: П.Бартеньова, В.Шульгіна та ін.⁸⁷ Судячи по всьому, Зайончковський просто у них списав цю тезу — І.Л.). Належність до останньої завжди була почеснішою (православний пастух називався Ванькою, його товариш — католик “паном Яном”) і вигіднішою. Чаша терез з

католицизмом була сама по собі завжди важча другої — з православ'ям, та остання мала фактичну перевагу, тому що православ'я хоч і було хлопською вірою, але в той же час і царською... Через це народ і залишив унію”.

Однак далі трапилось, за розумуванням високого царського чиновника, те, що “темний народ”, який ще вагався між двома віросповіданнями, “не зрозумів царського указу від 17 квітня 1905 р., відчитавши його так, що раз цар вже дозволяє вільно переходити у католицитво і вже не захищає православ'я від католициства, то останнє, отже, є більш істинною вірою. І православ'я знову зробилось тільки хлопською вірою і належати до неї ніколи не було вигідно, а тепер і зовсім збитково”.⁸⁸ До того ж поширились чутки, що і сам цар вже перейшов у католицитво, а якщо ще не перейшов, то тільки тому, що цьому, за виразом Зайончковського, перешкоджають “попи і дурні кацапи”, але він неодмінно перейде в католицитво.

“І потекли, — гірко зітхає царський ревізор, — бідні темні, збиті з толку Макарчуки, Савчуки, і навіть (бо росіяни, очевидно, за розумуваннями Зайончковського повинні бути тут твердішими) Михайли Каменєви в пансько-польську віру, в ксьондзівський костьол. А їх діти будуть уже заправськими поляками”.⁸⁹

“Списки дітей, які приступають до першого причащення, рясніють чисто російськими (до яких горе-ревізор причислює й українські — І.Л.) прізвищами, — пише далі в своєму рапорті Зайончковський. — Безперечно російські переважають і серед тих, хто носить прізвища на -ський і -вич (Рябчинський, Дроздовський). На приналежність до російської національності багатьох з останніх вказують їх імена, яких поляки уникають, напр. Василь, Софія, Катерина... Варто продивитись ці списки з прізвищами Сапожнікових,

Куликів, Вусатих, Лук'янових, Петренчуків, Білоконних, Гаврищиних, Рошаків та ін., щоб прийти в жах від можливості яких-небудь роздумів про їх народність і природну мову.

У Житомирі я бачив селян, які виходили з місцевого римо-католицького собору. Вони говорили по-російськи з малоросійським (ясна річ! — І.Л.) акцентом і вживанням деяких малоросійських слів. На моє запитання про їх національність вони назвали себе поляками, “бо ми католицької віри”.⁹⁰

До яких же висновків дійшов Зайончковський по результатах своєї ревізії? До досить цікавих. Послухаємо його:

“1. ...Я прийшов до переконання про повну обгрунтованість думки Департаменту Духовних Справ, що “спрямована проти Православної Церкви і російської державності діяльність римо-католицького духовенства... не є результатом злочинної волі окремих осіб, але представляє собою систему дій римо-католицького кліру, яка планомірно і систематично проводиться в життя” (Ці слова автором рапорту взяті з таємної записки Департаменту духовних справ до Миколи II, яка й послужила підставою для царського розпорядження послати Зайончковського з ревізією єпархії — І.Л.) Польські ксьондзи — це вовки, впущені 17 квітня 1905 р. в російську кошару...

2. Нема і бути не може римо-католицького єпископа, як і ксьондза, відданого російським інтересам...”⁹¹ (Оце останнє що правда, то правда! — І.Л.). Ну й далі в тому ж самому дусі.

Виходячи з цього, Зайончковський вимагав загострення судових переслідувань служителів римо-католицької конфесії, які на його думку, були занадто м'якими, а через те

неефективними. З 17-ти ксьондзівських справ за 1907-1910 рр., які розглядалися в Житомирському окружному суді — з гиркотою відзначав він у своєму рапорті, — 4 справи судом припинені за відсутністю ознак злочину, 2 — за давністю, 1 — за недоказаністю події злочину, по 2-х винесені виправдовуючі вирокі і лише по 8-ми — обвинувальні.⁹²

В числі ж запропонованих Зайончковським заходів були, зокрема, такі: “Роз’яснити губернаторам, що вони зобов’язані залишати без наслідків заяви осіб віком 14-20 років включно про їх бажання приєднатись до католицизма...

Не дозволяти відкривати спеціально польські або католицькі навчальні заклади”.⁹³

Як же поставилось Міністерство Внутрішніх Справ до рапорту і пропозицій Зайончковського? Воно заакцептувало повністю і беззастережно досить серйозні звинувачення на адресу керівництва Луцько-Житомирської єпархії. Про ці свої висновки МВС повідомило генерал-губернатора Ф.Трепова. В цьому повідомленні відзначалось: “... Із огляду діяльності р.-к. духовенства Луцько-Житомирської єпархії (зробленого Зайончковським — І.Л.) і співставлення його з уже відомими Міністерству і місцевій адміністративній владі фактами з повною очевидністю проглядається, що всі конкретні правопорушення, які допускаються єпархіальними управліннями і ксьондзами, носять не випадковий характер, а служать вираженням певної системи, послідовно здійснюваної р.-к. кліром.

Практично вказана система дій проявляється в двох напрямках: по-перше, під прикриттям і при сприянні костьолу, штучно розпалюється на шкоду російським національним інтересам, польський шовінізм, і по-друге, створюється сприятливий ґрунт для розвитку релігійного відособлення, а разом з тим, прозелітизму”.⁹⁴

В чому ж конкретно на думку МВС Росії це проявлялось? В тому, що в єпархії не завжди дотримувались закону про ведення офіційного листування державною, тобто російською мовою і намагались замінити її польською, в перекрученні смислу п.14 царського указу від 17 квітня 1905 року про викладання Закону Божого римо-католицького віросповідання на рідній мові учнів шляхом штучної підміни російської (?) мови населення польською і в таємних зносинах з галицьким римо-католицьким духовенством, яке, очевидно, (? !) присилає Луцько-Житомирському єпархіальному управлінню свої директиви, у широко практикованому таємному польському навчанні у приватних будинках, у влаштуванні польських приютів у таємних монастирях, у зміцненні зв'язків духовенства з польськими просвітницько-благодійними організаціями, що заборонялось, в поширенні полонізаторських ідей за допомогою братств, особливо терціаріїв, у влаштуванні костельних бібліотек з підбором книг, виданих в польсько-націоналістичному дусі.⁹⁵

Більшість цих серйозних звинувачень будувались, однак, на основі узагальнень окремих фактів, або взагалі на основі припущень і підозр. Так, що стосується звинувачення у прозелітизмі, то весь він зводився до тих поодиноких випадків переходу православних у католицьку віру, коли не було відповідного дозволу властей, особливо для осіб змішаних шлюбів, або до ще більш поодиноких випадків хрещення неповнолітніх дітей змішаних шлюбів у костьолах, за що ксьондзи, як це ми вже вище бачили, при виявленні таких фактів, піддавались суворим покаранням.

Відособлення ж римо-католицької церкви у Луцько-Житомирській єпархії, на думку МВС Росії, виражалось в тому, що вона встановила заборонені законом безпосередні

зв'язки з Римською курією, а також в примусовому обкладанні населення на будівництво костьолів, у діяльності братств, які насаджують релігійний фанатизм поряд з ідеями полонізму, у влаштуванні каплиць без дозволу властей і т.д.⁹⁶ Знову ж таки все це стверджувалось на основі окремих фактів або безпідставних припущень. Так, що стосується звинувачень щодо зносин без відома властей з Римом, то на підтвердження цього були наведені такі факти: знайдено в паперах єпархії одну папську грамоту, яка прийшла в Житомир не через Петербург у 1896 році — тобто 15 років тому, і один документ, отриманий з Ватикану у 1910 р. у приватній (шлюбній) справі подружжя Свецьких. МВС в цьому звинуваченні тут повністю пішло за рапортом Зайончковського, який не знайшов інших якихось вагомих доказів на підтвердження свого обвинувального висновку у таємних зв'язках єпархії з Римом, однак написав у своєму рапорті: “Але я глибоко переконаний, що такі завжди велися”.⁹⁷ І на цьому суб'єктивному припущенні будувались такі серйозні звинувачення.

6. По ревізії

Звинувачення — серйозні, що й казати! Але вони, повторюємо, були значною мірою бездоказові, а то й взагалі абсурдні. Тим не менше, незважаючи на це, директиви Петербурга все чиновництво Південно-Західного краю взяло до неухильного виконання. Одночасно ж Міністр внутрішніх справ своїм листом від 30 жовтня 1911 р. зобов'язав ці вказівки МВС беззастережно виконувати і Управляючого Луцько-Житомирською єпархією. Щоправда, Управляючому вони були подані у вигляді пропозицій, але який характер ці “пропозиції” носили, видно з листа київського губернатора

від 12 грудня 1911 р. Ф.Трепову, де, зокрема, говориться наступне: “...Доповідаю Вашому превосходительству, що мною... запропоновано начальникам поліції Київської губернії посилити нагляд за діяльністю римо-католицького духовенства, а також пильнувати за тим, щоб вказівки, викладені в пропозиції Міністра Внутрішніх Справ від 30 жовтня цього року за № 9910 на ім'я Управляючого Луцько-Житомирською єпархією були точно виконані всіма ксьондзами”⁹⁸ (підкреслення наше — І.Л.).

Особлива увага зверталась на те, щоб ізолювати від А.Баєвського небажаних для властей духовних осіб, які, на думку царських чиновників, мали шкідливий вплив на нового адміністратора єпархії. “Прелат Баєвський, — писали Ф.Трепову з Департаменту духовних справ МВС, а той, в свою чергу, це саме повторив волинському губернатору, по зібраних даних знаходиться під сильним впливом ксьондзів Мурашка (ректора Луцько-Житомирської семінарії) і Скальського (її інспектор), а також місцевих землевласників Бржостовських.

Вияснення ступеня впливу згаданих осіб на Управляючого єпархією... з детальними відомостями про ксьондзів Мурашка і Скальського необхідні міністерству для встановлення з цим на основі отриманих можливо повних даних дальнішого способу дій відносно цих ксьондзів”.⁹⁹

Далі Департамент перед Ф.Треповим ставить завдання (а той перед волинським губернатором, а також в аналогічних листах перед іншими губернаторами ПЗК) — на основі даних, зібраних Зайончковським, детально розслідувати поіменно діяльність не більше, не менше як 25 ксьондзів у Волинській губернії, 13 — у Подільській губернії і 14 — у Київській.¹⁰⁰ “Якщо виявиться, — пише київський намісник, — що вони уникли стягнення або взагалі їх дії залишилися у свій час без

належного висвітлення, то про це прошу повідомити мене”.¹⁰¹ Департамент духовних справ МВС Росії зобов’язував генерал-губернатора, а той, в свою чергу, губернаторів ПЗК встановити за всіма ними старанний нагляд.¹⁰²

Потім виявилось, як про це вже вище згадувалось, що значна частина тих звинувачень, які висував проти ксьондзів запопадливий петербурзький чиновник, розслідуванням місцевих властей ПЗК взагалі не підтвердилось.¹⁰³ Про що останні й доповіли не без сатисфакції своєму вищестоящому начальству, оскільки обвинувачення Зайончковського били й по них, будучи фактичним звинуваченням їх у бездіяльності і втраті пильності.

Наведемо для ілюстрації сказаного два-три приклади. Зайончковський писав, що вплив на батьків, аби вони заявляли про бажання вчити їх дітей Закону Божому польською мовою, католицький клір здійснює через монашок-терціарок. Останні, нібито, ходять по сім’ях учнів з задалегідь підготовленим текстом відповідної заяви батьків про це. В процесі перевірки, як про це доповідали губернатори ПЗК, таких фактів не виявлено, як і самих монашок-терціарок на Правобережній Україні.¹⁰⁴ Не знайшлося і жодних фактів на підтвердження звинувачення Зайончковського, а вслід за ним і МВС в тому, що ксьондзи примусово обкладали населення податями на будівництво костьолів.

Ще один, на цей раз курйозний приклад. Архівні документи канцелярії тодішнього київського генерал-губернатора і губернаторів ПЗК аж рябіють від обвинувачень польських ксьондзів в Україні у фанатизмі, але без конкретних фактів, хіба що приводилась якась вирвана з контексту фраза з якоїсь їх церковної проповіді. Намагаючись будь-що, однак, знайти якийсь більш-менш вагомий компромат проти служителів

католицької релігії, царські власті не гребували нічим, навіть побутовими плітками. Ось що писали між іншим з Петербурга — з Департаменту духовних справ Ф.Трепову 14 листопада 1911 р.: “У зв’язку з виступами ксьондзів проти православної віри, Департамент просить повідомити детальні дані і про відмічений розслідуванням Д.С.Р. Зайончковського приклад фанатизму з боку службовця у Житомирській міській управі землеміра-таксатора Симона, брата к[олишнього] могильовського єпископа-суфрагана (останнього імперія вважала своїм ворогом і переслідувала — І.Л.), який тортурами на вимогу ксьондзів заставив свою жінку прийняти католицтво”. На що генерал-губернатор помітив на полях цієї “бумаги”: “Уже допрошен”.¹⁰⁵ Завидна запопадливість і оперативність!

Але вийшов конфуз. Ось що письмово і зовсім таємно доповів 3 січня 1912 р. начальник волинського губернського жандармського управління тому ж Ф.Трепову: “Що стосується землеміра-таксатора Йосифа Петровича Симона, 60 літ, службовця при Житомирській міській управі, то відомості про нього представлені невірні.

Йосиф Симон особисто мені відомий, Він зробив на мене враження зовсім не шовініста-поляка... Нарешті він вдівець більше 10-ти років”.¹⁰⁶

Але було ясно, що за ревізією Зайончковського наступає нова хвиля більш загострених переслідувань римо-католицької церкви на Правобережній Україні. Це й констатував з’їзд ксьондзів Луцько-Житомирської єпархії, який відбувся 7-9 липня 1911 р. у Житомирі. На ньому за даними Департаменту поліції взяли участь більшість настоятелів костьолів єпархії і ряд інших ксьондзів. На з’їзді обговорювалось становище, викликане ревізією Зайончковського, констатувалось, що вона була репресивним

заходом уряду у відповідь на необрання його ставленика єпископа Жарновецького Управляючим єпархією. За даними поліції на з'їзді вироблялись заходи протидії репресивній політиці уряду.¹⁰⁷

З цього часу і спостерігається даліше загострення протистояння між царськими властями і римо-католицьким духовенством і віруючими, як їх відповідь на посилення репресивної політики самодержавства по відношенню до цієї конфесії. Не буде зайвим відзначити, що репресії обрушились, в першу чергу, на ксьондзів — учасників цього з'їзду. Так, за ксьондзом Юліаном Рудницьким з Новоселицької парафії Сквирського повіту на Київщині зразу ж було встановлено негласний поліцейний нагляд. Його також було переведено на нижчу посаду вікарія у Старокостянтинівську парафію на Волині.¹⁰⁸

Можливо, хтось висловить таку думку, що це все-таки утиски з боку римо-католицької церкви за її діяльність, а не ущемлення свободи совісті польського населення. Однак ця думка буде помилковою. Річ навіть не в тім, що поляки в Південно-Західному краю складали весь клір і абсолютну більшість прихожан. Ось послухаймо, що з цього приводу визнавав царський чиновник найвищого рангу, бо був навіть останнім міністром закордонних справ імперії, М.М.Покровський: “При установленной законом официальной веротерпимости ограничениям подвергалось не исповедание католической религии, но проявление в католической церкви польского и литовского сепаратизма. В результате, однако, ограничения эти сводились к стеснению в самом исповедании католической религии” (підкреслення наше — І.Л.)¹⁰⁹

Додамо від себе, що ці “ограничения”, а попросту кажучи дискримінація поляків, охоплювала тоді собою не тільки

духовну сферу, але й сферу, так би мовити, матеріальну. Про це ми вже писали більш детально в іншому місці,¹¹⁰ тому тут для прикладу приведемо на підтвердження сказаного деякі нові факти й цифри, які раніше не публікувались — на цей раз зі сфери транспорту — однієї з найважливіших галузей економічного життя країни.

З 1894 р. діяли видані Міністерством шляхів сполучення правила щодо процентного обмеження поляків (і інших іногородців) в складі службовців залізниць. Але 11 січня 1906 р. “по височайшому повеленню” осіб польського походження взагалі заборонено приймати на цілий ряд посад, зв’язаних з державними таємницями, або які мали відношення до справ військового характеру.¹¹¹

Але це ще було б в певній мірі зрозумілим, враховуючи можливість війни з Німеччиною і Австро-Угорщиною, що нависала. Але річ в тім, що поляків взагалі обмежували в роботі на залізничному транспорті. На кінець 1911 р. з майже 30 тисяч службовців на Південно-Західних залізницях поляків було менше двох тисяч (близько 6% усього складу службовців). На 1 січня 1914 р. їх тут стало ще менше — 4,95% (це рахуючи всіх римо-католиків, тобто не обов’язково поляків). Особливо відчутна була різниця у керівних кадрах ПЗЗ. Вищих службовців, включно до посад помічника начальника ділянки, ревізора і т.д. серед поляків було 79 чоловік, в управлінні залізниць — 34 (з загального числа тут всіх службовців — 6095 чоловік). В керівництві дорогою — римо-католиків не було жодного, в канцелярії управління з 63-х чоловік — двоє, в головній бухгалтерії з 173 — 4.¹¹²

І це ще можна було зрозуміти, якби все це робилося так би мовити природнім шляхом і, скажімо, не було бажаних на ці роботи серед поляків, чи не було в той час вакантних місць і т.д. Але ж тут мала місце справжня дискримінаційна

політика властей щодо осіб польської національності.

22 грудня 1911 р. начальник Південно-Західних залізниць, доповідаючи Ф.Трепову у відповідь на його лист від 13 грудня того ж року з питання про чисельне співвідношення поляків (і євреїв) до загального складу службовців на ПЗЗ писав, що він виходить “з міркувань, що особи польського походження взагалі є зовсім небажаним елементом на відомих посадах”, а тому обмежує їх прийом на Південно-Західні залізници до крайнього мінімуму, навіть на ділянки, які пролягають в Херсонську і Бессарабську губернії.¹¹³

Далі начальник цих залізниць з гордістю повідомляв генерал-губернатора, що коли він в 1896 р. приступив до управління ПЗЗ, число тут службовців-поляків було значно вищим, ніж зараз. Це “досягнуто, — писав він, — завдяки тим обмеженням, які постійно проводились і проводяться мною при призначенні на посади...”¹¹⁴ І той зовсім незначний відсоток інородців у загальній масі службовців на ПЗЗ, на який ще вказує в своєму листі генерал-губернатор, начальник залізниць пояснює незалежними від нього причинами, оскільки він міг це робити поступово і без виключних екстрених заходів, на котрі повинні були б бути відповідні вказівки зверху.¹¹⁵ “З метою повного припинення напливу на шляхи поляків, — пише начальник, — і щоб не дати можливості при поступовому проходженні служби з молодших посад пересуватись їм на ті посади, де інородній елемент є абсолютно небажаним, абсолютно заборонено приймання на роботу на залізници поляків на будь-які посади”.¹¹⁶ Ясніше, здається, про дискримінацію поляків на залізничному транспорті і не скажеш!

Така запопадливість начальника ПЗЗ в обмеженні прийняття поляків на роботу на залізничному транспорті дуже припала до душі наміснику царя на Правобережній Україні.

4 січня 1912 р. він писав уже новому начальнику ПЗЗ: “З листа кол[ишнього] начальника ПЗЗ від 22 грудня минулого року за № 3567 мені вкрай мило було переконатись, що управління ПЗЗ, визнаючи небажаним заповнення багатьох посад на Південно-Західних залізницях поляками, систематично протягом цілого ряду років вживало залежних від Управління заходів по поступовому усуненню цього сумного явища.

Відчуваючи себе повністю задоволеним тими даними з означеного питання, які детально викладені в указаному листі..., разом з тим вважаю своїм обов’язком просити Ваше Превосходительство не відмовити і в подальшому вживати залежних від Управління ПЗЗ заходів по усуненню на ПЗЗ шляхах інородного елемента і в заміні цього останнього особами російського походження”.¹¹⁷

Минуло майже 2,5 роки. Нагінка на римо-католиків, з них в першу чергу на поляків, на Південно-Західних державних залізницях продовжувалася. 2 квітня 1914 р. їх теперішній начальник пише все тому ж Ф. Трепову: “На основі вказівок Вашого Високопревосходительства маю честь представити список службовців на Південно-Західних залізницях з указанням осіб римо-католицького віросповідання. З цього списку виглядає, що число осіб польського походження, які займають відповідальні посади, вкрай незначне, а загальне число службовців римо-католицького віросповідання за останні 2 роки зменшилось з 1861 до 1561 і нині складає 4,95% від загального числа службовців замість 6,22%.”¹¹⁸

Отак вони вираховували аж до сотих частин процента кількість поляків, які ще залишались працювати на транспорті. Начальник доріг і рад би був звільнити їх усіх. Що йому перешкоджало в цьому, видно з наступного його листа кийівському генерал-губернатору від 20 травня 1914 року: “У відповідь на лист від 9-го травня ц.р. № 2288 маю честь

доповісти, що найголовнішим заходом, який сьогодні суворо проводиться на виконання вказівок військових властей Київського округу є неприйняття на службу ні на одну з вказаних посад осіб римо-католицького віросповідання”. Що ж до тих з них, хто вже працює, то начальник доріг пояснює, що єдине, що він може зробити, це перевести їх з прикордонних на інші залізничні ділянки. “Звільняти ж їх з роботи, як цього від мене вимагається, — пояснює він, — виходить за рамки моїх повноважень і хай це питання вирішують у Петербурзі — в Міністерстві шляхів сполучення”.¹¹⁹

І це мало місце не тільки на транспорті, Ось ще один приклад з іншої сфери економічно-фінансового життя. В травні 1914 р. волинський губернатор доносив Ф.Трепову: “На посаді інспектора дрібного кредиту у Житомирському відділенні Державного банку перебуває Антон Казимирович Ніжинський, який, як до мене почали доходити чутки, сповідуючи католицьку релігію, є запеклим полякофілом. З огляду на це мною було доручено встановити за Ніжинським негласний нагляд, яким чутки підтвердились, і вияснено, що в домі у нього бувають виключно поляки, в домашньому побуті (о, жах! — І.Л.) освоєна польська мова і навіть на службі з прохачами він веде часто розмови цією мовою.

Наскільки Ніжинський відданий російським інтересам, встановити шляхом спостереження звичайно є вкрай важкою справою, але сама по собі належність його до польської національності (підкреслення наше — І.Л.), відчуженість від росіян, нарешті та обставина, що навіть в урядовій установі він не соромиться вести розмови по-польськи, свідчать, що Ніжинський є не тільки небажаним на службі у Волинській губернії, але навіть його перебування на посаді інспектора дрібного кредиту, в якій йому приходиться спілкуватись з

малокультурними верствами населення, виявляти на них той чи інший вплив, на мій погляд, безперечно шкідливо”.

На це була така резолюція генерал-губернатора: “Просити Міністерство фінансів перевести в іншу губернію”.¹²⁰ Звільнити взагалі з роботи — на це не було законних підстав, а в царській Росії, хоч якими жорсткими і несправедливими для прав людини і прав народностей імперії були закони, але за їх дотриманням суворо стежили. Ось конкретна ілюстрація на підтвердження сказаного. Управляючий Луцько-Житомирською єпархією у 1913 р. просив у подільського губернатора згоди на призначення настоятелем Вінницької парафії ксьондза Яна Левінського. Той згоди не дав, але запізнився з відповіддю — по новому закону від 26 грудня 1905 року¹²¹ він повинен був це зробити протягом місяця з часу отримання “бумаги” з єпархії. Тому Управляючий своєю владою призначив Я.Левінського на цю посаду.

Подільський губернатор далі настоював на своєму, оскільки вважав ксьондза особою неблагонадійною. У лютому 1914 року він письмово звернувся з цього питання до київського генерал-губернатора, в якому писав, що Я.Левінський керує нелегальними польськими гуртками в середніх учбових закладах міста, де знайомить учнів з історією Польщі, звертаючи при цьому особливу увагу на події польських повстань кінця XVIII-XIX ст., намагається підняти в учнів національний дух. В справу Я.Левінського втрутився і департамент духовних справ МВС Росії. Петербург, а за ним і Київ сповістили, однак подільського губернатора: єпископ поступив згідно закону, оскільки не отримав відповіді на свій лист у визначений термін.¹²²

Отже, для переслідування римо-католицької церкви в ПЗК треба було знаходити законні підстави і їх посилено шукали, бо багато того, що тоді діялося в Луцько-Житомирській

епархії, продовжувало псувати нерви високопоставленим царським чиновникам. Прелат А.Баєвський і далі не завжди проявляв улегливість царським властям щодо їх тих чи інших вимог і це вельми останніх дратувало. Так було й у справі Я.Левінського, так було іншим разом у справі житомирського ксьондза Станіслава Домінчака. А.Баєвський на вимогу польської громадськості міста Житомира відмінив своє рішення про його переведення в іншу місцевість в зв'язку з тим, що особа цього ксьондза була причетною до однієї побутової справи, яка розглядалася в суді.

Однак це був лише претекст, а фактично царські власті хотіли усунути з міста ксьондза в зв'язку з тим, що він був для них неблагонадійний; тим більше, що С.Домінчак викладав у місцевій римо-католицькій духовній семінарії. Але, як сповіщав з роздратуванням начальник Волинського губернського жандармського управління Ф.Трепову у березні 1914 р., “безвольний” А.Баєвський уступив делегації місцевих поляків і відмінив своє рішення про переведення С.Домінчака.¹²³ Щоправда, пізніше царські власті таки заставили його усунути ксьондза з викладацької роботи.

Поведінка А.Баєвського дратувала і Петербург. Кінецькінцем департамент духовних справ МВС вирішив послати нового ревізора для перевірки стану справ як у семінарії, так і взагалі у епархії — свого відповідального чиновника Тяжельнікова. Той з завзяттям порившись там і тут, постарався щось знайти протизаконного. Й так знайшов — і “страшну крамолу”. Деякі священники, занотувавши ревізор, повернувшись зі з'їзду ксьондзів епархії, який відбувся у м.Рівному в грудні 1913 р. (такі з'їзди останнім часом періодично збирались), представили як належало в її управління свої звіти про участь у з'їзді і його перебіг замість російською польською мовою. Ревізор викрив і те, що в

Житомирській духовній семінарії викладання частини предметів ведеться латинською мовою, а не державною російською, як це належить. Ну і наловив ще цілий ряд таких “бліх”. Але цього було досить для грізної реакції МВС. Його Міністр поставив вимогу перед Управляючим єпархією: викладачів-ксьондзів, які “провинились” — усунути з усіх посад, навести порядок у семінарії і про всі вжиті заходи доповісти в Петербург.¹²⁴

Над Луцько-Житомирською єпархією знову явно згущались тучі. Однак грім не встиг грянути на повну силу — невдовзі вибухнула перша світова війна і ситуація стала мінятися. У перші дні війни царські власті спробували навіть дещо загострити ставлення до римо-католицької церкви в імперії. Вони вирішили особливо небезпечних для імперії осіб польської національності з ПЗК, а серед них і кількох ксьондзів вислати вглиб країни, про що вже вище писалось, потім щодо частини з них відмінили своє рішення. При цьому власті врахували як різні клопотання про це з боку громадськості і тих, кого виселяли, так і те, що політичні партії в Королівстві Польському зайняли в питанні про війну проросійську позицію.

Що ж до римо-католицьких священників, яких виселяли: ксьондза з Сквирського повіту на Київщині Антоні Неверовського і двох бердичівських — Міхала Здановіча і Людвіка Жмігородського, то тут власті були непохитні — виселяти і все — “як фанатиків, — за словами начальника Київського головного жандармського управління полковника Шределя, — відособленого римо-католицького клерикалізму, які можуть мати тільки шкідливий вплив на свою, яка нині зливається з Руссю, паству”¹²⁵

Але слід, проте, сказати, що в подальшому, чим більше затягувалася перша світова війна, тим м’якшало відношення

дряхліючої імперії до поляків, що й зрозуміло, — їй конче залежало на польському солдаті з його високими бойовими якостями. Ф.Трепова усунули з генерал-губернаторського крісла в ПЗК, як нездатного показати це пом'якшення. Воно не могло й не зачепити і римо-католицьку церкву, яка як пише ксьондз Около-Кулак, — була в царській Росії на 80% польською церквою.¹²⁶ Тому, образно кажучи, царський дракон, знаючи про це, вважав за краще тимчасово заховати свої кігті, хоч час від часу, однак, не втримувався і випускав їх.

Недоброзичливість царських властей уже невдовзі проявилася в історії обрання нового керівництва Луцько-Житомирської єпархії. В 1915 р. прелат А.Баєвський раптово помер під час релігійної урочистості. І знову виникла конфліктна ситуація в зв'язку з виборами нового Управляючого Луцько-Житомирською єпархією. На дану посаду духовенство тоді обрало ксьондза Густава Боженця-Єловецького, але царський уряд з цим вибором не погодився. Ксьондзу не забули його сутичку з властями у 1912 р. на захист польської мови й інтересів римо-католицької церкви, за що він і був тоді усунутий з посади префекта шкіл у Житомирі.¹²⁷

Біля двох років чекали, що може цар ще змінить своє рішення. Коли ж стало остаточно ясно, що Микола II не затвердить його на посаді адміністратора єпархії, в лютому 1917 р. цю посаду обійняв Ігнаци Дуб-Дубовський, введений перед тим в сан єпископа. Але це вже було на порозі Лютневої революції, грядущі події вслід за якою докорінно змінили ситуацію римо-католицької церкви в Україні, поставили останню на край загибелі. Саме єпископу І.Дубовському і очолюваному ним кліру в роки революції і громадянської війни в Україні прийшлося по можливості боронити тут римо-католицьку церкву та її паству від чекістських репресій,

аж поки в 1919 році більшовицькі власті не заставили його виїхати за межі єпархії.¹²⁸ Ксьондзів, які залишились в Україні — ці репресії не минули.

Підведемо підсумок усьому, про що тут йшлося. Коли прискіпливий читач, можливо, захоче перевірити все вищесказане через статистичні дані, то на основі окремих цифр він очевидно прийде до висновку, що особливої різниці в становіщі римо-католицької церкви в Україні, якщо судити по цих цифрових показниках, на початок і кінець досліджуваного періоду не спостерігається.

І справді, якщо взяти, скажімо, Подільську губернію, то тут на 1863 р. було 99 парафій, а в 1914 р. — 98.¹²⁹ Але ці голі цифри не відображають усю динаміку подій, зв'язаних з римо-католицькою церквою на Правобережній Україні. Протягом усього більш як півстолітнього періоду, який тут досліджується, бували, як про це вже вище писалось, різні часи: і шалених репресій, особливо після повстання 1863 р., коли закривались парафії і костьольи — за даними сучасного польського дослідника Я.Купчака тоді всього було закрито 50 душпастирських пунктів,¹³⁰ і порівняно більш м'якого (у другій половині досліджуваного періоду) ставлення царських властей до цієї конфесії, коли хоч без великого ентузіазму, але давався все-таки їх дозвіл на відкриття нових парафій чи будівництво нових костьолів.

Щоправда, після революції 1905 р. наступив період століпінських морозів. “Але, — як слушно пише, хоч і з іншого приводу, професор Валентин Мороз, — знищити до кінця здобутки революційного піднесення й повернути ситуацію до рівня перед 1905 р. імперія уже не змогла”.¹³¹ Хоч і знову лютували репресії, але громадськість все сміливіше виступала за свої права, в т.ч. духовенство і віруючі римо-католицької церкви в обороні своєї віри.

Тепер звернімось до самих статистичних показників. Перед 1863 роком у Луцько-Житомирській єпархії було 172 парафії (і 37 непарафіяльних костьолів), а в Кам'янець-Подільській єпархії, як уже вище говорилось, — 99 парафій.¹³² У 1866 р. Кам'янець-Подільська єпархія, як про це теж вже вище згадувалось, була ліквідована. Царський указ з цього приводу від 5 червня 1866 р. був лаконічним: “Признать полезным Каменецкую римо-католическую епархию упразднить”.¹³³ Отак просто — “признать полезным” і все. І це говорилось про єпархію, яка проіснувала тут п'ять століть і вже цим довела свою життєстійкість і право на існування, оскільки за нею стояло майже 220 тисяч віруючих (на 1863 р.).¹³⁴

На початок 70-х років (1872 р.) число парафій у Луцько-Житомирській єпархії зменшилось на 9, на Поділлі, костьоли якого були підпорядковані цій єпархії — на 2 парафії. На кінець століття число парафій у єпархії (без Поділля) ще зменшилося на 14 одиниць порівняно з 1872 роком, і лише в 1914 р. їх кількість знову зросла до 161 — тобто все-таки була меншою на 11, порівнюючи з періодом до 1863 року.¹³⁵

На Поділлі ж значних касат (закриття) парафій взагалі не було (очевидно, тому, що тут повстанський рух був слабшим), їх закрито буквально одиниці, але враховуючи значне зростання тут кількості прихожан — їх число збільшилося на понад 80 тисяч чоловік (1863 рік — 219 тисяч,¹³⁶ 1914 р. — 302,8 тисяч¹³⁷ чоловік), тобто мало не на 40% (що є і свідченням, між іншим, зростання чисельності польського населення в цей період на Україні), можна констатувати значне погіршення можливостей і умов для задоволення духовних потреб віруючих. До того ж, як видно із статистичних даних, істотно зменшилась і кількість священників в порівнянні хоч би з 80-ми роками — у 1872 р. їх було 127¹³⁸, а 1913 р. — 116.¹³⁹ Поза Поділлям ці цифри

відповідно становили 229¹⁴⁰ і 188¹⁴¹ священників, а кількість прихожан одночасно зросла з 310 тисяч у 1887 р.¹⁴² — до 515,8 тисяч чоловік на 1915 рік¹⁴³ — тобто на дві третини. А це означало лише одне, що і далі не всі парафії були обсажені достатньою мірою священниками, а костьолів не вистачало в зв'язку зі значним зростанням числа віруючих. Отже, все це разом взяте не дозволяло в повній мірі задовольнити духовні потреби віруючих.

Що стосується власне костьолів як храмових приміщень, то за даними, що їх наводить о. Б. Кумор, перед повстанням 1863 р. у Луцько-Житомирській єпархії було 209 костьолів, у Кам'янець-Подільській — 99.¹⁴⁴ У 1914 році у Луцько-Житомирській єпархії (без Поділля) було 166 костьолів, в Подільській губернії — 101.¹⁴⁵ Щоправда, о. Б. Кумор подає іншу кількість костьолів на 1914 р., але ж дві вищеназваних останніх цифри взяті з офіційного щорічника єпархії і, отже, не можуть викликати сумніву.

Залишається на закінчення лише коротко сказати про ту частину римо-католиків України, які мешкали за межами Південно-Західного краю. Римо-католицькі парафії Чернігівської, Полтавської і Харківської губерній знаходились в адміністративному підпорядкуванні Могильовської архієпархії, решти Українських губерній — Тираспольської єпархії. Римо-католиків у трьох вищезгаданих губерніях було небагато — всього лише 5 парафій (по одній на Полтавщині і Харківщині, і три на Чернігівщині). Вони об'єднували 10,5 тисяч віруючих.

Значно численніший контингент віруючих входив у 57 парафій на Україні, що підлягали Тираспольській єпархії (з них найбільше парафій — аж 30 знаходилося в Херсонській губернії).¹⁴⁶ Було їх 90 тисяч.¹⁴⁷ Найчисленнішою була Одеська парафія, яка об'єднувала майже 39 тисяч віруючих. Другою

за кількістю прихожан була Кам'янська парафія на Катеринославщині, в якій нараховувалось 8,1 тисяч віруючих¹⁴⁸ — в основному поляки-робітники і службовці місцевого металургійного заводу. На їх кошти тут наприкінці ХІХ століття збудовано костьол. В самому Катеринославі теж на кошти громадськості костьол збудовано в 1873 році, а в Одесі — новий костьол на початку ХХ століття.

Але як у Тираспольській, так і в Луцько-Житомирській римо-католицьких епархіях потреба в сакральних приміщеннях і надалі залишалась гострою. Тому намічалось тут нове їх будівництво, проводився збір коштів серед віруючих на ці потреби і т.д. Однак хід подальших буремних подій, які невдовзі наступили, перекреслив ці плани, а після революції і ті костьоли, які функціонували, були закриті, зруйновані або ж перетворені в господарські склади, а священники і багато прихожан репресовані.

Римо-католицька церква на довгі роки радянської влади припинила в Україні свою діяльність. Певні пом'якшення в цьому наступили лише після другої світової війни, а свої повні права як релігійної конфесії вона дістала уже з проголошенням незалежності України.

¹ *Dziennik Kijowski*. - 1995. - № 4.

² *Kieniewicz S. Przemiany terminologiczne w perspektywie dziejowej // Przegląd Wschodni*. - 1991. - Т.І. - З.1. - S.7.

³ *Kumor B.; Polityka władz carskich wobec Kościoła Katolickiego na ziemiach polskich do roku 1914 // Polacy w Kościele katolickim w ZSRR*. - Lublin. - 1991. - S.17; *Sznarbachowski F. Początek i dzieje Rzymsko-katolickiej Diecezji Lucko-Zytomierskiej w żarysie*. - Warszawa. - 1926 - S.128.

⁴ *Подраховано за: Tokarzewski M. Przyczynek do historii mecenstwa Kościoła Rzymsko-katolickiego w diecezjach Kamienieckiej i Lucko-Zytomierskiej (1863-1930 r.)*. - Luck. - 1931. - S. 20-27.

⁵ *Ibid.* - S. 27.

⁶ *Kłoczowski J., Mullerowa L., Skarbek J. Zarys dziejow Kościoła Katolickiego*

- w Polsce. - Krakow. - 1986. - S.235.
- ⁷ Sznarbachowski F. - *Op.cit.* - S. 227-230.
- ⁸ Kraj. - 1907. - № 3. - S.13.
- ⁹ Киевская старина. - 1888. - Т.21. - Кн.6. - С. 62-63; *Kalendarz katolicki ilustrowany na Rok Panski 1898.* - Petersburg. - 1898. - S. 195.
- ¹⁰ Sznarbachowski F. - *Op.cit.* - S.227-230.
- ¹¹ Киевская старина. - 1888 - Т.21. - Кн.6. - С. 62-63.
- ¹² Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. - Т.42. Отделение первое. - 1867. - С. 467-468; Собрание узаконений и распоряжений Правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате. - Спб. - 1906. Отдел первый. - С. 191-192, 195, 251; *Okolo-Kulak.* - *Kosciol w Rosji dawniej, obecnie i w przyszlosci.* - Krakow. - 1928. - S. 14-15.
- ¹³ ЦДИА. - ф. 442. - оп. 861. - Спр.15. - Арк. 3.
- ¹⁴ Tokarzewski M. *Op.cit.* - S. 13.
- ¹⁵ *Ibid.* - S. 14-15.
- ¹⁶ ЦДИА. - ф. 442. - оп. 855. - Спр. 187. - Арк. 1-8.
- ¹⁷ Там само. - оп. 864. - спр. 17. - арк. 34.
- ¹⁸ Китов В. *Op.cit.* - S. 22; Sznarbachowski F. *Op.cit.* - S. 128, 139-146.
- ¹⁹ Аксаков И.С. К вопросу о русской школе в Западном крае // *Русь.* - 1884. - 15 мая.
- ²⁰ Чихачев Д.Н. Вопрос о распоряжении костела в прошлом и настоящем. - СПб. - 1913. - С. 87.
- ²¹ Цит. за: Чихачев Д.Н. Указ.соч. - С. 91.
- ²² Собрание узаконений и распоряжений Правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате. - 1905. - Отд.первый. - С. 717.
- ²³ Цит. за: Чихачев Д.Н. Указ.соч. - С. 82.
- ²⁴ Чихачев Д.Н. Указ.соч. - С. 38.
- ²⁵ Блок А. Возмездие // *Стихотворения и поэмы.* - Л., 1957. - С. 471.
- ²⁶ Соловьев В.С. Статьи и письма // *Новый мир.* - 1989. - № 1. - С. 226.
- ²⁷ Там же. - С. 232-233.
- ²⁸ Соловьев В.С. Грехи России // *Новый мир.* - 1989. - № 1. - С. 222.
- ²⁹ Полное Собрание Законов Российской империи. - Собрание второе. Т.XLI. - Отделение второе. 1866. - СПб. 1868. - С. 265.
- ³⁰ Винтер Э. Папство и царизм. - М., 1964. - С. 343-344.
- ³¹ Kraj. - 1898. - № 2. - S. 17.
- ³² *Ibid.* - № 20. - S. 18-19.
- ³³ *Ibid.* - № 23. - S.21; 1907. - № 18. - S. 16.

- ³⁴ Ibid. - 1898. - № 24. - S. 21.
- ³⁵ Gazeta Lwowska. - 1994. - № 5 (передрук з львівської "Gazety Narodowej". - 1910. - 2 pазdzielnika. - Публікація професора Л.Мазени).
- ³⁶ Korolewicz G. Karol Jaroszyński (1877-1929) - fundator KUL // Chrzescijanin w swiecie. Zeszyty ODiSS. - 1987. - № 160-161. - S. 57.
- ³⁷ Kalendarz Brahilowski ilustrowany na 1914 rok. - Brahilow. - 1913. - S. 22.
- ³⁸ Lukawski Z. Ludnosc polska w Rosji 1863-1914. - Wroclaw e.a. - 1978. - S. 138-139.
- ³⁹ Kraj. - 1898. - № 26. - S. 23.
- ⁴⁰ ЦДІА. - ф. 442. - оп. 861. - спр. 218. - ч. 2. - арк. 140.
- ⁴¹ Там само. - Ч. I. - арк. 42 зв.
- ⁴² Kuszlejko J. Ksiązka polska w Rosji na przelomje XIX i XX wieku. - Warszawa. - 1993. - S. 179-180.
- ⁴³ ЦДІА. - ф. 442. - оп. 861. - спр. 218. - ч. I. - арк. 42 зв., 72 зв.-73, 85 зв.
- ⁴⁴ Там само. - Арк. 73.
- ⁴⁵ Там само. - спр. 31. - арк. 6-6 зв.
- ⁴⁶ Галайба В. Римсько-католицька лікарня імені Станіслава Сирочинського // Вечірній Київ. - 1994. - 18 серпня.
- ⁴⁷ ЦДІА. - ф. 442. - оп. 864. - спр. 83. - арк. 1-3.
- ⁴⁸ Собрание узаконений... Отдел первый. 1905. - № 62. - С.717.
- ⁴⁹ Законодательные акты переходного времени. 1904-1906 гг. - Спб. - 1907. - С. 314-322.
- ⁵⁰ Свод основных Государственных законов // Полный свод законов Российской империи. - СПб. - 1903. - Т. I. - Ч. I₁. - С. 7.
- ⁵¹ Государственная Дума. Второй созыв. Стенографические отчеты. 1907 год. Сессия вторая. Том I. - СПб., 1907. - С. 109.
- ⁵² Kraj. - 1907. - № 8. - S. 8-9; № 9. - S. 5.
- ⁵³ Kieniewicz S. Op.cit. - S. 7.
- ⁵⁴ ЦДІА. - ф.442, спр. 123, арк. 1-4 зв.
- ⁵⁵ Там само. - Оп. 864, спр. 84, арк. 4-5 зв.
- ⁵⁶ Там само. - Спр. 144, арк. 1-1 зв., 4.
- ⁵⁷ Там само. - Оп. 861, спр. 218, ч. I, арк. 133, 135.
- ⁵⁸ Там само. - Арк. 133, 157.
- ⁵⁹ Там само. - Оп. 864, спр. 199, арк. 10-11 зв.
- ⁶⁰ Там само. - Оп. 861, спр. 178, арк. 17-17 зв.
- ⁶¹ Там само. - Арк. 26.
- ⁶² Там само. - Арк. 17 зв. - 18.
- ⁶³ Там само. - Спр. 14, арк. 15-15 зв.

- ⁶⁴ Там само. - Оп. 864, спр. 166, арк. 2-2зв.
- ⁶⁵ Там само. - Оп. 861, спр. 86, арк. 1.
- ⁶⁶ Там само. - Спр. 218, ч. 1, арк. 74 зв., 83 а.
- ⁶⁷ Там само. - Спр. 161, арк. 5 зв. - 6, 50.
- ⁶⁸ Там само. - Арк. 1-2, 50.
- ⁶⁹ Там само. - Спр.35, арк. 12 зв.
- ⁷⁰ Там само. - Арк. 2 зв. - 3.
- ⁷¹ Kloczowski J. Kościół katolicki w świecie i w Polsce. Szkice historyczne. - Katowice. - 1986. - S. 92.
- ⁷² ЦДА. - Ф.442, оп.861, спр.35, арк. 11 зв.
- ⁷³ Там само. - Арк. 14.
- ⁷⁴ Там само. - Арк. 3.
- ⁷⁵ Там само. - Арк. 11 зв.
- ⁷⁶ Там само. - Арк. 20.
- ⁷⁷ Детальніше про цю секуляризацію див.: Зінченко А.Л. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII - першій половині XIX століття. - К., 1994.
- ⁷⁸ ЦДА. - Ф. 442, оп. 861, спр. 218, ч. 1, арк. 33 зв.-34; Чухачев Д.Н. Вопрос о распоряжении костела в прошлом и настоящем. - СПб. 1913. - С.8.
- ⁷⁹ Гоголь Н.В. - Ревизор // Собр. соч. - М., 1985. - Т. II. - С.89.
- ⁸⁰ ЦДА. - Ф. 442, оп. 861, спр. 218, ч. 1, арк. 35 зв.
- ⁸¹ Там само. - Арк. 34.
- ⁸² Там само. - Арк. 34, 106-106 зв., 109-122.
- ⁸³ Там само. - Арк. 15 зв.
- ⁸⁴ Там само. - Арк. 47-47 зв.
- ⁸⁵ Львов А.Н. "Князь церкви". (Дневник) // Красный архив. - 1930. - Т.3(40). - С. 101.
- ⁸⁶ 86. ЦДА. - Ф. 442, оп. 861, спр. 218, ч. 1, арк. 34 зв.
- ⁸⁷ Бартнев П. (П.Б.), Обзорение Киевской, Подольской и Волынской губерний с 1838 по 1850 год // Русский архив. - 1884. Кн. 3. - Вып. 5; Шульгин В. Юго-Западный край под управлением Д.Г.Бибикова (1838-1853) // Древняя и новая Россия. - 1879. - № та ін.
- ⁸⁸ ЦДА. - Ф. 442, оп. 861, спр. 218, ч. 1, арк. 35.
- ⁸⁹ Там само.
- ⁹⁰ Там само. - Арк. 40 зв.
- ⁹¹ Там само. - Арк. 52 зв.
- ⁹² Там само. - Арк. 43-43 зв.
- ⁹³ Там само. - Арк. 53 зв.

- ⁹⁴ Там само. - Арк. 63.
- ⁹⁵ Там само. - Арк. 59 зв., 61 зв., 63.
- ⁹⁶ Там само. - Арк. 61 зв.
- ⁹⁷ Там само. - Арк. 9, 15 зв.
- ⁹⁸ Там само. - Арк. 87.
- ⁹⁹ Там само. - Арк. 73, 85 зв.
- ¹⁰⁰ Там само. - Арк. 73 зв., 82, 83 зв., 85 зв.
- ¹⁰¹ Там само. - Арк. 82, 83 зв., 86.
- ¹⁰² Там само. - Арк. 75 зв., 82 зв., 83 а, 86 зв.
- ¹⁰³ Там само. - Арк. 104-105.
- ¹⁰⁴ Там само. - Арк. 70.
- ¹⁰⁵ Там само. - Арк. 24, 75 зв.
- ¹⁰⁶ Там само. - Арк. 93.
- ¹⁰⁷ Там само. - Арк. 65-65 зв.
- ¹⁰⁸ Там само. - Ч.2, арк. 138 зв.-139.
- ¹⁰⁹ Покровский Н. Имперская политика в Литве // Новое время, 1991, № 23, - С. 40.
- ¹¹⁰ Див.: Лісевич І.Т. В затінку двоголового орла. - К., 1993.
- ¹¹¹ ЦДА. - Ф. 442, оп. 864, спр. 272, арк. 6-6 зв.; ф. 281, оп. 1, спр. 503, арк. 255-259.
- ¹¹² Там само. - Арк. 26-26 зв., 32-32 зв., 38-39.
- ¹¹³ Там само. - Спр. 270, арк. 6 зв.
- ¹¹⁴ Там само. - Арк. 7.
- ¹¹⁵ Там само.
- ¹¹⁶ Там само. - Арк. 13.
- ¹¹⁷ Там само. - Арк. 20.
- ¹¹⁸ Там само. - Арк. 23.
- ¹¹⁹ Там само. - Арк. 36-36 зв.
- ¹²⁰ Там само. Спр. 159, арк. 1-1 зв.
- ¹²¹ Законодательные акты переходного времени. 1904-1906 гг. - СПб. 1907. - С. 314-315.
- ¹²² ЦДА. - Ф. 442, оп. 864, спр. 158, арк. 1-1 зв., 4, 7-7 зв.
- ¹²³ Там само. - Спр. 86, арк. 1-2 зв.
- ¹²⁴ Там само. - Спр. 84, арк. 4-5 зв.
- ¹²⁵ Там само. - Спр. 234, арк. 60, 76 зв.
- ¹²⁶ Okolo-Kulak(ks.). - Op.cit. - S. 16.
- ¹²⁷ Sznarbachjwski F. Op.cit. - S. 192, 194.
- ¹²⁸ Ks. Skalski T. Terror i cierpienie. - Lublin e.a. - 1995. - S. 42, 59.

- ¹²⁹ Симашкевич М. Римское католичество и его иерархия в Подолии. - Каменец-Подольск. - 1872. - С. 525; Kumor B. *Ustroj i organizacja kosciola polskiego w okresie niewoli narodowej 1772-1918.* - Krakow. - 1980. - S. 677.
- ¹³⁰ Kurczak J. *Polacy na Ukrainie w latach 1921-1939.* - Wrocław. - 1994. - S.261.
- ¹³¹ Мороз В. Україна в двадцятomu століті // За вільну Україну. - 1995. - II лютого.
- ¹³² Kumor B. *Ustroj i organizacja kosciola polskiego...* - S. 676-677.
- ¹³³ Полное собрание законов Российской империи. Собрание второе. Т. ХLI. Отделение первое. - 1866. - СПб. 1868. - С. 636.
- ¹³⁴ Симашкевич М. Назв. труд. - С. 525.
- ¹³⁵ Kumor B. *Ustroj i organizacja kosciola polskiego...* - S. 636 -637.
- ¹³⁶ Симашкевич М. Указ. соч. - 525.
- ¹³⁷ *Kalendarium liturgicum diocesium Luccoriensis et Zytomiriensis. 1915. - Zytomiriae.* - 1914. - S. 52
- ¹³⁸ Підраховано за: Литургический календарь Луцко-Житомирской епархии и костелов Подольской губернии на 1887 г. - Житомир, 1887. - С. 39-93.
- ¹³⁹ Romer E., Weinfeld J. *Rocznik Polski. Tablice statystyczne.* - Krakow. - 1917. - Tabl. 77. - S. 38.
- ¹⁴⁰ Підраховано за: Литургический календарь... С. 39-93.
- ¹⁴¹ Romer E., Weinfeld J. *Op.cit.* - Tabl. 77. - S. 38.
- ¹⁴² Литургический календарь... - С. 93.
- ¹⁴³ *Kalendarium Liturgicum...* 1915. - S. 52.
- ¹⁴⁴ Kumor B. *Ustroj i organizacja kosciola polskiego...* - S/676-677/
- ¹⁴⁵ *Kalendarium Liturgicum...* - 1915. - S. 52.
- ¹⁴⁶ *Статистический ежегодник России. 1914.* - Петроград, 1915. — С. 82.
- ¹⁴⁷ Підраховано за Lukawski Z. *Op.cit.* - S. 93.
- ¹⁴⁸ *Ibid.* - S. 93.

ВИСНОВКИ

Підведемо короткий підсумок всьому вищенаписаному. Наведений тут обширний фактичний матеріал, на наш погляд, однозначно свідчить, що після повстання 1863 року польська національна меншина на Наддніпрянській Україні

потрапила під жорсткий дискримінаційний прес самодержавного гніту. Він був спрямований на те, щоб назавжди розв'язати тут “польське питання” у бажаному для царизму дусі — або русифікувати поляків, або змусити покинути межі України.

На це й були скеровані всілякі заборони й обмеження відносно сфери духовного життя поляків на Україні. Польські школи ще з 30-х років XIX ст. були закриті. Після повстання 1863 року у вузах тривалий час діяла дискримінаційна щодо вступу сюди поляків п'ятипроцентна норма. Польська книга, як і польська преса, на Наддніпрянській Україні аж до самої революції 1905 року фактично були поза законом (хоча власті й давали інколи дозвіл на видання тієї чи іншої польськомовної книжки).

Царські власті дуже старались паралізувати духовне життя поляків на Україні, але їм не вдалося це здійснити. Польська національна меншина вчинила цим намірам хоч і прихований, але впертий опір. Саме тому її духовне життя навіть і в надто тяжких умовах царських репресій все-таки, однак, вегетувало. Протягом кількох десятиліть діяли таємні польські школи, і поліція при всій своїй запопадливості щодо цього, так і не спромоглася їх викоренити.

І навіть в забезпеченні права на свободу совісті російські монархи всупереч основоположним законам Російської держави видали цілу низку явно дискримінаційних указів, якими ущемляли права віруючих і кліру римо-католицької церкви. Властями навіть робилися спроби її “розполячення” в Західних губерніях імперії — тобто в Литві, Білорусії і Україні, але одностайний спротив віруючих унеможливив здійснення цього авантюрного плану.

Політика царі зму щодо польської національної меншини на Україні не була, проте, аж надто прямолінійною. В окремі

роки спостерігались певні в ній короточасні пом'якшення, які змінювались знову поверненням на тривалий період до колишньої більш жорсткої лінії у ставленні до польської національної меншини, в тому числі і в сфері її духовного життя.

Певний перелом на краще у ставленні з боку царизму до поляків взагалі в імперії, і на Україні зокрема, стався в роки першої світової війни, що викликане було відповідними зовнішньополітичними і внутріполітичними причинами, про які говорилось вище. Але цей невеличкий — у 2,5 роки період часу, тобто до лютневої 1917 року революції в Росії виявився занадто коротким, щоб компенсувати всі ті кривди, які були нанесені духовному життю поляків на Наддніпрянській Україні у XIX і на початку XX століття.

Зміст

I. БОРОТЬБА ЗА НАЦІОНАЛЬНУ ШКОЛУ	3
1. В лещатах русифікації	3
2. Марні сподівання на пореволюційні кращі часи	9
3. Репресії проти освітнього Товариства.	19
4. І знову загнані в підпілля школи.	26
5. Запізнілий проблиск світла.	36
II. МОЖЛИВОСТІ ЗДОБУТТЯ ВИЩОЇ ОСВІТИ	44
III. ПОЛЬСЬКА КНИГА І ПОЛЬСЬКЕ ДРУКАРСТВО В УКРАЇНІ	53
1. Книгодрукар, який став мером Києва	53
2. Фірма, котра стала явищем в культурному житті Києва.	60
3. Розвиток мережі книгарень і бібліотек.	68
4. Скарби, що пішли з вогнем і димом.	77
5. Цей календар читала вся Україна	85
6. Ренесанс книговидавництва на початку ХХ ст.	91
IV. ПОЛЬСЬКА КНИГА В БІБЛІОТЕКАХ НАДДНІПРЯНЩИНИ	113
1. На полицях навчальних закладів.	113
2. Задовольняючи попит читачів Правобережжя	133
3. На Лівобережжі, Слобожанщині і Півдні України.	149
V. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СВОБОДИ СОВІСТІ	168
1. Репресії проти римо-католицької церкви після 1863 р.	168
2. Спроби “розполячити” римо-католицьку церкву.	176

3. Відлига з приморозками.	181
4. В роки столипінської реакції	193
5. Грізний ревізор (майже за М.В.Гоголем)	203
6. По ревізії	215
ВИСНОВКИ	236

Підписано до друку 15.11.96 Формат 60x84 1/16

Ум.друк.арк. 13,95 Обл.вид.арк. 14,40

Тираж 100 Зам. 610 1997р. Ціна договірна

Поліграф.д-ця Ін-ту історії України НАН України

Київ-1, Грушевського, 4

